

Бібліятэка школьніка

Янка Брыль

Муштук і папка

Апавяданні, мініяцюры, маленькая сага

Мінск
«Мастацкая літаратура»
2007

Серыя заснавана ў 2005 годзе

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Прадмова Дзмітрыя Бугаёва

Друкунца паводле выданняў:

Брыль Я. Выбраныя творы. У 3 т. Т. 1—2. — Мн.: Маेत, літ., 1993;
Брыль Я. Птушкі і гнёзды. — Мн.: Маेत, літ., 2006.

Выпуск выдання ажыццёўлены па заказу Міністэрства інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

ISBN 978-985-02-0909-2

© Афармленне. ВРУП «Мастацкая літаратура», 2007

ДАСКАНАЛАСЦЬ МАЙСТРА

У багатым суквеці выдатных беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя Янка Брыль займае пачэснае месца. Ён пражыў 89 гадоў. На працягу шасці дзесяцігоддзяў з невялікім інтервалам ствараў мастацкія творы, многія з якіх сталі нашай бяспрэчнай класікай і знайшлі шырокое прызнанне ў вялікім свеце. Але нельга думашь, што жыццёвая і пісьменніцкая дарога Брыля ўсцілалася ружамі. Складаных, драматычных паваротаў на гэтай дарозе было шмат.

Нарадзіўся Іван Антонавіч Брыль 4 жніўня 1917 года ў сонечнай Адэсе. Ягоны бацька Антон Данілавіч меў сялянскія карані, але працаваў у Адэсе «правадніком першакласных вагонаў». Там прыйшло раннєе дзяцінства Янкі Брыля. Ен быў самым малодшым у бацькоў, якія мелі ажно дзесяцьера дзядей. Тroe з іх памерлі малымі, астатнія павырасталі, але мелі розныя лёс.

«Улетку дваццаты другога года бацька, знясілены двумя наваратаў тыфусу, брушнога і зваротнага, паддаўся жончыным угаровам і вярнуўся з ёю і меншымі дзецьмі на сваю радзіму, у вёску Загор'е», размешчаную «паблізу ад Міра на Наваградчыне» (цяпер гэта Карэліцкі раён Гродзенскай вобласці). «Тут гаспадарыла маці — Анастасія Іванаўна, да самай смерці Наастуля, родам з суседнай вёсачкі Малаасельцы, з працевітай, нябеднай сям'і», — прыгадваў Янка Брыль у аўтабіографічным нарысе «Думы ў дарозе».

Зімой 1924 года Антон Данілавіч, «прастудзіўшыся ў лесе, злёг і памёр». Расціла трох самых малодшых хлопцаў (Колю, Міхася і Янку) ужо адна маці. Была яна дужая і па-сялянску цягавітая.

Калыскай пісьменніцкіх дум Янкі Брыля стала не Адэса, а Загор'е, а калі браць трошкі шырэй, дык Наваградчына. Яна пасля Рыжскага падзелу Беларусі адышла да палякаў.

У Загор'і Янка Брыль закончыў польскую пачатковую школу. Потым была сямігодка, таксама польская, у суседнім мястэчку Турэц. У 1931 годзе Брыль «паступіў у Наваградскую гімназію, але не змог там вучыцца з-за матэрыяльных абставін», — адзначаў Уладзімір Калеснік, надзвычай таленавіты літаратар шырокага профілю і выдатны педагог, блізкі Брылёў сябру, яго саўттар (разам з А. Адамовічам) па выдатнай дакументальнай кнізе «Я з вогненнай вёскі».

Давялося налягаць на самаадукацыю. «З чатырнаццаці год засталага працуочы ў гаспадарцы, я многа чытаў, настойліва займаўся самаадукацыяй (нават і эсперанта вывучаў), многія ночы праседжваў над першымі творамі», — прызнаўся Янка Брыль.

Спачатку ён пісаў вершы. Адзін з іх у 1938 годзе паявіўся ў віленскім часопісе «Шлях моладзі». Гэта было першае выступленне Янкі Брыля ў друку. Але сапраўднага поспеху ён дасягнуў не ў вершаскладанні, а ў прозе, якую патроху пісаў з той пары, калі «не ўмеў яшчэ як след касіць».

Сапраўдным пачаткам сваёй літаратурнай працы Янка Брыль не раз называў «Марылю», апавяданне, пад якім стаіць падвойная дата: 1937-1943. Шліфавалася яно не толькі на паперы, але і ў думках, калі паперы пад рукамі не было і быць не магло. Так давялося рабіць, калі Брыль з марской пяхоты разгромленай польскай арміі трапіў у нямецкі палон, з якога ўцёк на радзіму і потым стаў партызанам.

У канчатковым выніку атрымаўся твор не проста змястоўны і глыбокі, а выдатны. Ствараючы вобразы Марылі і іншых персанажаў, пісьменнік ішоў ад жывога жыцця, абапіраўся на сваё веданне іх рэальных прататыпаў.

Былі свае прататыпы і ў дзейных асаб з апавяданняў «Маці», «Memento mori», «Надпіс на зрубе» і многіх іншых твораў Янкі Брыля. Ён сам казаў, што амаль заўседы пісаў з большай ці меншай аглядкай на канкрэтных жывых людзей, якія існавалі ў сапраўднасці і становіліся для пісьменніка своеасаблівымі натуршчыкамі.

Але ўзятае ад такіх натуршчыкаў у мастадкіх творах абавязкова дапаўняеца аўтарскай фантазіяй. Без яе ўдзелу мастацкія вобразы ўвогуле не ствараюцца. Іх глыбіня і пераканальнасць дасягаюцца толькі тады, калі вынаходзівая аўтарская фантазія трывала абапіраецца на добрае веданне рэчаіннасці, на яе глыбокое і арыгінальнае асэнсаванне, па-майстэрску рэалізаванае ў мастацкім слове.

У апавяданні «Марыля» ўсё гэта ёсць. Таму мы выразна ўяўляем тую ж Марылю, нявестку багатага вяскоўца Сцяпана Жука, загубленую празмернай працай у цяжарным стане, бачым, як жывога, безадказнага балбатуна свата — пана Чыжэўскага, здатнага на дасціпныя прыгаворкі тыпу гэтай: «Малады з маладушкай сюды-туды — і дачушка, праз гадок — сынок, а то і зноў дачка, і што ж,— падай малачка!» Такая мова, няхай і з вуснаў чалавека нікчэмнага, звяртае на сябе ўвагу як прыкмета пісьменніцкага майстэрства. Трапнасцю вызначаюцца і кароткія, але сутнасна змястоўныя характарыстыкі персанажаў. «Свёкар быў звер і скунечка», «зямля ненаежная»... Адной гэтай фразай «схоплены» характар Сцяпана Жука, яго непамерная прагнасць. Яна яскрава праяўляецца і праз канкрэтныя дэталі, такія, як паточаная шашалем шалёўка, выбраная старым Жуком на труну для ўнука. Ніколькі не лепшая за Сцяпана Жука і яго жонка Катрына, якая загортвае нямыты трупік унука ў кавалак бруднай старой кашулі.

Непрываабна выглядае ў анавяданні і брат Марылі Мікіта, які сваю бяссельную злосць вымяшчае на кабыле Машцы, б'ючы яе да крыви.

Вельмі каларытныя ў творы праклёны, густа рассыпаныя па апавядальнай плыні. Сама яна разгортваецца энергічна, без лішніх ускладненняў і неабавязковых паваротаў.

Бадай, яшчэ больш імкненне да сцісласці праявілася ў зусім кароценкіх апавяданнях «Маці» і «Memento mori».

У апавяданні «Маці» актыўнасць падачы апісанняў добра бачыцца ў тым, што пра старую хату жанчыны сказана: яна «ў шэрый, па-начному ўжо аднатонный, чыстаполіцы стомлена патушыла агенъчыкі акон». Так той хаце надаецца дзейсныя харектар. Яна як быццам ажыўляеца. Сама жанчына знарок, для большай абагульненасці вобраза, пакінута без імені. Ёсьць высокая псіхалагічная дакладнасць у тым, як тая жанчына, ужо выразна ўсведамляючы, што яе гоняць на смерць, думае не пра сябе, свой лес, а толькі пра сыноў. Яе вялікая дабрыня выяўляеца праз тое, што яна, не раздумваючы, корміць уцекачоў-палонных, хоць ведае, што рызыкуе ўсім. Бо за гэтая гітлерайцы расстрэльваюць не толькі саміх спагаддівых жыхароў, але і іх сем'і, паліяць іхнія хаты. А як хораша сказана, што жанчына, ідучы на смерць, «свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя руکі... трymала мазалямі да мазалёў». Дэталь з выключнай выразнасцю!

Моцна пакладзены і заключны, самы апошні штрых пра дарогу смерць «Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзеі на іх паход сустрэчныя,— што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і руکі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай». Гэтай фразай выразна падкрэслена, што мужнасць самаахвярнай жанчыны не была дарэмнай, не прапала бяследна. З такіх подзвігаў нараджалася, вырастала ўрэшце вялікая перамога.

Іюліімілкі канічія нядадяела ў «Memento mori» ёмістая па сэнсе канцоўка пра смерць ад фашысцкай кулі старога печніка, якому гітлерайцы гатовы былі дараваць жыццё за добра зробленую (па прымусу!) печ. Але дзед ласку гітлерайцаў, якія спалілі ўсіх яго аднавяскобуцаў, не прыняў. «І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць. І ён жыве». Гэтым «І ён жыве» старавы дэвіз «Memento mori» («Памятай аб смерці») выяўляе сваю вялікую глыбіню, яшчэ раз сцвярджвае, што смерць герайчна ўзвышае чалавека, забяспечвае дойгатэрміновую памяць пра ягонае высакародства.

Як бачым, і кароценкія апавяданні Янкі Брыля ўмияшчаюць у сябе многае. Зрэшты, Брыль не лічыў кароткасць твора абсолютнай

вартасцю, якой трэба дабівацца ўсюды і заўсёды. Калі для змястоўнага выяўлення хвалюючай задумы вельмі ўжо маленькі памер не падыходзіў, мастак дазваліў сабе раскошу пісаць твор даўжэйшы. Так, апавяданне «Надпіс на зрубе» (1958) значна большае не толькі за «Маці», «Memento mori», але і за «Марылю».

Ладнага памеру патрабавала праблематыка твора, яе пэўная разглінаванасць. Заклапочаны ўсё большым наступам сучаснікаў на прыроду нарачанскіх ваколіц, маляўніча ўзвноўленых у «Надпісе на зрубе», Брыль устрывожана думаў і пра размах дачнага будаўніцтва ў тых мясцінах, і пра падсочку ў надазёрным сасніку, прызначаным дураломамі пад высечку ў недалёкім часе. Пра ўсё тэта пісьменнік разважае не ад свайго ўласнага імя, а ад імя галоўнага героя — дзеда Вячэры. Ён пражыў на свеце ўжо дзесяціна «больш катаржных, чым радасных гадоў», «з панамі за возера ваяваў» — удзельнічаў у нарачанскім паўстанні рыбакоў. За гэта трапіў і ў віленскую турму Лукішкі.

Але Астап Вячэра захаваў здольнасць радавацца жыццю і жывую душу. Яна шчодра раскрываецца ў трапляткай цікавасці да прыроды, гімн харастру якой пяе ў апавяданні, а яшчэ ў сардэчнай любасці да дзяцей, ужо сваіх унукаў. І яны дружаць з дзедам. Гэта ж пра яго, старога Астапа Вячэру, з замілаваннем намаляваны падшыванец Міхаська, які яшчэ толькі вучыцца добра выводзіць літары, з гонарам напісаў на новым бервянне перасыпанай дзедавай хаты свае пераможнае: «Мой дзед». Ганарыща такім дзедам ёсць усе падставы. Празваны каралём вугроў, Астап Вячэра становіцца як бы часткай прыязэрнай прыроды.

Пісаўся вобраз старога Вячэры з асобы не толькі рэальнай, але ў пэўным сэнсе і гістарычнай. Яго прататыпам стаў нарачанскі рыбак Міхаіл Роліч, які быў удзельнікам паўстання рыбакоў у 1935 годзе. Тоє паўстанне ў свой час мела шырокі розгалас. Яго па свежых сліях адлюстраваў Максім Танк у сваёй славутай паэме «Нарач» (1937). Янка Брыль добра ведаў Роліча, некалькі разоў сустракаўся з ім у нарачанскіх мясцінах.

«Надпіс на зрубе» належыць да апавяданняў, у якіх шмат месца займае свет прыроды. Жывёльны свет адлюстроўваецца ў апавяданнях «Цюцік» (1937) і «Ветэрынар» (1942). Абодва яны напісаны з добрым разуменнем нораваў жывёл (сабачкі і козліка), іх звычак, а таксама псіхалогіі дзяцей, якія душой цягнуцца да «братоў нашых меншых», адчуваюць радасць ад судакранання з імі. У «Ветэрынары» апавядальнікам выступае падлетак, якому добра пасуе гумарыстычная ўсмешка, прыкметная ў творы.

Янка Брыль любіў гумар, трапна карыстаўся ім і ў жыццёвых стасунках, і ў мастацкай творчасці. Сутыкаючыся з дурнотай наяве ці пішучы пра яе, не грэбаваў і з'едлівай іранічнасцю, а то пераходзіў і на сарказм.

Але з асаблівай асалодай і часта захопленасцю пісаў ён пра радасць жыцця і хараство добрых людзей. Па характеры таленту ён быў лірыкам у прозе, схільным да павышанай адкрытай эмацыянальнасці пісьма. Але ягоны лірызм вельмі багаты на адценні і звычайна не падмяніеца павярхоўным сюсюканнем, тымі «охамі» ды «ахамі», на якія часта збіваюцца пасрэдныя дзіцячыя пісьменнікі. «За паэтычнай, лірычнай атмасферай яго твораў адчуваецца саме ўдумлівае пранікненне ў глыбіні чалавечай псіхалогіі». У Брыля «чалавек раскрываецца ва ўсёй складанасці яго пачуццяў»,— слушна пісаў Але́с Ада́мовіч. Але пранікненне ў псіхалагічныя глыбіні асобы, яе ўнутраны свет не перашкаджала Брылю бачыць чалавека ў рознабаковых сувязях са светам, ставіць яго «ў шырокі кантэкст чалавецтва» (слова Але́са Ада́мовіча). Эта істотна ўзбагачала выяўленчыя магчымасці нашай літаратуры, павялічвала цікавасць да брылёўскага слова ў нас на радзіме і далека за межамі Беларусі.

Чытаючы паэтычную прозу Янкі Брыля, як казаў Міхась Лынъкоў, нібы пранізаную сонцам, пачынаеш лепш бачыць і адчуваць праявы прыгожага ў жыцці і як бы ачышчаешся душой...

Янка Брыль настойліва дамагаўся гэткага ачышчэння, паэтызуючы ў некаторых творах і вельмі празаічныя, пазбаўленыя кідкай прывабнасці рэчы ці з'явы. Яскравы прыклад такой паэтызацыі дае выдатна напісаное апавяданне «Галі» (1953). Расказваючы пра тое, як яно нарадзілася, пісьменнік прыгадаў, што аднойчы, у час летняга побыту на Наваградчыне, яму цэлую ноч надакучаў, не даючы заснуць, гул трактара. Але вынаходлівая фантазія падказала, што гэты гул зусім іначай бы ўспрымаўся, калі б яго слухала жанчына, закаханая ў трактарыста. Для яе ён бы напойніўся высокай паэзіяй, якая на поўную моц гучыць і ў апавяданні Брыля, дзе пра трактар Сяргея з ласкавым прозвішчам Юрачка сказана, што ён «вясёлы, працавіты», а ягонае грукатанне бадзёрае. И сам той Сяргей, Сярожа паказаны як вясёлы гарманіст, які ўмее «молада, хораша, звонка» співаць, паказаць сябе ў зухаватым танцы і ўжо гэтым прывараўжыць дзяўчыну. Пра Галю пісьменнік расказвае паэтычна, з лірычнымі інтанацыямі, замілаванаасцю, а часам і з відавочнымі песяннымі адгалосамі. Паэзія весела звініць, пераліваецца ў шчырым, чыстым каханні Сярожы і маладой Галі.

Ды выходзіць замуж Галя не за Сяргея, якога не дачакалася з турмы (ён туды трапіў за рэвалюцыйную дзейнасць), а за нялюбага Хамёнкавага сына. І саграшыла яна з тым Хамёнкавым сынам яшчэ да шлюбу.

Старая, як свет, гісторыя: дзяўчына кахае аднаго, а выходзіць замуж за другога. Але для Галі тэта малое суцяшэнне. Затое сапраўдную радасць дае ёй дачушка Сонечка. Хораща напісана ў апавяданні, што яе «цёплыя плечыкі» маладзіца гладзіць з пяшчотай, абдымае малую «ўсю зараз, з усімі яе думкамі» ды называе сонейкам.

Янка Брыль тонка разумеў жаночую і дзіцячу псіхалогію, любіў у дзесяцях «абаяльнасць нявіннасці, чысціні», іх непасрэднасць, адкрыласць для радасці і засмучэння, бачыў, як лёгка адно пачуццё прыходзіць на змену другому.

Дзесям прысвеченны вялікі падборкі ягоных лірычных і лірыка-філасофскіх мініяцюраў. Жанр як быццам просценъкі, спакусліва лёгкі. Але сапраўды вартыя мініяцюры атрымліваюцца толькі ў глыбокіх, вельмі арыгінальных майстроў слова.

Янку Брылю і тут, у мініяцюрах, выручалі ўдумлівая, дапытлівамудрая назіральнасць, дасціпны гумар і добрая самакрытычнасць, якая не дазваляла збівацца на самазахопленасць, а яшчэ вялікае душэўнае багацце, глыбінная чалавечнасць і маральна-этычная патрабавальнасць, павага да жывога жыцця, уменне бачыць і хараство ў ім, і драматычны напал, і трагічную выбуховасць пры складаных паваротах.

Ён рана пачаў весці блакнотныя запісы для сябе, арыентаваныя на фактывную дакладнасць, шчырасць і пачуццёвую непасрэднасць, што надавала ім лірычную танальнасць, выражана акрэсленую асабовасцю.

У 1965 годзе Брыль адважыўся выйсці з мініяцюрамі і на людзі. Так паявілася кніга пад узнёслай паэтычнай назвай «Жменя сонечных промняў». У прадмоўцы да яе гаворыцца: «І вось пісьменнік пратануе ўзвaze чытача сваё захапленне жыццём, чалавекам, прыродай, сваю любоў, нянявісць і смутак, усмешкі і роздум». Хораща аформленае пад запісную кніжку выданне мела вялікі поспех. Яго ўпэўнена прагназаваў брат Янкі Брылю. «Міша неяк нядаўна казаў, што гэта будзе самым значным з усяго, што я зраблю», — занатаў той прагноз Брыль у 1960 годзе.

Акрылены амаль сенсацыйным поспехам «Жмені сонечных промняў» пісьменнік стаў друкаваць свае мініяцюры рэгулярна. І паявіліся кнігі «Вітраж» (1972), «Акраец хлеба» (1977), «Сёння і памяць»

(1985), «Вячэрніе» (1994), «Дзе скарб ваш» (1997), «З людзьмі і сам-насам» (2003) і інш.

У 2004 годзе пабачыў свет невялічкі зборнік мініяцюр «Блакітны зніч», а ў 2006-м — зборнік «Параставак». Гэта апошняе прыжыццё вядомае выданне Янкі Брыля. Сам ён пакінуў белы свет (вядома, толькі ў фізічным сэнсе, бо духоўна, чалавечай абаяльнасцю, сваімі творамі застаецца з намі назаўсёды) 25 ліпеня 2006 года.

Янка Брыль любіў мініяцюры, бо яны давалі яму магчымасць выяўляць сябе з найбольшай свабодай і ўрэшце паўнатой. «Тут я адчуваю сябе ў найбольшай ступені самім сабой і сваю кнігу выбранага ў гэтым жанры чакаў як нечага самага важнага з усяго, што рабіў і раблю», — адзначаў пісьменнік. У сваёй сукупнасці мініяцюры Брыля сталі важкім сведчаннем пра духоўнае жыццё мастака і грамадскую атмасферу часу. Таму аўтар друкаваў іх ахвотна, не скучячыся.

У пяцітомным Зборы твораў пісьменніка мініяцюры занялі самы вялікі, памерам на 591 старонку, том.

У трохтомніку Выбранных твораў (1992-1993, апошняе аб'ёмнае выданне, падрыхтаванае самім Брылём) таксама шмат месца адведзена мініяцюрам. Вялікая падборка прысвечана дзесяцям. Яна мае назыву «Адкуль паэзія» і ўключочае запісы, якія рабіліся на працягу амаль сарака гадоў (1946-1983). Назва гэтая вельмі харектэрная, бо адлюстроўвае чароўную паэзію дзяцінства, прывабнасць і хараство дзіцячага свету, пісьменніцкую радасць ад судакранання з ім.

У ладборцы «Абы на здароўе» змешчаны мініяцюры за тыя ж гады пра дарослыя людзей. Адлюстроўваючы іх психалогію, норавы і звычкі, добрае і заганнае ў іхнім жыцці, Янка Брыль паўстает у поўным бліску свайго мастацкага майстэрства.

Мініяцюра «Грохі пра вечнае» (1971) цікавая, акрамя ўсяго іншага, тым, што яна паказвае шырокі кругагляд, уласцівы пісьменніку, яго ўменне свае назіранні за жыццём, разум над імі ўключчадъ у літара турны кантэкст, падсвечаючы ім убачаную з'яву ці кідкую дэталь. Назіраючы за бусламі, любуючыся іх прыгажосцю, Брыль прыгадвае, як глядзелі на буслоў, што пісалі пра іх А. Міцкевіч і М. Рыльскі, а праз польскага акаадэміка С. Піганя, які рабіў каментарый да паэмы «Пан Тадэвуш», прыгадвае рымскага паэта Авідзія, які жыў амаль за дзве тысячы гадоў да нас. Ён лічыцца песняром кахання, але, аказваецца, разважаў і пра колер бусліных крылаў.

Вельмі важкая тут выснова, што вялікая паэзія непарыўна звязана з жыццём, «яна сама — жыццё, увекавечанае ў слове». Ёсць у гэтай мініяцюры і лірычны пачатак. Ён бяспрэчны і ў прачулых згадках пра пахаванне сястры, і ў заключных радках («Клекачыще,

буслы! Няхай жыве, як сонца, вечная паззія! І тут, над нашай ракою»). Але адкрыты лірызм дапаўняе цца філасофскім роздумам. І мы на гэтым канкрэтным прыкладзе нераконваемся, што ў мініяцюрах Янкі Брыля ёсьць не толькі шчодрасць пачуцця, але і насычанасць думкай, глыбокая аналітычнасць.

Шчодра выявіўся брылёўскі талент і ў жанры аповесці. Шмат выдавалася і перакладалася на розныя мовы аповесць «У Забалоцці днене». Яна была адзначана Дзяржаўнай прэміяй СССР (1952) і дапамагла пісьменніку трывала сцвердзіцца ў савецкай літаратуре.

З цікавасцю перачытваюцца і сёння аповесці «Сіроцы хлеб», «У сям'і», «На Быстрэнцы», «Апошняя сустрэча», «Ніжнія Байдуны», «Золак, убачаны здалёк» (у 1982 годзе адзначана Дзяржаўнай прэміяй Беларусі імя Якуба Коласа) і асабліва «Муштук і папка» (1990). Гэта твор дакументальны, з моцнымі аўтабіографічнымі элементамі, напісаны пасля таго, як аўтар, атрымаўшы доступ да архіўнай справы, нарэшце даведаўся пра трагічны лёс самага старэйшага брата Валодзі, закатаванага ва Украіне, дзе ён працаваў, у час масавых рэпрэсій. Згадваюцца ў аповесці і пакуты яшчэ аднаго брата Янкі Брыля — Ігната, які пры савецкай уладзе стаў свяшчэннікам, за што таксама быў рэпрэсіраваны і ў якасці зэка працаваў на будаўніцтве Беламорканала, а дажываў свой век «за ўральскім хрыбтом».

Пра гэта Янка Брыль не мог расказваць раней і таму, што балашавіцкая цэнзура такіх згадак не цярпела, і з-за апасення за ўласны лёс, які мог атрымаць трагічнае завяршэнне, калі б у Савецкай Беларусі даведаліся пра ўвесь гэты па балашавіцкіх мерках страшэнны кампрамат.

Пакінуў свой важкі след Янка Брыль і ў вялікім эпічным жанры. Яму належалі раманы «Граніца» (застаўся незавершаным) і «Птушкі і гнёзды» — твор надзвычай арыгінальны і глыбокі. Аўтабіографічны пачатак пераважае і ў ім. Але мастак, не жадаючы ўсё зводзіць да ўласнай аўтабіографіі, «схаваўся» за героя Алеся Руневіча, якому аддаў вельмі многае з перажытага самім. У падзагалоўку гэты раман названы книгай адной маладосці. Тут гітлераўскі фашизм, з якім Брыль непасрэдна сутыкнуўся ў часы палону, наказаны знутры, з самых вытокаў, з каранямі і той глебай, на якой яны ўмацоўваліся.

Выдатнае майстэрства Янкі Брыля, ягоныя дасягненні ў літаратуры ўшанаваны званнем народнага пісьменніка (1981). Быў Янка Брыль і дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР, адным з кіраўнікоў Саюза пісьменнікаў Беларусі, шмат займаўся грамадскімі справамі. І ўсюды працаваў з поўнай аддачай, абараняў праўду і справядлівасць. Ягоны

гуманізм, узрошчаны на талстоўскіх традыцыях, у самыя цяжкія часы мы ўспрымалі як глыток свежага паветра.

Дзмітрый Бугаёў

www.kamunikat.org

А П А В Я Д А Н Н И

Цюцік

1

Ён нарадзіўся ў лесе, у двары таго дзядзькі, што пільнуе лес. Спачатку нічога не бачыў і ніяк не называўся,— жыў сабе вобмацкам, ды ўсё. Было нешта вялікае, калматое, цёплае, у чым ён хаваўся разам са сваім чорным казытлівым чмысікам; там жа была нейкая соска з крынічкай цёпленькага малака; а нешта вялікае, добрае грэла цюціка, абнюхвала і лізала, пяшчотна і многа. Было яшчэ нешта другое — маленъкае, цёпленькае; яно тоўхалася з ім разам у пушыстай аўчыне і, заблудзіўшыся, дарма намагалася адбараць у яго соску з малаком і ўсё мармытала, ўсё пахнывала...

Пасля цюцік стаў бачыць і ўцяміў, што тое вялікае нешта з пушыстым цёплым кажухом і соскамі — гэта яго мама, калматая сука Муха, а цёпленькі мармытун — брат, такі самы шчанюк, як і ён. З ім разам цюцік ссаў матку, пасля хлябтаў малако з чарапка, гуляў на двары і ў будзе на саломе.

І ніколі яму на цямок не ўзышло, што з ім будзе далей.

Аднойчы маці недзе пабегла, а яны з братам сядзелі ў будцы і глядзелі на двор. Церушъў дожд়, на будку капала з яліны, і не хацелася нават носа высаджваць на двор.

Цераз леснікову сядзібу, дарогай, ехалі фурманкі з дровамі. Дзядзькі спыняліся каля студні і пайлі коней. Яны цмокалі на шчанят у будцы, гаварылі пра іх, але ніхто не чапаў.

А пасля дык едзе адзін толькі дзядзька на сівай, пацярушанай грэчкай, кабыле. Спыніўся каля студні, раскілзаў сваю здыхатую ды давай цягаць ёй ваду вагой у старое заплеснелае карыта. П'е Сіўка, а дзядзька падсвіствае ёй і глядзіць на шчанят. Пасля гэта — шлэп, шлэп у лапцях — падышоў да буды.

— I-i,— кажа,— якія харошанькія!

Усадзіў у буду руку і пагладзіў іх, прыгаворваючы: «Цюценькі, цюцікі...» За каршэнь выняў цюціка з буды, узяў на рукі, пагладзіў, пагаварыў, зноў палажыў, а сам пайшоў у хату.

З хаты выйшлі яны ўдвуҳ з дзедам Арцёмам.

— Я ж кажу, чалавечча,— гаварыў дзед,— бяры хоць абодвух, балазе і сукі няма.

— Дзе там, дзеду, абодвух,— адказаў дзядзька,— будзе мне і з адным моташна. Баба ў мяне драпежная, сама ніяк не наесца.

— Эй, а што ж ты? Мужчына, я ж кажу, як той мядзведзь, а бабы баішся.

— Якое там, дзеду! Воўк сабакі не баіцца, але не хоча звязгі слухаць.

— Я ж і кажу — часцей нос падціраў бы.

— А ўжо ж неяк там будзе.

— Даўк у што ж ты яго возьмеш, чалавечча?

— Мяшэчак вось...

І дзядзька зняў з воза мокры мех з рэшткамі сена.

— Дзяржы ж т'каля. Я ж кажу — ядуць усё, як старыя, і ўроце чорна: злосныя.

Дзед выняў цюціка, расшчаміў яму зубы, паказваючы дзядзьку цюцікаў чорны рот, і апусціў шчанюка ў мех. Мех завязалі, і цюціку зрабілася цёмна. Дзядзька закурыў з дзедам з бараняга капшука, сунуў яму нейкую нуду на махорку, прывязаў мех на дровах і паехаў.

Была позняя, шэрская восень, гразка, і на звілістых лясных дарогах — глыбокія выбоі. Дровы моцна калывала і трасло, мех качаўся на паленах. Цюціка ў мяжу кідала ўва ўсе бакі; у цемры ён тоўхадаўся носам у бясконцае мокрае палатно і жаласна пахныквав.

Лесам, лесам, пералескамі — і дзядзька выехаў на шырокі гасцінец. На глыбокім пяску перастала трасці. Цюцік супакоіўся, сагрэўся трошкі і заснуў.

2

Дахаты дзядзька прыехаў позна. Мокры, ацэплы, галодны. Распрог сваю Сіўку, упусціў яе ў хлеў, узяў на адну руку мокры хамут з шорамі, а ў другую — мяшок з цюцікам і пайшоў у хату. Там сабе лямпачка свеціць, цёпла, і дзеци яго, Міхась і Волька, гэтак радыя будуць пярэстаму цюціку!..

— Што гэта, дзеци? — усміхаецца дзядзька, прыгўняўшы руку з мяшком.— Можа, шышкі яловыя або шэранькі зайка? Не, гэта вось што!

І дзядзька вытрас цюціка на падлогу.

— Сабачка! Мама, сабачка! — закрычалі Міхась і Волька.— Ах ты, наш малышок! Цюценька мой, і лапкі рабенъкія, сыценъкі, цёплы... Мама, дай яму малачка! У кошчын чарапок!

— Яшчэ чаго не было,— аказалася маці.— Мала яшчэ, што галубоў гіблота, даўк новую трасцу прывалок. Дальбог, і гэтага звяду! Не бачыла смуроду!

— От ты сціхні,— адказаў ёй бацька.— Якраз табе хлеба не хопіць. Засцігнула. Есці лепш давай!

Ён распрануўся і сеў каля стала. Волька падышла да яго, палажыла яму ручкі на калені і спытала, пазіраючы ў вочы:

— А што мы яму, тата, есці будзем даваць?

— От, паکуль малачко будзе хлябтаць, а потым бульбу свіную. Гэтак, як Курцік, памятаеш? — адказаў тата і пагладзіў Вольку па галоўцы.

— Пэўна,— аказалася ад печы мама.— Свіную бульбу. А потым заколеш яго. На вось, жары! — паставіла яна на стол капусту.

Але бацька ўстаў і пайшоў да паліцы, на якой стаял! збанкі з малаком, завешаныя зрэбнай полачкай.

— Хаця ж поўнага не пачынай, каб цябе ліха заела! Дай я сама!

А першы з краю збанок якраз быў поўны. Хацеў бацька ўзяць яго, на злосць бабінай звязе, але падумаў і ўзяў пачаты. Міхась падставіў кошчын чарапок, тата наліў малака, узяў цюціка за каршэнь і ткнуў мыхачкай у малако. І малыш пачаў прагна хлябтаць.

Міхась і Волька падскаквалі ад радасці і смяяліся на ўсю хату. Тата паджургваў сваю пасаломленую чупрыну і таксама емяяўся.

А той, за каго пасварыліся — голадны цюцік з рабенъкімі лапкамі,— хлябтаў, разгірачыўшыся, і толькі пачмыхваў, павільваў тоўстым хвосцікам і ўвачавідкі таўсцеў.

3

Маму звал і цётка Алена.

І вось гэтую зіму нешта дрэнна куры нясліся ў цёткі Алены. Адна марока. Выпусціць яна іх з падпечка, хопіць адну-другую за крымлі, памацае ды лаецца:

— А каб вас каршун падзёр! Адно павыядаліся, як копы!

Шэраму пеўню пападала па пер'і, і, адскочыўшыся, ён нездаволена кудкудыкаў, не ведаючы, чаго яна хоча — дурная баба...

— Агрызайся яшчэ, ціпун табе на язык, жарабец ты!

На «шчадра» цётка Алена накарміла іх куццёй у вялікім абручы з кадушкі, і неўзабаве Драпясценка выйшла з падпечка, скочыла на лаву і на ўсю хату раскудахкала, што яна знялася. Мама паслала Міхася пад печ з газоўкай.

— Ёсцы! — крыкнуў Міхась.— У гэтым куточку яйцо, а ў гэтым яшчэ адна сядзіць, жоўтая!

Ад крыку яго закалыхаўся агенъчык газоўкі і цёмныя цені, а курыца спалохана паклявала галавой і кудахнула.

— Ну, вылазь, а то спудзіш яе! — гукнула маці пад печ, і Міхась вылез на хату.

— Мне зварыш, мама, мне! — затупала Волька.

А Міхасю проста хацелася самому кудахкаць ад радасці. Ён падсунуў яечка цюціку пад нос. Шчанюк панюхаў яго, завіляў хвосцікам і ablizaўся.

— Яшчэ чаго не было! — крыкнула мама.— Навучы, бацькаў сынок! Дай сюды яйцо! А ты вон, здыхата!

Мама адштурнула цюціка нагой. Шчанюк заплакаў і лёг у сваім кутку.

Плакаць яго навучыла цётка Аленা. Так з самага рання і лічы, што як дзядзькі дома няма, дык і паплачаш. І каб сказаў было за што! Хоць бы надоечы. Знайшоў ён у каморы пад скрыніяй палавіну каравай халявы ад старога валёнка і панёс яго дзе-небудзь лепш перахаваць. А цётка стрэла яго ў сенях і дала прачуханца махрамі. А тут, як наліха, з кожным днём усё цікавей рабілася пашукаць што-небудзь, знайсці ды занесці ў лепшае месца. І заўсёды амаль спаткаешся з гаспадыніяй і яе пякучымі махрамі...

Цётка нібы знарок шукала прычыны, каб звесці цюціка. І такі знайшла.

Аднойчы яна выпусціла курэй з падпечка, а сама пайшла недзе з бязменам, прычыніўши дзвёры. Малых не было дома: Міхась пайшоў у школу, а Волька да свае сяброўкі Тоні. А сам дзядзька паехаў у млын. Цюцік убег у кухню пагрэшча, а пасля — нюх, нюх, нюх,— пад печ. А там трох яечкі, такія самыя, якія Міхась панюхаць даваў — цёпленькія, гладзенкія. Цюцік узяў адно асцярожненька ў зубы, панёс.

— О, гэта дык але! — стрэла яго ў сенях цётка. Схапіла цюціка за хвост, развязала другой рукою фартух і давай яго сцябаци, прыгаворваючы: « А я табе! А я табе! » А цюцік крычаў на ўвесь свет. Цётка вынесла яго на двор і штурнула цераз плот на мерзлую раллю.

Снегу было няшмат, і цюцік выбіў лапку. Заенчыў, заплакаў. Пасядзеў, палізаў бульку, хацеў ісці, але толькі ступіць — заенчыць зноў. І ён пачыкіляў: трох з палавінай, трох з палавінай... Плот быў новы і зусім шчыльны. Якія ні намагаўся цюцік ушыцца на свой двор — не было нават малое дзірачки. Трох з палавінай, трох з палавінай... « І-хы-хы! І-хы-хы!.. » Пасля плот кончыўся, а навокал усё снег ды снег, а па снезе паскрэбвае сярдзіты вецер.

Чыкіляў, чыкіляў цюцік і апынуўся пад нейкім гумном. З дзядзькавага хутара, сам таго не ведаючы, ён прычыкіляў у вёску. Пачыналі шарэць. Цюцік кульгаў па вуліцы і пахныквав. Падышоў да нейкіх варот, цікнуў спаднізу і палез на падворак. Пуста навокал, і сені зачынены. У наступных дзвярах у куточку была дзірка, для ката. Цюцік панюхаў і палез. Цёмна. Нюх, нюх, нюх... Адна толькі шорсткая

каstryца. А потым раптам — шшух! — і паляцеў кудысьці старчма. Стукнуўся аб нешта цвёрдае, вострае, перакуліўся і ўпаў на сырое каменне. Пабіў лабаціну, спіну. Плакаў, плакаў, як той бедны Якаў, і ўсё яму пан бог аднакаў. Тады ён змоўк і прыслухаўся: ціхенька, цёмна, толькі пахне квашанай капустай і сырою бульбай. У кутку шарганулася нешта па дошках, а пасля запішчалі, зацяўкалі пащуки.

«Ну,— падумаў цюцік,— прападу я тут за нішчымны квас...»

4

У Габрусёвых у хаце была толькі бабка Хвядося. Шарую гадзіну спраўляла сабе ды паглядала ў вокны, што гэтак позна, а хатніх — няма ды няма. Яны пайшлі да малатарні да Якіма — і Сцяпан, і Настуля, і Рыгорка.

— А-а, што ж гэта так забавіліся? Скаціне не давана. Хм, пайсці хоць бульбы ўнесці.

Бабуля апранула кажушак, узяла кошык і патэпала ў пагрэбнік. Падышла да жарала, кінула туды кошык і ну ступаць на лесвічку.

— А-я-яй! — заенчыла нешта адтуль.

— Пан Бог з намі — што ж гэта? — Уздрыгнулася бабуля ды ходу.— Хай яго ліха, што ж гэта? — Пастаяла, падумала.— Пайду хіба газоўку вазмыу.

Але старая і з газоўкай пабаялася. Стала зноў чакаць хатніх. Прыйшлі яны, і бабуля ім расказала.

— Хадзем! — сказаў Рыгорка.

Яны пайшлі. Хлопец палез у яму.

— А мо не лезь, унучак, хай яго...

Шаркнула запалка, і ў жарале засвяцілася.

— Сабачка, баба, сабачка! А мой жа ты!

З ямы пачулася пахныкванне.

Цюціка дасталі і панеслі ў хату. А там ужо мама агонь запаліла.

— Бедненкі, цюцька, галодненкі,— шкадавала яна.

— Хай яго! Толькі напалохалася,— смяялася бабуля.—
Дальмала: што за звер?..

— От, бедавалі па Лыску. От і сабака будзе. Бачыш, які ладны,— казаў тата, папыхваючы люлькай.

Наліці цюціку капусты.

— Бачыш, бачыш, аж чарапок падскоквае! — смяяўся тата.

— Нейкая ж зараза ножку перабіла,— гаварыў Рыгорка, прыглядаючыся.

Тата адкашляўся і плюнуў.

— Мала хіба дурняў на свеце,— сказаў ён і зноў зацягнуўся дымам.

— От дзе — буху, буху, як у бочку, а ўсё смокча махнушу гэтую,— сказала мама.

А бабуля Хвядося:

— Што ж ты,— кажа,— другі б'еш скацінку: скацінка ж немая, мільяя, яна не скажа...

А цюцік толькі ablіzvaўся ды павільваў тоўстым хвосцікам.

Рыгорка занёс яго ў хлеў, пагладзіў і палажыў ля Гнедчынага катуха, а сам пастаяў і пайшоў.

Цюцік пачаў прыслухоўвацца, нюхаць. Пад ім навокал пахла конскім гноем і аржаной саломай, а над галавой хрупала сена кабыла. Пачуўшы сабачы дух, яна панюхала і, не датыкаючыся да цюціка цёплымі, валасатымі губамі, з агідай пырхнула. Цюціку здалося, што і яна ўжо ведае пра ягоную крыўду і шкадуе яго. Ён пахныкаў ёй трохі, а потым змоўк. Гнедка хрупала мерна, паволына, час ад часу спыняючыся, каб насцеражыцца, паслушаць...

Ах, як добра цюціку, як смачна ў жывице, які ён пузаченькі, цёплы і мялукі!

Цюцік скурчыўся і шчасліва заснуў.

Марыля

У багатага дзядзькі Жука, без пары нарадзіўшы малое, памерла нявестка Марыля.

Звялі маладзіцу са свету сямейнікі. Свёкар быў звер і скупеча, «зямля ненаежная». А сынок— яшчэ горшы. Воза сена не мог накласці, няўдаліца, і ўсё злаваўся. А хто ж заўсёды першы пад рукой, як не жонка? І ёй даводзілася часта. Як толькі пажаніліся, дык і набіць яе не мог, пакуль не навучыўся. Свякроў была вельмі ж драпежная ў працы. Калісь нават дзяцей на полі ці ў градах раджала. Цяпер хадзіла згорбіўшыся і ўсё подбегам, трушком, быщцам ёй горш, як усяму свету, часу не хапала. На кірмаш сядзе ехаць і то, здаецца, бегла б на возе, каб хутчэй справіцца. На добры лад, ёй ужо зусім не след было працаваць, а яна-такі ўсюды трапляла. Усю малацьбу цапамі пераб'е разам з маладымі. Тады ўжо, бачыце, насмела можна пілаваць: «Я вось і то, а вы-то, што ж?» Жміндзіла — хай бог крье...

Марыля — сірата з далёкай вёскі. І ліха ж яе падагнала выйсці за гэтага Івана! Жыла яна дома пры тату і браце. Пасля тата памёр і адпісаў ёй ажно паўтары дзесяціны, бо яна была з ганьбай: на правай руцэ трохі крайнія пальцы наўскасяяк аджаўала трывалай малатарні. Ад залатой рукі першай у вёсцы жнія і пралі засталася толькі кукса.

Марыля абкручвала яе хусцінкай, спачатку ад болю, а потым ад сораму. Сваты пачалі абмінаць яе, і маладосць завяла без пары. Марыля была ціхая, пакорная работніца і жаль свой дзяячы хавала глыбока: па вачах — што пасумнелі, праўда, пасля прыгоды — немагчыма было пазнаць, колькі слёз праліваюць яны ў адзіноце. Думала ўжо дзеўкай векаваць, і з думкай гэтай крыху лягчэй было датуль, пакуль у хаце спачувалі. Пасля ж прыйшлося рознае пачуць ад брата і ад братавай — што і казаць... Марыля зрабілася зусім чужой і лішній у татавай хаце і ўсё больш ды больш стала думаць аб замужжы, — хоць які, абы свой куток.

І вось тады падагнала Івана.

Паслухаць было, што казалі аб ім людзі, але нейкі туман найшоў на дзяяўчыну, нічога не бачыла. Прыйехалі яны тады — мамачкі! — гарэлкі, цукерак, віна... Сватам быў нейкі купец-свінабой. Апрануты абодва па-панську. А як пачаў сват гаварыць — паслухаць толькі! Іван не спадабаўся ёй адразу. Расказвае, колькі ў іх поля, кароў, свіней, як ён з мамаю лён палоў. І ўсё ікае ад выпіўкі, усё садзіць у очы дымам папяросы. А нос, нос! — быццам нечым наліты, упяўся ўніз і цягне за сабой лупатыя очы. Прыйшлося, аднак, пагадзіцца, бо цяжка было спадзявацца на лепшага.

Пра пасаг гаварылі нямнога. Паўтары дзесяціны — гэта была амаль палавіна ўсёй татавай гаспадаркі. Прасіць у Мікіты, Марылінага брата, больш, можна было хіба толькі пазычыўшы вачэй у сабакі. Аднак сват і са сваімі вачымі не пасаромеўся патрабаваць яшчэ і карову.

— Малачко трэба не мне і не вам, яно трэба дачушкам, сынкам,— гаварыў ён Мікіту.— Справа наша старая, а іх — маладая. Малады з маладушкай сюды-туды — і дачушка, праз гадок — сынок, а то і зноў дачка, і што ж,— падай малачка! Не скупіцесь, пане Мікіта, і будзе ўсё на гэтым шытакрыта...

Мікіта быў чалавек гарачы, часта лаяўся, соваўся нават і з кулакамі, аднак доўга спрачацца са сватам не змог,— уступіў і карову, хоць у хаце былі таксама малыя. А выпраўляючы Марылю, расплакаўся, як бабёр, і ўсё аддаў пасля, і вяслле справіў з апошнягата, як усе добрыя людзі.

Увечары, напярэдадні шлюбу, дзяячы, плетучы вяночак з руты, заспявалі:

Зборная субота настae,
Марылька дружыну збіrae.
Сама маладзенькая між усіх,
Схіліла галованьку ніжэй усіх,

Схілла галованьку з касою,
Паліліся слёзанькі ракою...

І Марыля заплакала. Заплакала не вясельнымі слязьмі, для звычаю, а сапраўднымі, сірочымі. Гэтак ясна зрабілася ўсё,— што без долі сцерлася маладосць, што і цяпер на шчасце спадзяваща цяжка...

— Не плач, галубка, змірышся,— шаптала ёй цётка, маміна сястра, і, азірнуўшыся на Стэпку, Мікітаву бабу, зашаптала цішэй: — Не будзеш хоць хлебу ці добраму слову жадна, не тое што ў гэтай брыдоты...

Ды Марыля не чула, не разумела нічога. Яна ўсё плакала, прыпаўшы галавой да цёткі.

...Грызня, пабоі, беспрасветная праца... Дома нават з куксай работніцай была, там жа таўкачом празвалі. Пераступі — кепска, недаступі — яшчэ горш! А пасля ж яшчэ старыя схамянуліся, што мала іх Ванечка пасагу ўзяў... Тады пайшло яшчэ горш.

І чаму ёй не ведаць было ўпору пра Івана, чаму не знайшоўся добры чалавек ды не сказаў ёй гэтага, чаму яе самую асяпіла?.. Лепш бы ўжо наймічкай век звекаваць.

Гэты дураньнік не мог ажаніцца. Куды ні ткнецца — прымуць,— вядома, багаты,— але паглядзяць на самога, паслушаюць, што аб ім людзі гавораць, і аддадуць утратнае. Тады ўзяўся ажаніцъяго той самы пан Чыжэўскі, купец з мястэчка, свінабой. От, сабакар і п'яніца, ды брахаць вельмі спрытны,— хоць каго закалыша. Як яна ненавідзела пасля, даведаўшыся аб усім, яго тлустую свіную морду!.. Сыходзіла з хаты, абы ён заехаў да іх.

...Апалі дзяўчыя грудзі, уваліліся вочы, кукса была вечна абкрученая лапінкай, а левая рука карэлай, парэпаная. Спачатку хоць песні спяваліся. Абы толькі ўспомніла пра долю,— у кожным напеве сірочай туті і жалю чулася нешта такое, што душыла за горла, займаючы дух, і па-дзіцячы хацелася плакаць: «Мамачка, галубка!..» А потым і гэта зрабілася надта балючым.

* * *

На другім годзе пачулася Марыля першым дзіцем. Але і гэта не ратавала яе ад здзеку. На восьмым месяцы сталася тая бяда, што звяла яе ў дамавіну.

Перад касавіцай кончылася ў пограбе бульба, і стары загадаў бабам ачысціць пограб ад бруду. Сам ён крыў гумно ў суседа, а Іван паехаў у млын. Марыля ўлезла ў яму, наскрэбла першы кошык гразі з

бульбяной гніллю і каstryцай і, падаючы яго наверх свякрові,— раптам войкнула, кінула кошык і села...

Як толькі і прайшла тая nochka!.. Пад ранішу як бышцам адлягло. Свякроў знала, што будзе бяды, і таму не пайшлаў лён, а выйшла палоць грады. «Ну ж і свет пайшоў,— мармытала яна,— абы трохі, дык і на табе...» Стары правіў у хаце хамут. Марыля ляжала на палку, з каптаном пад галавой, і, не сціхаючы, стагнала. Раптам яна прарэзліва войкнула раз і другі... Пачалося. Стары яшчэ ніжэй згорбіўся над хамутом, а пасля такі не вытрымаў,— выйшаў і паклікаў старую. Абціраючы чорныя рукі падолам, цётка Катрына патрухала ў хату. Стары пастаяў ля плота, уталопіўшыся ў грады, пайшоў пад гумно, вярнуўся пад адрынку, зноў пастаяў пад плотам, тупа гледзячы на бацвінне,— і нідзе не мог знайсці прыпынку.

«Што ж гэта? — падумаў ён.— Спалохаўся, ці што?» — I пайшоў у хату.

— Мамачкі мае, а-а-ах, род-нень-кія-я-а...— стагнала Марыля.

Не гледзячы туды, стары прайшоў і сеў над хамутом.

— А ты, таўкачына, чаго? — закрычала старая, убягаючы з кухні з чыгуном вады ў закасаных руках.

Стары вінавата згорбіўся і замітусіўся: за хамут ды ходу з хаты... Але і ў адрынцы ён не мог узяцца за работу. Слухаў. Марыля крычала хрыпла і дзіка, а потым заціхла. «Відаць, паўсім?» — падумаў стары. I раптам чуе: дрэп, дрэп, дрэп ад сяней — ідзе яго Катрына.

— Ну, пакінь хамут, Сцяпан: трэба трунку зрабіць,— сказала яна, увайшоўшы ў адрыну.— Божа мой, Божа!.. I што ж гэта робіцца? — I раптам — а-ха-ха-а! — заплакала наўзрыд.

У нагах непрытомнай нявесткі ляжала нежывое дзіця. Стары зірнуў на яго і моўчкі пасунуўся з хаты. Узяў з каморкі сякеру, пілу, жменю цвікоў і пайшоў у адрыну. Рукі ў яго неяк дзіўна дрыжалаі. Прысеў на калодцы і закурыў люльку. Супакоіўшыся трохі, узлез наверх і пачаў са стукам перакідаць дошкі, шукаючы патрэбнага кавалка. Выбраўшы паточаную шашалем шалёўку, скінуў яе наніз, паскроб трохі гэблікам, парэзаў і збіў трунку.

На той час вярнуўся з млына Іван. Ён увайшоў у хату, нічога не ведаючы.

— Падла ты, абармот крывалапы! — сустрэла яго маці.— Ці раз ужо я казала табе!.. Дарвешся — як да скаціны, каб цябе на скулы збіла, каб цябе! Цяпер вось маеш! Шморгай носам, каб цябе пятля зашмаргнул а!..

Гэтым разам Іван змаўчаў і панура паклыпаў з хаты.

Старая выцягнула са свайго падгалоўя брудную, працёртую на спіне кашулю, адарвала лапіну, угарнула ў яе нямыты трупік дзіцяці і палажыла яго ў трунку. Няўмела стукаючы малатком і загінаючы старыя, павыпростваныя цвікі, сама забіла века і, паклікаўшы з сяней Івана, загадала яму не сці за ёй трунку.

Марыля заварушылася, павярнула галаву і паглядзела.

— Ах, ма-мач-кі-і... Мама, сынок?..

— Нежывое, дзёткі, нежывое... Ніхто гэтаму не прычына. Вось панясём, пахаваем...

Марыля працягнула рукі, хацела абаперціся і ўстаць, але не здужала. Рыўком толькі падняла проставалосую галаву, апала назад на капитан і, заплюшчыўшы вочы, заплакала.

Старая ўзяла ў сенях рыдлёўку і патрухала на загуменне. Следам за ёй ішоў Іван, несучы пад пахай трунку.

...Назаўтра рана, той самай загуменнай сцяжынкай, ішлі на могільнік чатыры мужчыны з рыдлёўкамі: капаць другую, ужо большую магілу...

* * *

— Маўчы ты мне лепш са сваім «па-харошаму!». Ён яе са свету звёў, а ты... Удушыць яго мала за гэта! Я з яго скуро палосамі драў бы, а ты!.. — крычаў Марылін брат Мікіта.

Яго пухкія маладыя губы дрыжалі са злосці пад рыхавательмі, запушчанымі вусамі. З-пад шапкі лезла калматая, нястрыжаная чупрына, а вочы блішчалі, як з падпечка. З рота нясло гарэлкай, і, гаворачы, ён пырскаў слінай на свайго швагра, Сымона, які сядзеў побач з ім. Мікітава баба, падсухая, белабрысая Стэпка з хітрымі, як у Сымона, вачыма, сядзела ў перадку. Яны вярталіся з хаўтурай па Марылі. Вярталіся без пары, бо п'яны Мікіта расплакаўся са злосці і, скапіўшы ўслон, кінуўся да Івана. Іх разнялі, і хітры Сымон паспяшаўся ўцячы. Яны ехалі ўжо чацвёрты кіламетр ад Пагор'я, а Мікіта яшчэ ўсё трапятаўся. Толькі ўспомніць мёртвы Марылін твар і грукат жвіру па дошках труны — зноў хацелася біць насатую морду дурнога Івана, забойцы ягонай сястры...

— Эх, Мікіта,— гаварыў Сымон,— ты, бачыш, і на мяне ўжо злуеш. Тут, брат, ні бой, ні слёзы не памогуць. Ну што, наклеілі б нам, колькі б улезла, і ўсё... А трэба па-харошаму. Марылі не паднімеш, а пасаг трэба вярнуць. І поле, і карову. Дзяцей няма — чортu лысаму даруеш? Малады Жук — булава, ды стары хадовы чалавек, з ім без суда

не абыдзешся. І ты не драмі ў шапку, а ў суд, па-харошаму, о! Тут яшчэ справа заблыталася, што поле змянілі, ды гэта таксама нічога.

— Гэта-то гэта,— згадзілася Стэпка,— а то запырскаеца, і ўсяго. Я і сама казала...

— Што ты казала? Я і сам ведаю, лепш за вас! Яна ў мяне не сястра, а сястрычка была, а ён!..

— Унь машына, трымай! — перапыніла яго Стэпка.— Трымай хоць ты, Сымон!

З-за гары, бліснуўшы шклом на сонцы, якое ўжо заходзіла, з ровам выпаўз аўтобус.

— Я і сам сваю кабылу ўдзяржу! — крычаў Мікіта.— Ніякіх мне чарцей не трэба, сам гадаваў. Машка, глядзі!

А Машка ўжо заказырылася. Гэта была гнядая, яшчэ не да смерці худая кабылка, якраз тая гарапашніца, што валочышь мужыцкую долю.

— Трымай, каб цябе за грудзі ўзяло, каб цябе! — крычала Стэпка, але Мікіту відаць былі толькі яе разяўлены рот і руکі, якія з адчаем учапіліся за цапкі драбінаў.

Вясёлы шафёр пачаў трубіць.

— Каб табе хрыпела ў горле, каб табе! — зноў крычала Стэпка.

Машку вось-вось пасадзіў бы на хвост, ды левая ляйчына,— вядома ж, уся на вузлах,— логнула, і Машка паляцела цераз равок направа, у жытага. Воз сцялежыўся. Сымон, вырабіўшыся з-пад Мікіты, скапіў кабылу за аброць. Забыўшыся пра страх, Машка прагна хапала сівия каласы красуючага жытага.

— П'яніца ты, абібок! Лейцаў людскіх няма! — бараҳталася з-пад воза Стэпка.

— Дай мне, дай здыхату! — скапіўся Мікіта да Машкі.

Ён хвастаў яе кулакамі па храпе, а кабыла курчылася ў хамут і адварочвала галаву, зубамі і губамі трymаючы зашчэмленыя каласы з сіва-зялёной маладой саломай.

— Мала, мала яшчэ?..

Ад удара па косці храпы зайшлася болем Мікітава рука, а з Машчыных зубоў і губы пайшла кроў.

— Мала, мала яшчэ?..

Думаў, усю сваю крыўду выб'e. Пасля заплакаў, адышоўся. А яна толькі крутнула галавой ды зноў за каласы.

— Ну, і хіба ж ты гаспадар? Хіба ж гэтак трэба па-харошаму? Эх ты!..— казаў Сымон, звязваючы ляйчыну.

Мікіта маўчаў. Бяссільная злосць вылілася на Машку, яго безадказную памочніцу, і ясна стала, якая яна, гэта злосць, горкая, дзікая і дурная.

— Памажы! — загадаў Сымон, беручыся складаць сцялежаны воз.

Мікіта вінавата памог яму, а пасля папрасіў:

— Я лягу, Сымон, а ты за мяне пакіруй...

...Сонца зайшло, і пачалося змярканне — ціхае, свежае, з расой і камарамі. Машка, ужо зусім забыўшыся пра крыўду, рупліва тупала па пяску, тоўхаючыся ўперад галубінай хадой. Брат гаварыў сястры аб tym, як ім трэба адсудзіць Марылін пасаг,— гаварыў спакойна, «па-харошаму». Сястра падтаквала яму. А мужык яе — бедны, аброслы Мікіта — ляжаў ніцма і не чую: спачатку ён уздрыгваў ад глыбокага, недзе з-пад самага сэрца плачу, а потым заснуў і хроп.

«Вазьмуся нябось за яго!» — раз-пораз думала Стэпка.

* * *

— А справа, брат, вельмі простая,— казаў старому Жуку пан Чыжэўскі,— табе, значыцца, гэтак: бабе і сыну ўдзяўбі, што нябожчыца нявестка сама захацела свой пасаг прадаць, бо зямля была вам не з рукі. Вы хацелі тყя самыя паўтары дзесяціны ля дому купіць, а яна была гулякя: абы схадзіць хораша, з'есці, выпіць, цукерак, скажам, пасмактаць. Грошы, як вада, сюды-туды і перамыкала без толку...

— Неяк, бачыце, пане Чыжэўскі...

— Што тут «пане Чыжэўскі»... Сведкі — галоўнае. Ты, брат, сам павінен ведаць, не малы: не падмазаўшы, не пaeдзеш!..

— Я ведаю, я толькі да таго, цi ўдасца?

— Чаму ж раптам «не ўдасца»? Прысяга будзе, праўда, але хто ж яе сёння баіцца? Ну што, падумай, сведкі знойдуцца.

Гаварылі яны ў mestachkowej карчме, зашчапіўшыся ў баковачцы. На століку была бутэлька і закуска. Жук атрымаў учора павестку на суд з Мікітам за Марылін пасаг і, як з усякай важнай справай, прыйшоў з павесткай да Чыжэўскага. Гэта быў mestachkovы кулак, які нажыў на гандлі свіннямі тоўстую кішэнню і яшчэ таўсцейшую морду. З кожным днём ён рабіўся ўсё больш ды больш падобным да свайго тавару і выглядам і натурай. Усякая подласць, пачаўшы ад недаважвання і недалічвання і канчаючы хоць бы на сённяшній справе, рабілася ім спрытна і з ахвотай, абы толькі было выгадна. Жук штогод прадаваў два-тры ўкормленыя парсюкі, і паміж ім і свінабоем Чыжэўскім даўно завязалася нейкая прыязь. Марылін пасаг, праўда, прадалі з яе згоды і

купілі столькі ж зямлі бліжэй. А таму цяпер трэба баяцца, што Мікіта адсудзіць яе...

— Ну, як ты, Жук,— надумаўся ці мне шукаць?

— Што ж, хіба Лустач ці Свісток,— адказаў стары, падумаўшы.

— Абодва пойдуць,— сказаў свінабой.— А трэці ёсьць у мяне. Гаваку Антося знаеш?

— Пэўна.

— Ну, дык ты іх ідзі пакліч. Абодва сёння на рынку. Ды, зрэшты, і Гаваку сам пакліч. Скажы яму, што я прасіў. А я вас тут пачакаю. Падрыхтую тут усё як мае быць...

...На рынку, у гушчары вазоў з задзёртымі аглоблямі, стары Жук першага знайшоў Лустача. Побач з ім каля воза стаяў і Раман Чачотка, па мянушцы Свісток.

Лустачыха, уладзіўшы свае справы, ужо сядзела на возе і глядзела на каня, які хрупаў сена з пярэдняга палукашка,— глядзела злосна і сумна, нібы чакаючы, калі ж гэты конь паверненца нарэшце задам і павязе яе дахаты. «І чаго ён яшчэ ўсё ные тут? — думала яна пра свайго чалавека.— Не лізнуў яшчэ, ліха яго галаўе!..»

Жук павітаўся, адвёў Лустача ўбок і пачаў з ім шаптацца.

Лустач быў прымак з той даволі рэдкай пароды прымакоў, якія змаглі адразу захапіць у хаце ўладу, пасля чаго жонка толькі агрывазеца здалёк ды з асцярогай, не пападаючы пад руку. Гэта быў чалавек з сярэдняга гатунку подлых людзей,— усякай подласцю ён адстойваў толькі свае асабістыя справы, не нападаючы першы. Але за добрую чарку мог дапамагчы чалавеку, бо на сваю чарку не заўсёды хапала.

— Гэта можна,— сказаў ён, даволі хутка зразумеўшы Жука. Чаркай запахла густа. Прыйшло якраз тое, без чаго яму сумна было б вяртацца дахаты.— Раман! — паклікаў ён Свістка.— Ідзі сюды!

Раман Чачотка — высокі, лёгкі мужчына ў акуратных лапціках — служыў пры цару гарадавым і дагэтуль яшчэ не мог прывыкнуць да працы на гаспадарцы. За гэта яго і празвалі Свістком. Гаспадарка была малая, дзве дзесяціны, поле добрае, але без добрых рук хлеба яно давала няшмат. Свісток «зрабіў камбінацыю» — прадаў бацькову гаспадарку і купіў шэсць дзесяцін пяску за Нёманам, куды перавёз свае старыя будынкі і стаў лічыцца лясным хутаранінам. Падраслі дзеци, пачалі араць той пясок лепш за бацьку, але пясок не стаў ад гэтага больш хлебным за чарназём, пакінуты ў роднай вёсцы. Нельга сказаць, каб Чачотка быў нездаволены іменна панская уладай, каб ён, як іншыя беднякі, чакаў прыходу савецкай улады,— Свісток наогул, не залазячы глыбока ў палітыку, чакаў *перамены*, прыходу *іншай* улады, якая заўважыць яго і ўлічыць яго быльяя заслугі і чын. Сёння Раман

прыехаў купіць пудзік жыта на хлеб. Пачаўшы яшчэ з дому, ён усю дарогу «абдумваў камбінацыю»,— як гэта ад тых дзвюх залатовак, што жонка сабрала, прадаючы яйкі і масла, адкалоць пару трошаў на чарку. Жонкі ён не баяўся. Зрэшты, і на кірмаш сёння прыехаў адзін. Але за жонкай цяпер стаялі два сыны, якія ўжо гаварылі з бацькам па-даросламу, і гэта было не вельмі прыемна...

Свісток стаяў з мяшком пад пахай, слухаў Жука і Лустача — сябра свайго яшчэ па японскай вайне — і з першых слоў уцяміў, што Бог нарэштце зірнуў на яго ласкавейшым вокам.

— Калі трэба, дык трэба,— сказаў ён.— Вось толькі мне скокнуць да Цукермана, жыта купіць.

— Скокнеш пасля,— сур'ёзна сказаў Лустач.— Цукерман твой у лес не ўцячэ.

— І гэта праўда,— таксама сур'ёзна згадзіўся Свісток.

Ён падышоў да сябравага воза і кінуў на яго свой скручаны мяшок.

Лустачыха ўсё зразумела.

— Піліп,— сказала яна,— зноў наліжацца! А я тут стой да ночы.

— Упадак цябе не возьме,— адказаў прымак.— Сядзі вось ды бурчы колькі ўлезе. Пайшлі, мужчыны!

Стары Жук сказаў ім, куды ісці, а сам пайшоў шукаць Гаваку.

Гавака быў сёння на рынку таксама без бабы, з рабою, як зязюля, дачкой. Яна стаяла каля воза, гледзячы, як бацька збіраецца запрагаць кабылу.

Выслухаўшы просьбу Жука, Антось Гавака — мужчына ў новым, цаглянага колеру паўкаражушку і ў добрых, зацярэбленых гноем ботах — павярнуў каня ў аглоблях галавой да перадка і паставіў дугу да кола.

— Калі Чыжэўскі там,— сказаў ён,— дык і я табе, браце, не вораг. Падыдзем і зробім.

Гэта ўжо быў пародзісты падлюга, для якога подласць даўно стала верай і шчасцем. Уся ваколіца, апроч яго нешматлікіх сяброў, людзей, вядома, «не менш талковых», думала пра Гаваку так, як думаюць пра гадзіну, на якую лепш за ўсё не наступаць. Ён наступаў амаль заўсёды першы. Нешта адразу пасля вайны Гавака захапіў за бясцэнак нядрэнны хутар паблізу ад свае вёскі, і, судом адагнаўшыся ад намаганняў законных нашчадкаў нябожчыка хутараніна, ён разласаваўся на суды і навучыўся іх выиграваць. Стравіць табе жыта ці авёс, ды глядзі, што і цябе яшчэ засудзіць, калі сунешся да «сэндзі пакою» — міравога суддзі.

Жука Гавака лічыў раёнёй сабе, «сапраўдным гаспадаром», і просьбу яго прыняў даволі ахвотна. Да таго ж яшчэ суд — справа

прывычная, а дармовую чарку выпіць у добрай кампаніі — таксама можна.

— Яно, браце, дарэчы, я Чыжэўскага сёння не бачыў,— гаварыў ён, ідучы ад воза побач з Жуком.

* * *

Два тыдні пасля гэтага быў суд. Мікіту адмовілі ў іску, апіраючыся на сведак, якія аднагалосна давялі, што пасаг свой Марыяля прадала сама і прагуляла. А паўтары дзесяціны зямлі ва ўрочышчы Навінкі куплены Жуком за яго кроўныя грошы...

— Устаць! — грымнуў судовы выканаўца.

Прысутныя ўсталі. Суддзя надзеў сваю ярмолку і ўрачыста прачытаў:

— Іменем Рэчы Паспалітай польскай... і г. д. і г. д.

А перад ім стаяў растррапаны Мікіта, у лапцях і дзіравай куртцы. Гледзячы на задаволеную морды Івана, старога Жука і іхніх сведак, яму хацелася хапіць з пакрытага зялёным сукном стала крыж з распятым Богам і штурнуць яго ў сытую, важную морду суддзі... Ды тут ужо была не Машка і не баба, на якіх можна бяскарна зганяць злосць, а грозны, непахісны мур, які яму не нрабіць галавой.

— Пане сэндзя,— сказаў Мікіта, ужо са слязымі на вачах, я нездаволены судом, я буду падавацца далей...

— Маецце права,— спакойна адказаў суддзя,— на гэта ёсць акруговы суд у Навагрудку.

...Пакуль у тым самым нумары карчмы Жук з сынам, Чыжэўскім і сведкамі замочвалі выйграны суд, гасцінцам шпарка тупала гадубінай хадой худая гарапашніца Машка. Мікіта, выпіўшы з бяды, ляжаў ніцма на возе і ўжо зусім не мог разабрацца, ці прыняць крыўду, ці падавацца вышэй,— дзе яго, пры беднасці і прастаце, чакала хутчэй за ўсё яшчэ большая крыўда...

1937-1943

«Ветэрніар»

Нашу Сіўку нешта трывожыла.

Прыйдзеш у хлеў пасля ночы, дык пад нагамі ў яе кола вытаптана, як каля малатарні, а сама яна пасуслена ўся, пад пахамі мокра, і грыва паплещена ў коскі, ды гэтак хораша, быццам знарок.

Прабавалі ўсялякай рады. Усіх шаптух абхадзілі. Адна шаптуха парада ўзяць чырвонай бульбы з белымі вочкамі, якая завецца вар'яткай, надзерці яе на тарку і мазаць Сіўку нанач. Другая парада, каб апоўначы верхам на Сіўцы аб'ехаць тро разы вакол могільніка. Але нішто не памагло.

Узлаваўся наш тата.

— Ну іх,— кажа,— з шаптухамі! Толькі ўсё сала ды крупы звёў. Паеду заўтра па ветэрынара, няхай хлеў агледзіць, што ён скажа, паглядзім.

— Што ён табе паможа, ветэрынар гэты! — засуплярэчыла мама.

Ды тата сказаў ёй, што «тут ужо няхай твая галава не баліць», — і паехаў.

Чакалі мы, чакалі. Мама і стол заслала настольнікам, і хату разы два перамяля, і фартух новы падвязала. А ўжо толькі ўвечары — лах-лах калёсы: уз'язджае наш тата на двор. Уваходзіць у хату, а на руках у яго маленькі сівенкі козлік.

— Вось я вам якія лекі купіў! — кажа тата. Развязаў казлу ножкі і пусціў яго на падлогу.

У козліка — рожкі і пад мызачкай ледзь-ледзь пачалася бародка.

— Дык гэта ты — ветэрынар? — скубянуў я яго за бародку.

А ён — таўхель мяне рогам, і мы ўсе ў рогат: і тата, і мама, і я.

— Сіўку трывожыць ласіца,— кажа тата,— мне ветэрынар сказаў. Казыча кабылу, каб яна бегала, спацела, а тады пот яе смокча. Ласіца вельмі казінага паходу байща, адразу не пойдзе. А шаптухі немаведама што раілі. Туманяць вочы, дый только.

— Ну, будзем бачыць,— сказала мама,— што ты з сваім казлом вымудруеш.

А козлік, мусіць, не ведаючы, што аб ім ідзе гутарка,— скок на лаву, скок на стол, на ложак, а з ложка на печ. Стайды на коміне ды «ме-е-е!». Першы раз такім тонкім, дрыжачым гол асам.

Ах ты, свавольнік!

* * *

Памяцілі козліка з Сіўкай разам.

І з того часу ласіца перастала Сіўку і ганяць, і косы заплятаць у грыве. Толькі козлік пасля ночы стаіць ці ляжыць замучаны, сам не свой, ды толькі тоненъка, дробненька: «Ме-е-е!..»

— О, бедны мой ветэрынар! — жартую я, ды яму не да смеху.

Пасля ж і яго пакінула ласіца — зусім адчапілася. Спаць прымасціўся ён у Сіўчыным катуху, на сене. Сіўка спачатку пырхала

на яго і туліла вуши, а потым прызвычайлася ці, можа, таксама ўцяміла, што ён яе «ветэрынар».

Пайлі козліка малаком з бутэлькі цераз соску. Угледзіць толькі — эх, бяжышь! Укленчышь і смокча, узяўши соску на язык, толькі хвосцікам падрыгвае. Вельмі ж я любіў падманьвацца з ім гэтай бутэлькай з малаком. Як ён бегае за мной і мекае і тоўхаецца рожкамі ў калені!

Падрос козлік і вельмі ж развалачыўся. Панадзіўся ў Піліпавы грады і ўсе капусныя высадкі абцерабіў. Ганяе яго цётка Марта і лаецца: «А каб цябе так ды гэтак!»

А дома ў нас панадзіўся ў каморку, па крупы. Так сабе клямку рогам — раз, дзвёры — таўхель, скіне днушка з кубельца і — чаў-чаў-чаў — есць, толькі бародкай трасе. А то хлеб знойдзе, усе боханы паабгрызае. Проста рады няма. «А каб цябе воўж заеў!» — лаецца мама. А ён забяжышь за вугал ды толькі бародку сваю высуне, цікуе. Век жа не будзеш стаяць, пойдзеш, а ён тады зноў — дэб-дэб — ідзе назад.

А хітры, хітры!

Збяруцца каля нас мужчыны на вуліцы, гутараць, кураць. А ён — тыц у тое кола са сваёй барадой, стаіць і слухае таксама. Я да яго з надворка ці з акна:

— Эй, ты, ветэрынар!

А ён адвернечца — ме-е-е! — і слухае далей.

— Дайце вы яму, дзядзькі, закурыцы! — крычу я, а мужчыны смяюцца.

Нехта зачэпіць яго, дык ён толькі рогам штурхне (не лезь, не перашкаджай) і зноў слухае. Ах ты, барадаты!

* * *

Тата паехаў да цёткі Марылі і прывёз назад нашага Жука.

Наша цётка — удава, жыве наводшыбе ад вёскі і вельмі ж байца зладзеяў. Прыстала да таты ўвосень, і ён даў ёй Жука на ўсю зіму.

Вярнуўшыся дахаты, Жук доўга не мог супакоіцца, прызвычайца зноў. Ляжышь навязаны, маўчишь, маўчишь, а потым — воў, воў, воў — пачынае выць ад сумных думак.

Козлік з ім спачатку не сябраваў. Усё валочышца недзе ці лазіць па двары, таксама сумуе. У нас вароты новыя, заложым падваротню, дык ён і не вылезе ніяк. Падыдзе да Жукавай будкі, брэнкае па ёй рагамі, разбудзіць Жука, узлуе. Той з будкі: «Ррр!»

Ды так ужо казёл абрываў сабаку сваім прыставаннем, што Жук аднойчы не стрываў ды хваць яго з будкі за бараду! Упяўся мой «ветэрынар», аж вочы вылупіў ды дзікім го ласам: «Ме-е-е!»

— Ой, барада, барада! — кригчу я, бегучы ад хаты.

Вызваліў яго ад Жука, а ён мяне за гэта рогам ды пад бок. А пасля разагнаўся, каб стукнуць, ды я схіліўся ўбок.

Пасля ж яны з Жуком здружыліся так, што аж дзіва. Падыдзе козлік да будкі — брэн, брэн рагамі, а Жук спачатку толькі: «Prr!» А потым такі раскатурхæцца, вылезе, панюхающца на прывітанне і пайшлі гайсаць вакол двара! Падётаюць, пацешацца і да сенцаў. Стаяць абодва каля дзвярэй, чакаюць, каб ім чаго далі. «Ветэрынар» дык той праста прэцца ў хату ці ў кухню сам, а Жук толькі хвастом павільвае кожнаму, хто ні выйдзе. Гэты хоць трохі сораму меў: яму скажы, дык паслухае, згорбіцца — і ў будку; прынясеш есці — твая ласка, а не — дык і так будзе спаць. А козлік — ого!

І вось аднойчы яны раптам зніклі абодва. Апаўдні толькі прыбыягае Жук адзін. Віяе, віяе хвастом, быццам нешта хоча сказаць, ды не можа.

— Дзе ж ты, нягоднік стары, козліка дзеў? — накінулася мама.— Скавыгчы вось цяпер, як сабака, адзін. Сорамна, цьфу!

І што ж, Жук і праўда стуліўся, прыгорбіўся, быццам ад сораму, і моўчкі палез у будку.

* * *

Дзень няма козліка, другі няма, цэлы тыдзень няма. Мы ўжо так і падумалі, што ён загінуў назаўёды.

Аднак, на другім ужо тыдні, дачуваемся, што наш «ветэрынар» жывы, што ён ажно ў Лядах — трэцій вёсцы ад нас, па дарозе да цёткі Марылі. Вось ліха — няўжо яны ішлі туды?..

Я гэта за кіёк і пайшоў у Ляды, кіламетраў з пяць па гасцінцы. Прыйшоў, іду па вёсцы. Хацеў толькі каго-небудзь спытацца, дзе тая Янкава Стэпка жыве, у якой апынуўся козлік, ажно бачу: на нечым двары, у садку, стаіць мой «ветэрынар»! Стаяць пад яблыніяй дыбка і ўспінаецацца, каб дастаць на галінцы лісток. А вакол яго дзееці.

— Ветэрынар! — гукнуў я яшчэ ад варот.

А ён пазнаў нябось і бяжыць мне наусустроч.

— А што, паслухаў, схадзілі? Упрочкі хацеў уцякаць?

А ён — штурхель мяне рагамі. Таксама хацеў бы нешта сказаць, ды не можа.

Вышла з хаты жанчына, тая самая Янкава Стэпка, ды кажа:

— Гэта ж я вось раненька выйшла на вёску, а ён ляжыць на мастку і ўцякаць не ўцякае. Замарыўся, відаць. Я гэта за рогі яго ды дахаты. А чорны сабака — таксама, мусіць, ваш — за мною: «Ppp!» А я гэта фуртух расперазала ды як махну на яго, дык ён і пабег ад мяне. Доўга круціўся каля нашай хаты, пакуль малыя, каровы гонячы, не патурылі яго з вёскі. А гэты, вось бачыш, прывык.

Цётка, дык тая нічога: бяры, кажа, калі ён ваш, але ад малых я ледзь адпраціўся: прывыклі да казла, не аддаюць.

Начапіў я козліку аборачку на рогі і павалок са двара.

Мне дахаты спяшацца трэба, а «ветэрынар» — хоць ты яму што хочаш — дрэп-дрэп, дый годзе. Папасу я яго трохі каля прысад і далей. Ужо зусім пад вечар дабрылі мы дахаты.

Ну ж і ўводзіны былі! Распытваюць мяне, смяюцца. А малых дык цэлай чарада за намі ўчапілася.

Падвёў я «ветэрынара» да будкі. Вылез Жук, панюхаў козліка, а той рагамі — таўхель яго, а сам адышоўся і лёг.

— Ну, Ляйрон,— кажа мне дзядзька Паўлюк, наш сусед,— гэта ж, брат, казка, жывая казка! І трэба ж, ліха ім, надумацца ды згаварыцца!..

— Ветэрынар! — кажу я козліку.

А ён толькі павярнуўся.

— Ну што ж, ідзі раскажы, як вы ў госці хадзілі. Будзем казку пісаць.

А ён нават не ўстаў.

1942

Галія

Калісьці, пры панах, гэта быў хутар. З шасцю дзесяцінамі добрага поля адразу за садам, з новым вялікім гумном, двумя хлявамі і малой старасвецкай хатай. Без шчыта яна, наўкруг накрытая саломай, зяленай ад моху, нізка насынутай на малыя прыплюшчаныя вокны. Так і глядзела на свет, як сам гаспадар, заўсёды зажмураны Данька, стary Хамёнак, бязлобая галава якога нібы ўрасла ў зімовую шапку — ablезлы, раней, калі верыць старому, гарадскі каракулевы каўпак.

Цяпер гэты каўпак недзе яшчэ ўсё валяецца на гарышчы, а сам Данька Хамёнак ляжыць на ўзорку пад хвойкамі і муравой. Ад хутара засталіся толькі сад, скрыпучы журавель над зрубам студні і тая самая хата.

У хаце ад усёй Хамёнкавай сям'і ўцалела толькі нявецтка Галя з дзецымі, хлопщам і дзяўчынкай.

Спакойны жнівеньскі вечар. Сонца зайшло. Галін хлопец, падлетак Антось, пайшоў у поле да малатарні. На верхавіне старой ліпі за агародам пагасла чырвань на лісці; шпакі ўзняліся з голля і панеслі свой кірмаш у вёску. Пад паветкай за сенцамі, аддаўшы вячэрні ўдой, лягла на свежым подсціле карова. У хаце за столом сядзіць чарнявая Сонечка, на поўны рот запіваючы хлеб сырадоем. Тонкія загарэлья ножкі яе, як і ва ўсіх пастушкоў, папораны ржышчам. Сонечка памыла іх каля студні халоднай водой, і ногі садзеюць да самых каленак. Яна то пацірае іх адна аб адну, то проста стрыжэ імі пад высокай лавай. Сонечка хоча гаварыць.

— Мамка,— кажа яна,— а сёння Лёня Сцяпанаў смяяўся з мяне. Ты, кажа, пані. Ты, кажа, хутаранка. А чаму? Чаму ён смеєцца?

Галя стаіць, прыпёршыся да шафкі з посудам, амаль прысеўшы на яе. Над галавою Галі, на сцяне — стары гадзіннік. На запыленым цыферблце яго напісана не нашымі літарамі нейкае слова. За ўсе гады, пакуль гадзіннік тут вісіць, ніхто нават не пацікаўся, што яно азначае. Наогул па гадзінніку разбіраліся толькі мужчыны і Галя. Свякруха пражыла свае сёmdзясят год, ні разу не падумаўшы аб tym, якое сёння чысло... Даўжэйшая стрэлка гадзінніка адламалася яшчэ ў вайну, кароткая стаіць на адным месцы тыдні ўжо, мусіць, са тры. Жніво. Галіны рукі, загарэлья да лакцёў, гудуць ад стомы. Галя яшчэ ўсё як быццам не дома. У памяці бясконцым ланцужком ідуць адзін за адным вузлы перавяслай, закручаныя спрытнымі пальцамі, адзін за адным кладуцца на пожні цяжкія снапы. У вушах яшчэ цокат жняяркі, паасобныя слова, абрывкі песень, смех, шум збажыны і шоргат іржышча...

— Мамка, чаму?

Галя прыпамінае слова дачкі.

— Чаму? — перапытала яна, яшчэ не гатовая да адказу.

І Сонечка адказвае на пытанне сама.

— Мы, кажа, у вёсцы жывём,— гаворыць яна, жуючы,— а вы на хутары. І дзед твой быў пан, і тата пан, і ты таксама паненка.

— А ты скажы яму, што ён яшчэ дурны,— гаворыць Галя нейкім мяявым, бяссільным ад стомы голасам.

Яна хацела гаварыць яшчэ нешта, але раптам змоўкла. Слых яе зноў улавіў той самы, на момант згублены гул. У хаце пад старым гадзіннікам зноў засталася яна не ўся, нібы не ўся яшчэ вярнулася з поля.

— Ты еш, дачушка. Еш ды лажыся. Годзе.

— А ты куды пойдзеш?

— Я хутка прыйду.

Галя стаіць за вішняком, успёршыся рукамі і грудзымі на шэрую жэрдку старой агароджы. Галя глядзіць у поле. Ногі ў церпкай, халоднай расе, вочы — недзе далека, далека... У пшаніцы, якая даходзіць да самага вішняку, сакочуць конікі. Далей недзе — лён стаіць у пучках; таксама многа, многа льну. Яшчэ ўсё цёплы, не астыў ад спёкі, пахне,— смачна пахне, нібы прысмажаны алей... А над пшаніцай, над лёнам, над хлебнай, спакойнай зямлёй — высока ў небе поўны, усім задаволены месяц.

Ды ўсё гэта так сабе, ўсё гэта — дзеля таго, каб далека над полем разносіўся гул, грукатанне трактара. Там, дзе ён, дзе сядзіць за рулём той адзіны ва ўсім гэтым свеце, каму ад болю сэрца, ад цяжкай журбы хочаща крыкнуць:

— Ся-ро-жа-а! Ся-рож-ка-а!!

Ён даўно ўжо Сяргей, а не Сярожа, ён даўно ўжо забыўся,— відаць, выцер з памяці ўсё, што калісьці было. А ты крычы, ты ўспамінай, раздзірай сваю душу, дурніца, хоць да крыві...

А то ж было яно, было, калі ён быў і для яе Сярожка. Ох, як даўно гэта было! Не, не даўно, здаецца, толькі учора.

Галя толькі яшчэ на дзеўку бралася, калі ў іх вёску, Гаросіцу, прыйшлі з Касцюкоў краўцы-кажушнікі, два здараўенныя панурыя браты. Абодва ў доўгіх кажухах, нібы ў доказ таго, што не заўсёды шавец ходзіць без ботаў, абодва ў вялізных шапках, нібы па цэлай авечцы ў іх на галаўе, абодва ў лапцах і вусатыя.

— Дзеўкі, глядзіце — Торбы ідуць! — заўважыла іх праз акно адна з дзяўчат-кудзельніц.

Кажушнікі і сапраўды так называліся — Торба. Цімох Торба і Ціхан Торба. Мала ведаючы іх — не пазнаеш, каторы Ціхан, каторы Цімох.

— І нейкі хлопец з імі, дзеўкі, гвалт! Дальбог, харашанькі! З гармонікам!

І праўда — з кажушнікамі ішоў дзяцюк... Ну, проста хлопчык! У кароткім кажушку, у ботах, з гармонікам за плячыма. Адна з дзяўчат пастукала галоўкай верацяна ў акно. Ён, вядома, пачуў, азірнуўся. Узмахнуў рукою і стаў, засмяяўся: «Добры дзень!» Можа, нават зайшоў бы ў хату, ды вось адзін Торба, што ішоў з драўлянай планкай-метрам у руцэ, азірнуўся таксама, нешта сказаў, і хлопец пайшоў. Дзіўным здалося дзяўчатам, а потым і ўсім у Гаросіцы, што ў ад наго з гэтых Торбаў ды можа быць такі сын. Такі беленькі, спрытны... Зусім нібы чужы каля тых двух вусатых здараўілаў.

Ён быў іхні пляменнік, сірата з далёкай вёскі. Завуць Сяргей, а прозвішча таксама дзіўнае, як у дзядзькоў, але прыгожае — Юрачка. Вельмі ж да твару яно Сяргею. Так яго і завуць: хто — Сярожа, хто — Юрачка.

Ну, спрытны быў, вясёлы Юрачка, харошы! Дзядзькі яго — вялізныя, а ўсё ж улазілі яны ў найменшую хату. Здымуць шапкі свае, кожухі, застануцца з аднымі вусамі, прысядуць да стала — толькі сапуць над аўчынамі. Так і жывуць на свеце — моўчкі. А Юрачку ў кожнай хаце было цесна. Вядома, не адзін — з гармонікам. Часамі нават да вечара не можа датрываць: уваткне іголку ў кашулю на грудзях, закруціць нітачку, азірнецца на дзядзькоў ды за свой інструмент. Усё рабіў спраўна. Гармонік у яго не так сабе, а ў цётчыну хустку закручаны. Разгорне хустку — гармонік ажно зіхаціць, а расцягнег яго — раздасца кожная хата!

Адзін, два танцы прайграе — дзядзькі маўчаць. Пасля старэйшы Торба, Цімох, той, што з метрам хадзіў, прагудзе:

— Можа, годзе, Сяргей? Можа, людзі не любяць?

У адказ на гэта Юрачка крута, з разгону паварочваў вальс на «Мікіту».

Людзі, што ў хаце былі, здаецца, ураз маладзелі. Дзяўчата — ну, тыя адразу гатовы былі рвануцца з прасніц ды замяцеліць падоламі. Сам гаспадар, калі ён не зусім стары, пачынаў непрыкметна паварушваць пад лавай наскамі ботаў ці лапцей. Нават бабка, што памятае прыгон, і тая высоўвала з-за коміна галаву... А Юрачка патрасаў, як жаўранак, чубам і ўслед за музыкай падпываў:

А Мікіта жыта вее,
Мікіціха муку сее,
Мікіта, Мікіта,
Клінам шуба пашыта!..

Молада, хораша, звонка співаў гарманіст.

Толькі дзядзькі маўчали. Нават шыць не спыняліся. Ды таксама не скажаш пра іх, што не рады, асабліва ведаочы, што і гармонік Сяргею купілі яны.

Вясёлы месяц быў тады ў Гаросіцы. Танцы, песні — штовечар! Шкада, што не хапіла ў іх аўчын на ўсю зіму...

Ой, мамачка! Для ўсіх вясёлы, а для Галі... ну, і не кажы...

Усё гэта — было.

Цяпер над полем ціхі поўны месяц. Галіны ногі ў халоднай расе. Плечы стынуць пад тонкай сукенкай... А трактар гудзе і гудзе... Не пакінеш яго, не забудзеш, што гэта — Сярожа, яе Сярожа... Божа мой, як гэта горка, балюча ад думкі такой!.. А ён жа быў яе, яна была — яго,

яны так хораша, так многа цалаваліся. Ды не многа, а тыдзень адзін, а ў тыдні ж толысі сем начэй.

Спачатку любіла Гала адна, баючыся сама сабе прызнацца ў гэтym, саромеочыся лішне пазіраць на яго, каб не падумалі ды не пазналі. Яна была наймалодшая ў іхняй дзяўчай кампаніі. Сірата з самай беднай у Гаросіцы хаты Марылі Парабчанкі. Так іх і называлі спрадвеку — парабкамі. Бацькі ў Галі не было. Ніколі не было, хоць ён і жыў недзе, а можа, і сёння жыве, не думае нават аб tym, што ёсць у яго дачка. На пашы дзеци лаялі яе брыдкім бязлітасным словам — байстручка. Ды з часам гэта слова абвалілася з яе, як шалуха. Прыгожай, спраўнай вырастала Галачка. У беднай сіраты — добра, хораша ў песні пяеца! — толькі чорныя бровы. Затое бровы — шнурочкам, вялікія карыя очы, маленкія спрытныя рукі і лёгкія ножкі. Чырвоная хусцінка з вышытымі над ілбом пісанічнымі каласамі, неяк па-свойму, непаўторна завязаная на чорных густых валасах, была ў сірочай красе tym нечым вельмі важным, вельмі ўдала знойдзеным, з-за чаго вар'яцелі бадай усе гаросіцкія дзецы. А пойдзе ў танец Галачка — пастой ды паглядзі!

Спачатку Юрачка толькі глядзеў. Глядзеў і рэзаў на гармоніку амаль без адпачынку. Вядома, гуляць пад добрую музыку кожны ахочы, а падмяніць Сярожу не было каму.

Ды вось у адну нядзелю прыйшоў з суседнай вёскі Качаны Іван Чарнагрэбень, які таксама мог іграць. Гэта ўжо быў пажылы кавалер, падпольшчык, шэсць год прасядзеў у турме, толькі ў гэтую восень вярнуўся. Маладзейшыя хлопцы ў Гаросіцы і асабліва дзяўчата — хоць ён быў прости і вясёлы — з пашанай і неяк міжволына, не змаўляючыся, гаварылі Івану «вы». На той час свайго гармоніка Іван не меў. Пакуль сядзеў у турме, маці прыйшлося круга, і сын напісаў ёй прадаць трохрадку на хлеб. Толькі пасля даведалася Гала, што Сярожка ўжо быў знаёмы з Чарнагрэбенем. Ды не толькі знаёмы...

Не раз хадзіў ён ноччу ў Качаны, ды без гармоніка: на нейкую цікую справу... Але пра гэта ён не паспей ёй нічога сказаць.

Цяпер, калі Юрачка паставіў на калені Івану свой гармонік, — абодва яны па-свойску ўсміхнуліся. Адзін з просльбай: «Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?», другі — ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: «Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!»

І Чарнагрэбень рэзнуў. Не зусім яно так, як Сяргей, ды ўсё ж полечка «Галка» пайшла «з-пад карча», па-сапраўднаму.

Юрачка страсянуў галавой, устрапянуўся, як выпушчаны са жмені верабей, паправіў паясок на сваёй вышыванай кашулі і рушыў у

кут, дзе сядзелі дзяўчата. І хата, поўная хата людзей,— насыцяржылася. «Мяне возьме, мяне»,— засвяціліся вочы, забіліся сэрцы дзяўчат. А ён падышоў да Галі. Проста і спрытна, як ён рабіў усё, Сярожа пакланіўся. З усмешкай, вядома, такой, што ў ёй і просьба і радасць: «Нарэшце мы пойдзем!..»

І вось яны выйшлі ў круг, абняліся.

Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стайліся ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта.

Дачакаўшыся такта, Юрачка тупнуў і — завірлы!.. Малыя боцікі яго то ледзь краналіся дошак падлогі, то раптам гулка і чотка — па паваротах улева ці ўправа — білі, як выгаворвалі, чачотку. Вакол яго светлавалосай галавы толькі мільгаў румяны тварык пад чырвонай хусцінкай. А ўсё ж такі можна было прыкметіць, разглядзець і залатыя каласы на чырвані, і чорныя бровы, і вусны, што так і не маглі стрымаць усмешкі сораму і шчасця... Усім было відаць, а Юрачку найлепш.

— Круг, дайце круг! — кричалі дзеўчокі, хоць ніхто з іх не думаў пакуль што сам выходзіць у круг. А ён сціскаўся, не стрымаць яго было нават дзесяткам плячэй.

Дзядзька Раман Кругляк, стары ўжо, сівы чалавек, узбіўся з валёнкамі на лаву і зверху, падняўшы палец угару, вось-вось гатовы быў крикнуць: «Эх!»

Нібы пачуўшы гэты выраз усеагульнага захаплення, Юрачка заспываў:

Чорна галка,
Чорна галка,—
Ты мая,
Ты мая!

На гэтым песню яго абарвалі.

— Правільна, Юрачка! Правільна! — загула, нібы ўздыхнула з палёгкаю, хата. І толькі тады ўжо, нібы давёўшы да поўнага ладу тое, што трэба было давесці, моладзь пусцілася ў танец.

Так пачалося іх каханне.

Гэта быў толькі ўступ да вялікага шчасця, што мела прыйсці, што пачалося ў ту юную ноч, калі ён цалаваў яе каля іхняга акна, а Галя закрывала твар рукамі і прасілася: «Сярожа, міленькі, не трэба...» Ды рукі гэтая яму зусім няцяжка было разнімаць. А шчасця, гарачага, хмельнага шчасця ім ніяк нельга было ўдосталь напіцца, хоць прастаялі на снезе амаль да світання.

Праз тыдзень Юрачка пайшоў з дзядзькамі ў Касцюкі, дахаты.

І хто мог падумаць, што іх развітанне — навек!..

Цяпер вось стой ды слухай, як за пшаніцай, за вырваным ільном гудзе яго вяёлы працавіты трактар. Думай пра першую радасць сваю, крычы, звар'яцей ды крычы, каб успомніў цябе і прыйшоў. З ім калісці цёпла было стаяць і на снезе, а цяпер табе, баба, холадна ўжо і на летний расе. Ідзі, ідзі, дурніца, у хату, дарэмна стаіш... Няхай трактар гудзе, няхай не дасць табе заснуць да дня.

Галя ціха пайшла.

Дзвёры — і ў сенцах, і ў кухні, і ў хаце — старыя, скрыпучыя. Як ты ні асцерагайся, усё роўна скрабянуць па сэрцы. У хаце змрочна. Стаяць-то яна вокнамі на поўдзень і на ўсход, але акенцы гэтыя глядзяць з-пад нізкіх капяжоў, нібы пануры чалавек, толькі пад ногі. Галя ідзе ў той куток, дзе ложак, наўздагад, на хаду ўжо расшпільваючы суженку. Распрануўшыся, яна асцярожна абмацвае край ложка і асцярожна лажыщца. Ды ўся гэтая асцярога — дарэмная. Сонечка яшчэ ўсё не спіць.

Шчака на падушцы, рука пад шчакой, а вочы глядзяць у пайдэмру. Галя знайшла рукой яе цёплыя плечыкі і прыгарнула малую — усю зараз, з усімі яе думкамі.

— Мамка, а дзе наш тата?

— Спі, дачушка, ён хутка прыедзе.

— «Прыедзе, прыедзе»... Я малая была — ты ўсё казала і цяпер усё кажаш. Мамка, а тата харошы?

— Харошы, харошы...

— А Лёняка, дурань, гаворыць, што тата не ў горадзе, што ён у астрозе сядзіць, што ён... Як гэта, мамка?

— Што?

— Ну, як гэта?.. Ой, я забылася.

— Ты вось спі. Заўтра зноў не захочаш уставаць.

— А Лёняка кажа...

— Сціхні! — крикнула Галя. Нават і для самой сябе нечакана злосна, а што ўжо казаць пра малую.

Сонечка ўздрыгнулася і заціхла. Цяпер бы ёй якраз і заплакаць ад крыўды, але яна памаўчала хвілінку, а потым цёплая тонкая ручка яе працягнулася да Галінай шыі, трошкі напружылася, абняла і нібы самай моцнай сілай зноў прыцягнула маці да сябе.

— Я, мамка, буду спаць. І ты спі. Добра?

— Добра. Ты толькі адварніся да сцяны. На гэты вось бачок...

Нялёгка Галі вымавіць адразу столькі слоў. Ды вось малая заціхла. І добра. Гэтак будзе лепш і ёй, і маці.

«Не трэба ёй пакуль што бачыць маіх слёз, не трэба ведаць, што думаю я пра таго, хто стаў на гора наша бацькам яе, а майм мужам... Давай, дачушка, лепш заснём...»

За ніzkай столлю, за страхой — высока над хатай стаіць у небе поўны ціхі месяц. За пішаніцай, за пахам ільну спыніўся недзе ў полі трактар. Спі, маладзіца, не паспееш адпачыць, пакуль паблекне месяц. Спі, спяшайся заснуць, пакуль трактарыст і прычэпішык закурваюць... Ды яна не паспела, вядома. І не старалася, відаць. І трактар зноў гудзе, зноў над палямі коціцца, як хвалі на вялікім возеры, яго бадзёрае грукатанне.

— Мамка, а я ўжо ведаю — тата наш спекулянт... А што гэта, мамка? Ты спіш?

Галя маўчыць.

«Не ўсё гэта, не ўсё, што ён, твой бацька, спекулянт. Ды я пакуль што памаўчу. А ты лепш спі, не забівай галоўку думкамі. Няхай ужо маці — ёй варта, яна заслужыла — няхай лепш маці падумae...»

...Гарманіст Юрачка больш не прыйшоў у Гаросіцу — ні шыць кожухі, ні цалаваць сваю Галю, ні ўпотай ад яе хадзіць у Качаны. Нешта хутка пасля іх першага развітання камсамольца Сяргея паны пасадзілі за краты. Не аднаго, вядома,— узялі з ім разам і іншых, з Гаросіцы і з Качаноў. Другі раз пайшоў у турму і Іван Чарнагрэбень. У верасні трывала дзевяятага года, вярнуўшыся ў родную вёску, Сяргей адразу ж пачуў, што дзяўчына яго — за другім.

Як гэта сталася, што малады Хамёнаў, Данькаў сын, узяў дачку Марылі Парабчанкі?

Гледзячы збоку, для многіх гэта было ясна. Ён — закахаўся, відаць, так, што пайшоў супраць волі бацькоў. Ну, а на месцы Галі пайшла б за яго не адна. Такі, людцы мае, хутар, ды і хлопец — нічога не скажаш. А што свёкар ліхі чалавек, дык жа не з ім, не з Данькам слінявым жыць. Прыйдзе час і на Даньку.

Сама Галя ведала больш. Мікола лазіў за ёю даўно, яшчэ да Юрачкі. Гаворка пра арышт Сяргея і Галіны горкія слёзы былі днямі ягонай радасці. Спачатку яна, вядома, і гаварыць не давалася, а потым смутак патроху заглух. А Мікола налазіў — штовечар, то больш. Нават плакаў і страшыў, што кончыць, зарэжа і яе, і сябе... Заступіцца не было каму. Пра гэты замуж шчаслівы трубілі не толькі чужыя — і сваякі, і маці была на яго, Міколавым, баку... Першы раз ён узяў яе ледзь што не сілай. Адразу свет завязаў, заставалася толькі плакаць і моўчкі ісці за ім, у ім шукаць паратунку ад ганьбы. На Данькаў хутар яна прыйшла яшчэ з дзявочым выглядам. Калі ж маладзіцы ўжо нельга было больш схаваць таго, што стала прыкметным раней, чым у хаце

чакалі,— у свёкравым вечным зудзенні толькі і чуваць было: «Байстручка, жабрачка, няўдаліца...»

Апошняе слова ён разумеў па-свойму. Яна была і спраўная, і працавітая, ды гэта ўсё — не тое. І жыць, і працаваць трэба толькі таму, каб быць багатым. Хамёнак жыў для гумна. Галава пад старым каўпаком і старасвецкая хатка патрэбны былі менш, чым гэтае гумно. Гумно павінна заўсёды быць поўнае. Дзеля гэтага трэба мець поле. Больш поля — большае гумно. Менш паспіш — болей зробіш. Не з'яси, не зносіш — больш застанецца. Збираючыся жаніць сына, Данька перасыпаў гумно, растачыў яго для тых снапоў, што прыйдуть сюды з пасажнага поля. А сын узяў ды звар'яцеў... Галя была для Данькі не сямейнік, яна толькі замяніла наймічку. Колькі яна ні працуў — усё гэта будзе не тое. Ніколі ёй не адрабіць за крыўду, за абраузу, за ўрон, нанесены Данькавай гаспадарцы.

Мікола здаваўся іншым за бацьку толькі раней, да вяселля. Тут, на хутары, калі яна пераступіла з ім парог гэтай чортавай ямы,— Хамёнак застаўся Хамёнкам.

Свёкар Данька... Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі, гэтты чалавек.

У першы дзень пасля вяселля свякроў зварыла чыгун бульбы ў лулінах і з чыгуном паставіла на стале. Данька зняў свой каўпак, прыграб рукамі валасы, перахрысціўся і сеў за стол.

— Масла мо трохі растапі,— сказаў ён жонцы.

Яна была паслухмяная, цікая, верная, гадоў ужо сорак маўчала, як цягавіты, непераборлівы конь. Пайшла ў камору і вярнулася з лыжкаю масла. Яго аказалася мала на ўсю скавародку. Вяртацца зноў у камору, зноў лезці ў слоік — гэта было ўжо звыш сіл і прызвычлення. І старая схітрыла перад новым сямейнікам: павярнулася да стала спіной і плюхнула ў масла трох лыжкі гарачай вады. Усе заўважылі гэта, і кожны па-свойму маўчаў. Галя здзівілася, Міколу стала нават няёмка, а старому было прыемна ўдвая — і за хітрасць сваёй гаспадыні, і за тое, што гэтай хітрасці ніхто, як відаць, не заўважыў...

Чорнымі кіпцюрамі даўно нямытых рук ён абіраў сваю бульбіну і, прыплюшчыўшы очы, маўчаў. Пасля пачаў абмачаць яе ў «масла». Штораз адкусіць бульбіну, то больш усё лезе са шчопцямі ў жылжку.

— Еш, нявестачка, еш,— гаварыў ён.— Дома ж у вас не было. У галечы расла. Абмачай.

Другая ласка прыйшла праз паўгода, у летнюю ноч. Міколы не было нешта дома, старая крахтала на печы, а стары яшчэ соваўся па двары. Пасля ён падзюбаў тымі самымі бруднымі шчопцямі ў шыбу і зусім нечакана паклікаў нявестку па імені:

— Галя!

Яна ажно ўздрыгнулася.

— Ідзі сюды, Галя!

Здзівілася. Выйшла. «Чаго яму трэба?..» Данька патупаў па сцежцы туды, дзе ад поля — вішняк. Спыніўся. Яна падышла і спынілася воддаль.

— Ночка якая, га? — сказаў стары. — Канюшына як пахне нава, ліха яго галаве!.. Столкі коп!.. Пайдзі ты, Галя, другую дзяружку вазьмі. Пойдзем, яшчэ разочак прынясём. Зімой лішні ахапак як знайдзеш.

Галя ўбачыла пад пахай у яго скамечаную дзяругу.

— Я ніколі не крала, — сказала яна. — Трэба вам, мала свайго, дык ідзіце.

Павярнулася і пайшла. Не чула нават, што ён там бурчаў. Вядома — што. Ён нездарма скідае свой каўпак, толькі хрысціячыся перад іконай, а разувае лапці раз на тыдзень, у суботу. Ён нездарма зрабіў вялікае гумно.

Трэцяя ласка прыйшла тады, калі яна нарадзіла Антося і, пасля цяжкіх родаў, ляжала цэлы тыдзень у ложку.

— Курыцу трэба зарэзаць, — на трэці дзень аб'явіла свякроў.

Гэтая думка, народжаная ў пакутах, не вельмі ўзрушыла Даньку. Не памагала і тое, што сын — дагэтуль такі паслухмяны, разумны — таксама настойваў на tym, што курыцу ўсё ж такі трэба зарэзаць. Была і курыца такая, не нясушчая, — хадзіла толькі ды сакатала чортведама чаго калі акон, нібы сама прасілася пад нож. Жонка і сын не адставалі. Нявестка, немач на яе, ляжыць, а бульба ўсяя яшчэ не капана... Стары паклікаў курыцу ў сені, зачыніўся, злавіў яе ў кутку і ўзяў сякеру. Прысуд быў выкананы на парозе. Тады Данька ўнёс яе ў хату, кінуў на падлогу і сказаў:

— Бярыще. Ешле.

Гэта было шаснаццатага верасня — апошні дзень панскай улады.

Паны ўцяклі, а Хамёнак застаўся. Данька не доўга патрываў. Не спаў, не разуваўся ўсю зіму, нават хрысціца пачаў у сваім каўпаку. «Канец... Канец свету...» — крахтаў ён, лежачы на печы. Напрадвесні старога нарэшце памылі і вынеслі з хаты ўперад нагамі. Назаўтра Мікола ўзяў яго каўпак, штурнуў з сяней на гарышча і стаў гаспадарыць сам.

Праз год памерла свякроў.

...Трактар гудзе. Поўны месяц высока стаіць над палямі. Адзін будзе гудзець усю ноч, другі — свяціць трактарысту да сонца.

Чарнявая Сонечка цёпла дыхае носікам маме ў плячо. Даўно заснула, успомніла слова, якім назвалі на пашы яе амаль невядомага бацьку. Няхай пакуль што спіць, няхай не ведае больш...

Галя ўсталала. Хацела выйсці ў кухню, напіща, але раздумала і падышла да акна. Не адчыняе ща яно, і фортачки няма. А ўсё ж тут лепш чуваць, як за прасторам калгаснай пшаніцы, за лёнам духмяным бяссонна, нястомна працуе трактар.

— Сярожа,— шэпчуць сухія, гарачыя Галіны вусны,— Сярожа, можа, зайшоў бы? Ну, хоць напіща...

Ды не, ён не зойдзе.

Ён заходзіў у гэтую хату адзін толькі раз.

Гэта было напрадвесні сорак чацвёртага года.

Нешта апоўначы Хамёнкавых разбудзіў стук у акно. Ясна — хто гэта: адны былі ў той час гаспадары начэй. Адчыняць і цяпер пайшла Галя. Сам гаспадар у такіх выпадках не ўставаў з пасцелі.

Следам за Галай увайшло толькі двух, рэшта стаяла з конымі на дварэ. Галя пабольшыла кнот у газніцы, а сама пайшла ў куток. Яе справа закончана, гаспадар будзе гаварыць сам.

— Добры вечар! Што, хворы? — спытаўся адзін з партызан.

— Ды так, таварыши, няхай яго немач...

— Сэрца?

— Не, яно, каб сказаць...

— Язвা?

— У мяне, таварыши...

— Што ж, душа па радзіме баліць? Ляжы, ляжы. Я ведаю — ты спраўкі хочаш паказаць.

Партызан уключыў электрычны ліхтарык, і гаспадар заморгаў у свяtle.

— Усё нармальная,— сказаў партызан.— Хвароба працякае правільна. Барада запушчана, боты схаваны, самагоначка ёсць...

Мікола зразумеў гэта па-свойму.

— Ды недзе кропля ёсць, таварыши. Добра, што вы напомнілі.

— Ляжы, ляжы, Хамёнак, не ўставай. Няхай пастаіць самагонка твая. Заўтра заедуць бобікі. А можа, з імі і сам пан фельдфебель. А нам твае танцы ды спевы не трэба. Вахлак.

— Вось вы не верыце, таварыши...

— Ды што нам верыць — мы бачым,— перабіў яго партызан.— Бачым цябе наскрозь. У нас, брат, дакладна запісана ўся гісторыя тваёй хваробы — і барадатай і безбародай. Ты ўсёды ўсё адбываеш сваёй самагонкай. Народ ablіваецца крою, а ты... Віяеш, як сука, і

нашым, і вашым. Ды што нам з табой гаварыць. Дзе Каштанка? Пад'ём!

Хамёнак усё яшчэ цяжка, не збаўляючы выгляду хворага чалавека, узніяўся і сеў на ложку.

— Галя, дай мне валёнкі.

Яна не хацела выходзіць з кутка. Хацелася нават шпурнуць іх, гэтая знарок ірваныя валёнкі, у гэтую рыжую, знарок запушчаную бараду. Хацелася праста заплакаць ад крыўды і сораму... Аднак яна ўзяла з печы валёнкі і панесла іх перад сабой, каб хоць гэтак, хоць трошкі даўжэй не паказваць людзям, ад каго яна зноў заціжараала...

— На,— сказала яна адно слова, якое здолела вымавіць.

І тады ён, Сярожа, сказаў:

— Добры вечар, Галя! І ты ад нас хаваешся?

Ах, ну чаму ты, дурніца, тады не сказала яму:

«Забяры мяне, родны, адгэтуль!» Чаму не назвала яго тым іменем, якое даражэй табе за ўсе на свеце імёны,— Сярожа? Чаму?..

Таму, што і мову табе, і слёзы адняло ад жалю да сябе, ад сораму.

— Добры вечар,— сказала яна, апусціўшы вочы.

Вельмі добра, што пры газніцы было цемнавата, што ён не асвятліў яе ліхтарыкам. Відаць, хоць трошкі яшчэ паважаў ён яе — калі ўжо не Галю сваю, дык жанчыну.

Яна не пайшла за імі ў гумно, засталася ў сенцах, на парозе, у адчыненых дзвярах. Хутаючыся ў незашпілены кажушок, яна чула... не чула, а прагна слухала маладую гутарку вольных, шчаслівых людзей.

Уся Хамёнка хітрасць аказалася тут праста смешнай. Два дні выскубаў ён у тарпе саломы схованку, тры месяцы пакутавала ў цэмры раскормленая жарабіца. А тут адзін з гэтых хлопцаў пастукаў, відаць, у вядро і, нібы поп, прамовіў:

— Дзе ты там, грэшная душа? Выходзь на божае свяцло.

Каштанка зафыркала ў адказ, і гэтае фырканне пакрыў вясёлы смех і гоман на таку.

Ён, Хамёнак, яшчэ ўсё ныў:

— З выгляду яна, і праўда, як быццам нічога. Ды, падла, без ног...

— Хэ! Та ў нэі дзійсно толькі чатыры ніжкы, хлопцы! — пачуўся прыемны голас аднаго з тых жартуной, што хораша, відаць, співаюць. Украінец.— Так што, таварышу ўзводны,— гаварыў ён,— моя біда, а ваш наказ залышыцца, мабуць, у сілі. Я конячку сідлаю, так?

— Сядлай, Арцём. Толькі хутчэй,— пачуўся голас Сярожы.

«Ён — камандзір. Я так і ведала»,— мікволі з радасцю падумала Галя.

Тым часам той весялун, каго звалі Арцёмам, зняў з невялікага каня сядло і перанёс яго на іхнюю Каштанку.

— Эх, здоровенъкы булы, ластіuko! — сказаў ён.— А мого Чалого ты, борода, бэры. Тількі не ў яму цю постаў. Прыйду — побачу, як тый йога годуватымэш. Він — заслужэны кінь. Ну, Господы, благословы!

Хлопец паставіў у стрэмя нагу, і вось на светлым фоне снегу вырас над іхняй Каштанкай яго сілуэт.

Наструненая павадамі жарабіца затанцавала па прыгуменні.

— Прощай, борода! — пачуўся яшчэ адзін голас.— Ты, кстати, эту пакость сбрай. Мы как-нибудь зайдем, проверим. Вообщэ, разочака два в неделю бриться — это на здоровье.

— Не слухай, дзядзька, які ён фельчар? Ты лепш пчол у ёй развядзі.

— Точно! Медку не будет, но заснуть не дадут.

— Паехалі! — зноў пачуўся голас Сяргея.

Яны паехалі, а Хамёнак застаўся. Пакінуты стомлены канюк, якога ён трymаў за павады, узніў галаву, заржаў. Неяк сумна, балочча — услед іх маладому смеху, цокату мноства падкоў па аблысельм бруку дарогі...

— Не плач, ідзі лажыся, чаго ты... — гудзеў Хамёнак з-пад коўдры.— Ты думаеш, што мне яе не шкада. Такая, ліха ім, кабыліца!..

— Пайшоў ты к чорту! — сказала яна і палезла на печ.

Хамёнак маўчай нядоўга.

— Ага-а! — пачуўся ў цемры яго зларадны голас.— Дык ты па ім, па гэтым шыбеніку! Ну, паглядзім!..

Ён і тады яшчэ страшыў, ужо ў канцы панавання чужынцаў, ужо напярэдадні вызвалення.

...За акном пачынае світаць. Вялікі, поўны месяц вось-вось пабялее, закончышьць дзяжурства над полем, перадасць яго сонцу.

А трактар гудзе і гудзе...

«Зайдзі, зайдзі, Сярожа, яшчэ раз. Апошні разок!..»

Галя глядзіць удалъ, успёршыся на падаконнік.

А гул усё, здаецца, набліжаецца. Так, ён бліжэй, штораз бліжэй!..

«Ідзі, ідзі адтуль, дарагі мой, куды ты пайшоў пад песню свайго гармоніка на вуліцы, пад цокат падкоў на дарозе,— з той яснай стараны, адкуль ты не вяртаўся гэтак доўга!..»

Збылося!

Трактар спыніўся. Рокат замоўк.

Галя ўстала і адышла ад акна. Міжволынымі рухамі рук яна адразу паправіла валасы, пасля — таксама міжвольна — закрыла рукамі твар.

Сяргей ідзе. Яшчэ ўсё малады, як і ў той час, толькі цяпер — у сінім заплямленым камбінезоне, з пшанічным чубам над блакітнымі вясёлымі вачымі, з кепкай у левай рудэ. Вось-вось зашалясціць пад яго ботамі росная трава, захрупае жвір каля прызбы, працягнецца да шыбы родная рука, застукае ціхен'ка ў школо і — кончыцца ўсё, што было... Ідзі, ідзі, я чакаю даўно... ой, даўно!

Ды што гэта!..

Ну, а ты думала — што?..

Трактар гудзе ізноў. І гэты гул цяпер штораз — далей.

Як гэта проста ўсё, як зразумела, што ён завярнуўся,— і як гэта страшна!..

Сядзь і сядзі каля акна. Хочаш — крычы, а хочаш — маўчи, пазірай. Ёсць і яшчэ адно, што табе засталося,— заплач.

І Галя выбрала апошняе. Не выбрала — яно прыйшло само. Прыпайшы тварам да гарачых рук на падаконніку, яна заплакала — горка, наўзырд. Плакала доўга, як дзіця, калі яго пакрыўдзяць і пакінуць у такай вось чужой і цёмнай хаце. А потым, як дзіця, стамілася ад слёз. Вярнулася стома на вочы, мякка, уладна, асела на душу...

Жняя заснула.

А трактар гудзе і гудзе...

...За садам — пшаніца. Багаты хлебны прастор. Над калоссем — густая парная імгла, праз якую спакойна глядзіць на зямлю негараче сонца. Сёння, у нядзелю, яно нібы адпачывае сама і хоча даць выхадны ад спёкі ўсяму, што жыве.

Такога мора пшаніцы не бачылі тут, на месцы нядаўніх палосак ды межаў, ніколі. Прыйгнешся трохі — амаль зусім не варушыцца цяжкае ды непахілае калоссе, цёпла-вільготнае ў імgle, нібы спацела... Харошая пшаніца. Так і трэба! Над шчоткай меднага калосся — шэрыя няўрымслівия вераб'і. Дажылі да раскошы. Так і лётаюць, так і штабечуюць, так і садзяцца на каласы, нібы пчолы на кветкі. Толькі тыя заўсёды працуюць, гудуць сваю песню сур'ёзна, а вераб'і цяпер шчаслівия, без клопату. Зусім легкадумны народ.

А трактар яшчэ ўсё гудзе і гудзе...

Хто там змяніў гарманіста Сяргея?

Каля студні мыеца Галін хлопец Антось. Нацягаў у карыта сцюдзёнай вады, зняў каштулю, і на ўвесь двор чуваць, як ён фыркае ды пакрэктае ад здавальнення. Харошы хлопец, жывы, працавіты.

Добра, што цягне яго да людзей. Сам, па сваёй ахвоце і пазаўчора і ўчора хадзіў з сябрукамі за вёску да малатарні. Антось выціраецца свежым кужэльным ручніком. І зноў, здаецца, на ўвесь двор чуваць, як

аж рыпіць яго загарэлы твар, моцныя рукі, што заслужылі і сёння адпачынак.

Галя вельмі любіць Сонечку. Галю ў маленстве нікто не здышаў. Якія там маглі быць здымкі. Добра хоць, што люстэрка было ў Парабчанкі. Ды Галя глядзіць на Сонечку сваю, як у люстэрка. Такою, мусіць, толькі такою была яна сама калісці — з вялікімі вачымі, чорненькая шчабятушка...

Сонечка стаіць на пасцелі ў кароткай чысценъкай кашульцы. Яшчэ ўсё сонная, ды ўжо з усмешкай на прыплюшчаных карых вачах, яна працягвае да Галі тонкія загарэлья ручкі. Мама надзяявае на іх маленъкі крэмавы станік, потым зашпільвае яго, спрытна перабіраючы пальцамі белыя гузікі. А тонкія цёплыя ручкі малой ужо абвіліся за Галіну шыю. Чорнавалосая галоўка сама скілілася на маміна плячо. Ой, як прыпала б яна да падушкі!.. Ды нічога, Сонечка ўстане таксама ахвотна. Яна ведае, што цяпер жніво, што ёй і сёння трэба замяніць Антося, пакуль ён паспіць. На двары ўжо стаіць, чакаючы сваю пастушку, ласкавая, спакойная Падласка. У жоўтым чысценъкім збанку стаіць на стале каля кубка цёплы сырладой.

— Ты, мамка, спала са мной?

— З табою. То ж мы разам з табою заснулі.

— Сёння, мамка, нядзеля?

— Нядзеля. Суkenку ты надзенеш новую, дачушка. Гэтую.

— А ты, мамка, пойдзеш у поле. Жыта дажалі, дык трэба ўжо авёс. I авёс, пшаніцу. Антось таксама пойдзе.

— Ён паспіць. Ён малаціў усю ноч.

— Антось наш вялікі. Ён у нас, мамка, харошы.

— Харошы, дочка, харошы.

— І я харошая, мамка. Я цябе слухаю.

— Ты — таксама, дачушка. Ты лепшая за нас усіх.

Галя падцягвае малой таксама, як і станік, свежыя, гладкія трускі, а потым туліць да грудзей усю яе — такую родную, цёплую. «Сонейка мае! Чаму ж я не нарадзіла цябе ад таго, хто быў мой?!»

А за акном — чуваць — гудзе, ракоча нястомны рабацяга-трактар... Хто там сядзіць за рулём? Хто там змяніў Сярожу?

— А я ўчора думала-думала, думала-думала,— шчабечча Сонечка,— і ўспомніла: спе-ку-лянт! А што гэта, мамка? Што?

— Вырасцеши, дочка, яшчэ трохі і тады зразумееш, тады я скажу. Ты — харошая, ты больш не будзеш пытатца?

— Не буду. Я Падласку паганю.

...Галя ідзе па расе каля пшаніцы, туды, дзе дарога ў поле.

«Не, ён — не толькі спекулянт,— у думках гаворыць яна, нібы яшчэ ўсё размаўляючы з дачкой.— Ён — баязлівец, злосны, плюгавы, шкодны чалавек. Ён ніколі не быў тваім бацькам, дачушка мая, не быў майм мужам. Ніколі!..»

Яна ўспамінае яго бараду. Кудлатую, рыжую, з пчоламі. Назаўтра пасля таго, як забралі Каштанку, ён доўга скроб тупою брытвай гэтую бараду — крахтаў, стагнаў перад аблезлым трохкундікам люстэрка, а ўсё ж такі скроб. І кожны тыдзень галіўся, да самага прыходу нашай арміі, штоночы чакаючы тых, што абяцалі прыехаць праверыць. Яны, вядома, не прыехалі, а ён, вядома, не змяніўся. Пайшоў на фронт. Ну, прастрэлі трохі руку... Куды ён толькі не тыцкаўся з гэтай рукой, каб давесці, што ён за савецкую ўладу! Куды ён толькі не ездзіў на свае гешэфты!.. Стоўбцы, Баранавічы, Мінск... І вось сядзіць. Дае здзіўся, дабурчэўся...

Можа, нядобра гэта, што яна не шкадуе яго? То ж бацька дзецям, пражылі столькі год... Ды не, не шкадуе, ні разу нават, здаецца, і не падумала.

А трактар гудзе...

Хутка знікне імгла, і за пшаніцай, за лёнам адкрыецца чорны прастор свежай, духмянай рапі, стане відаць, колькі за ноч узняў зямлі яе Сярожа. А можа, гэта ён яшчэ сядзіць за рулём? Не, не ён. Нават трактар ракоча не там — не даходзіць у сэрцы яго несціханы, бязлітасны, добры, любімы гул. Не, не ён.

Нехта ідзе па дарозе...

Божа мой — ён!..

Гала хацела рвануцца, пабегчы туды, але спынілася — глядзіць... Сярожа ідзе без шапкі, у сінім, расхрыстаным на грудзях камбінезоне — такі самы, якім яна нібытага бачыла яго праз акно.

«Не, ён не ўбачыць мяне!.. Не, не цяпер!..»

Яна сышла са сцежкі ў пшаніцу.

Сяргей ідзе і не бачыць над калоссем яе галавы ў белай хустцы, пад колер імглы. Ды ён сюды і не глядзіць... Толькі на яго, услед яму глядзіць Галіны карыя сумныя очы...

«Вяніся ты хоць як-небудзь назад, мая харошая, мая загубленая маладосцы! Вяніся, заспявай мне вясёлую песню пра чорную галку, якая яшчэ ўсё твая, зірні мне ў очы, і я сама падпалаю гэты хутар, вазьму дзяцей, пайду з табой усюды, куды скажаш!..»

А пшаніца, якая пшаніца навокал! Густая, чыстая, высокая. Так і трэба!

Гала яшчэ не думае пра гэта: толькі адчувае. Мазольная спрытная рука жняі пайшла па каласах, і пяшчотныя дотыкі іх разбудзілі ў душы пачуці светлай, харошай палёгкі...

«Іван Сцяпанавіч! Дзядзька Іван! Памажыце мне, дзядзька!»

Галіны вусны шэпчуць гэта, як даўно завучаныя слова. І дзядзька Іван, разумны Іван Сцяпанавіч, той самы Іван Чарнагрэбень, падпольшчык і гарманіст у мінульым, цяпер старшыня іх калгаса, глядзіць на Галю з-пад густых, ужо як быццам з сівізной бровей.

«Што ты хочаш, Галіна?»

«Дзядзька Іван, я не хачу там жыць, вазыміце вы мяне назад у нашу вёску. Зрабіце мне хатку, і мы з Антосем адробім, за ўсенька адробім. Здыміце з мяне яго прозвішча, дзядзька Іван. То ж вы і самі ведаеце ўсё — хто ён, хто я і хто мае дзецы...»

«Не плач, Галіна, не трэба. Уладзім!»

А Гала плача. Ідзе па дарозе і плача. Праз імглу і праз слёзы, што засланілі ад яе гэтыя пракляты, яшчэ ўсё не зраўнаваны з зямлёю хутар, працягваюцца тонкія загарэлія ручкі, цёпла кладуцца на шию яе, і калі самага вуха чуваць:

«Ты харошая, мамка мая!»

Не, гэта ты харошая, ты, мае сонейка, ты лепшая за ўсіх! І доля твая будзе не такой, як у мамы. Ніхто не насмяеца з твойго жыцця...

А трактар гудзе і гудзе...

Там — не Сярожка. Ды гэта нічога. Ноччу будзе зноў ён. Зноў будзе балець па ім яе душа, да самага світання...

Няхай сабе. Абы толькі гудзей.

Маці

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было ад махнуща ад знямоглых грудзей нават самай вялікай, самай каласістай жменяй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы.

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзінным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа.

Вось, нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальняючы хаду, па-пастушынаму «клюючы» салодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізны узорнай дзягутай церасталосіцы, недзе далёка-далёка за ўзгоркам патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы мэндлік жытага. Уранні па нівах, з гары ў даліну, прайшоўся нізам вецер і панасоўваў мэндлікам шапкі на самыя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахілую, ці нават абярнуў зусім. Той, на які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўдагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы свету,— той не хацей уласці. І старая жняя ўсміхнулася, гледзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыщё, як у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнулі ўлева.

Па сцежцы на траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слупы.

Прагудзе адзін, пасля ідзеш, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое,— так сумна, нават злавесна, усцішна мармыгучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту на іхні хутар, старая зауважыла белую плямку паперы — на ўзоруні вачэй. Прайшла міма: няма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта,— не паспела: ён ужо сам чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпануў імі, нібы жменяй мякіны, камусыці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню.

— Няхай бы сабе віёла, сынок. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спаляць.

— На ўсё божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі.

Дома, у сенцах старое хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком. Сын зрабіў тое самае. Яна паправіла аберуч хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы здымачы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску,— апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш. Заўтра ж рана ўставаць.

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скора прыйду.

— Ведаю я гэтае скора... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе тэты Азароначак! Успомніш ты мае слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Па-твойму, я сляпая — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

Ён падумаў, што больш не варта... Не, ён проста ўспыхнуў:

— Яшчэ чаго — будзе вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай божа цярплівасць на ўсенькую ноч!..

Праз якую гадзіну старая хата ў шэрай, па-начному ўжо аднатоннай, чыстаполіцы стомлена патушыла аген'чыкі акон.

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор,— і верхам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён нечакана вымей з хаты абодвух старэйшых сыноў. Сцяпан толькі пазалетася, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізаваны панамі ўлетку трывалаць дзевяятага года, толькі ў замаразкі прынёс асміну вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не пасpelі і ажаніцца,— так хутка праляцеў ён, тэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб новую хату рубіць. Сцяпан у сельсавецце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Наваградку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацемна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў перавярнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа? — пакуль яна ўсталала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзеца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзвёры. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзін з іх,— а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўэмроку дасвецца,— адзін падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать? Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдем.... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзеннем праплыў перад яе вачыма... З той самай паперкай, якую рваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузануўшы за сэрца: а ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам у达尔 і знікла. Застаўся толькі страшны няголены твар чалавека з вялікімі вачыма. Засталіся толькі яны — цяпер ужо добра відаць — учатырох.

— Заходзьце, хлопчыкі! Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняе яна сказала, пераступаючы парог.

.....

І на гасцінцы, і ў мястечку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа кароткім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход. І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скрученымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашисты зрабілі падлёгку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бязбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, нідаўна астрыйжаны пад машынку, з усіх сіл намагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя руکі яна трymала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя слова малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе. Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, Божа ласкавы, што ён не прыйшоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далека ўжо недзе сынок, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты... Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, Божа, усіх трох ад куль, дай ім ўсім убачыць матчыну магілу!.. І тут душа яе вярталася да

гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна зрадніла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне... Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся. І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю паблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб tym, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустречныя,— што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

1957

Memento mori

Позняй восенню сорак трэцяга года на адным з самых спакойных перагонаў Беларускай чыгункі ўзарваўся нямецкі вайсковы эшалон.

Праз дзень, халодным, золкім досвіткам, бліжэйшую да месца катастрофы вёску акружылі карнікі. Жандары ў касках і стракатых плашч-палатках і мясцовыя зраднікі-паліцаі ў чорных, прамоклых шынялях прыехалі з райцэнтра на пяці машынах. Веска была вялікая, але «накрыць» яе ўдалося хутка і спраўна. Як высветлілася значна пазней, уцалела толькі двое: хлапчук, які выпаўз баразной у загуменныя кусты, і дзед, што якраз заначаваў у сваяка на дальнім хутары.

Усе іншыя жыхары сагнаны былі ў той канец вёскі, дзе стаяла старая вялізная адрына,— усё, што ўцалела ад калгаснай фермы.

Зондэрфюрэр, начальнік экспедыцыі, разважкую, што прымусіць «бандытаў» капаць сабе яму—доўгая гісторыя. Значна прасцей спаліць іх у гэтай адрыне. Пакуль яго падначаленія заганялі вёску ў троє широкіх варот драўлянай будыніны, ён стаяў трохі збоку, на ўзгорачку, і непрыемна моршчыўся ад дзікага крыку і плачу...

Побач з ім амаль непрыкметна ўздрыгвала ад праніzlівай слаты маладая зялелая перакладчыца.

— Мы хутка скончым гэтае швайнэрай¹ і тады, фройляйн Бэра, паедзэм дахаты. Будзе зноў цёпла... О так!..

Істота ў скураным паліто і белай вязанай хустцы выклікала на твар крывое падабенства службова-інтymнай усмешкі.

Так бы ёсё і было, як бывала, аднак, зірнуўшы ў натоўп сваіх ахвяр, што набліжаліся да крайняй ад яго чорнай пячоры варот, зондэрфюэрэра заўважыў знаёмага.

— Адкуль я ведаю яго?.. О! Мэншэнскінд², дык гэта ж той пячнік! Скажыце, фройляйн Бэра, каб яго падагналі сюды.

Печніка падагналі.

— Біст ду дох аўх гір, майн лібер кэрль?³ — засмяяўся начальнік.

Пячнік нічога не зразумеў. Ды, відаць, і не чуў. Бледны, без шапкі на лысіне, аброслы сівеючай шчэццю, ён упёрся ў немца скамяnelымі вачымі і маўчаў. Толькі бяскроўныя губы перасмыкаліся, як ад нязбытнага жадання гаварыць.

Улетку ён рабіў зондэрфюэрэру печы. Знайшлі яго і прывялі, вядомага на ўсю ваколіцу. Пяць раніц дзяжурны жандар абшукваў яго і кожны раз адноўкава весела знаходзіў у кішэнях майстра тое самае крэсіва, самасад і кавалак чорнага хлеба. А печы атрымаліся выдатныя. Кухар хваліць пліту, а сам зондэрфюэрэ — грубку з белай кафлі. Вось і цяпер ён ледзь не зааккаў на ўспамін аб яе гладкай цеплыні.

— Скажыце яму, фройляйн Вэра, што ён не будзе спалены. Спытайцеся, ён хоча жыць?

— Спадар зондэрфюэр кажа, што вы, дзядзька, будзеце жыць. І ён пытаецца, ці вы гэтага хочаце?

Пячнік толькі паварушыў бяскроўнымі губамі.

— І скажыце яму... Спытайцеся, хто ў яго там ёсць.

— Спадар зондэрфюэрэра пытаецца, хто ў вас там ёсць? Там — у адрыне?

З вуснаў у чалавека сарваліся слова:

— Там... мая... баба...

— Ён кажа, што там яго жонка.

— Скажыце яму, што жонка яго таксама не згарыць. Ён можа ўзяць яе.

¹ Свінства (ням.).

² Даслоўна — «дзіця чалавечая», адпавядае беларускаму «хлопча» (ням.).

³ I ты таксама тут, мой дарагі? (ням.)

— Спадар зондэрфюрэр кажа, што фрау... што жонку сваю вы можаце забраць.

Бяскроўныя губы ў сівеючай шчэці заварушыліся зноў:

— У мяне там і дачка... з малымі дзет... камі...

— Ён кажа, што там у яго ёсць дачка са сваімі дзецьмі.

— О! Мэншэнскінд! Можа, у яго яшчэ хто-небудзь ёсць?

— Спадар зондэрфюрэр пачынае выказваць нездавальненне. Ён пытаецца, хто ў вас там ёсць яшчэ?

— Скажы яму, што ў мяне там суседзі... А ты скажы, што яны сваякі...

— Ён кажа, што ў яго там многа сваякоў. А таксама суседзі.

— Суседзі?! Эс іст абрэ этвас цу ляхен!⁴ Можа, ён хоча, каб я аддаў яму ўсю гэтую банду? Спытаіцеся ў яго апошні раз: чаго ён хоча, вар'ят?

— Спадар зондэрфюрэр пачынае злаваць. Вы, дзядзька, не дурыцца, калі хочаце жыць. Зараз адрыну падпалаць. Ён кажа, што вы, мусіць, хацелі б забраць адтуль ўсю банду.

Пад чорнай навіссю броваў ажылі нарэшце вочы. Губы зусім перасталі дрыгнаць. Нібыта не сваю, незвычайнім жэстам, пячнік узніяў галаву:

— А ён што думаў? І ўсіх! Усіх добрых людзей!.. Можа, ён ім раўня — гэты твой гаспадар? Або ты, можа?.. Цыфу!..

Чалавек плюнуў пад ногі, тады павярнуўся і ўжо не тым няпэўным крокам, як сюды, пайшоў да варот адрыны.

Быў нейкі момант разгубленасці, а потым зондэрфюрэр сарваў з правай рукі мокрую скураную пальчатку, адшпіліў кабуру, выхапіў пісталет і прыцэліўся...

У жудасным ляманце стрэл амаль не пачуўся.

Але пячнік упаў.

Ён яшчэ ўздрыгваў, калі яго паднялі і кінулі цераз парог, пад ногі збою аднавяскойца.

Тады вароты назаўёды зачыніліся.

І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць.

І ён жыве.

1958

⁴ Гэта ўжо проста смешна!.. (ням.)

Надпіс на зрубе

1

Дзве рыбацкія вёскі, у якіх жывуць дзед Вячэра і ўнучак яго Міхась, разлучаны вялікай вадою. Дзедава веска, Падвалока, стаіць на паўднёвым схіле доўгай касы, якая, урэзываючыся ў возера, падзяляе яго на дзве затокі. Нівішчы, у якіх амаль сем год таму назад нарадзіўся Міхась, відаць, калі глядзець з канца касы, на ўсходнім беразе — кіламетраў пяць па вадзе.

Яшчэ вельмі рана. Жнівеньскаяе сонца толькі-толькі збіраецца ўзыходзіць. Міхась недзе спіць у адрынцы на сене, да вушэй нацягнуўшы на сябе мамін бывалы кажушок. Пойдзем спачатку да дзеда, у Падвалоку.

Зямля тут благая, пясчаная, і вельмі мала яе: усяго, што на касе, па гектару, па два на хату. Падвалокайцы спрадвеку жывуць з рыбы — і да савецкай улады, і цяпер, стаўшы лепшай брыгадай вялікага рыбгаса. Усё тут у іх рыбацкае: і назва вёскі пахне рыбою, як невады-падвалокі, і возера пахне, і пясок, і хаты, і нажы, якімі кројаць хлеб, і падушки, якія даюцца гасцям на сене...

Дзедава хата стаіць усімі вокнамі на возера, да сонца. За гумном (а гумны тут, па ўраджаю, маленькія) на высокім узгорку тырчышъ аброслы бур'яном нямецкі бліндаж, яшчэ з Першай сусветнай вайны. З яго як на далоні відаць усё возера — водная прастора, што запаўняе амаль увесь абруч кругагляду. Пакуль жыла старая Вячэрэха, яна часта ўзыходзіла сцежачкай на гэты бліндаж і з-пад рукі выглядала свайго нястомнага Астапа. Пажыла яна, няма чаго грашыць, семдзесят сем гадоў. А вось ужо дзесяць мінула, як дзед, трохі старэйшы за яе, жыве адзін. І толькі сёлета перастаў ён рыбачыць, адгрукаўшы на гэтай цяжкай працы не нейкія там трышаць тры гады, як той, што злавіў залатую рыбку, а роўна семдзесят пяць. Многія рыбакі не памятаюць нават, калі гэта дзеда Вячэру празвалі «каралём вугроў» — найбольшым майстрам па лоўлі той дзівоснай рыбы, якая ў навальнічных ночы выходит з глыбіні на бляск маланкі і скача, як вужака, над хвалямі, якая выпаўзае па расе паласавацца маладым гарожам, а нераставаць ідзе ажно ў далёкае цёплае мора... Цяпер ужо стары сам узбіраецца сяды-тады на тое ўзыышча, адкуль яго чакала калісьці Гануля, і глядзіць таксама з-пад рукі, але куды быстрэйшым вокам на любую ваду, усю ласку і ўсе капрызы якой ён вывучыў не горш, чым натуру свае нябожчыцы, а дно азёранае — лепш, чым падлогу роднай хаты.

Па даўніяй звычыцы і сёння адстаўны «кароль вугроў» падняўся на досвітку. Унучкі яшчэ спалі на шырокім ложку ў запеку — куды рука,

куды нага. Нявестка ціха кешкалася над імі, пачынаючы апранацца. Накрышы кепкай нерасчасаную сівізну, дзед выйшаў з хаты, асцярожна рыпнуўшы дзвярыма. Збіаючы шэрымі калошынамі расу з зялё нага бульбоўніку, стаўляючы сухія, загарэлыя ступакі неяк крыва, нібы ён на ўсякі выпадак стараўся лепш трымашца за зямлю, стары падаўся па той самай сцежцы-баразёнцы ўтару, на той самы сямейны назіральны пункт. Ён спяшаўся, але, узышоўшы на бліндаж, нібы замёр, гледзячы туды, адкуль вось-вось павінна было паказацца сонца.

На ўсходзе, за ціхай затокай, за соснамі на далёкім узгорку якраз цяпер пальхнуў язык польмя... Не, гэта не здалося: ён усталяваўся, пачаў разрастасцца, набіраць паўкруглу форму і нарэшце, наліўшыся ў барвовы круг, зусім непрыкметна адскочыў ад зямлі. І амаль адразу ўсунуўся знізу ў хмарку, што зацягнула ў тым месцы далягляд.

Высока-высока над дзедам паружаўела лёгенькае воблака. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырванию, а высокое воблака ўсё святлела, траціла ружовасць. Богненны круг другім напорам прарэзаўся з хмаркі-смугі ўтару. Возера зазяляла радасцю.

Нават адгэтуль, з бліндажа, стала відаць, як за вялізною ліпай, за скучымі і марнымі мэндлікамі жыта, за адцвітаючай грэчкай і алешнікам на беразе, у першых промнях новага дня пабліскваюць крылі чаек. На поўдні, за большай затокай, выразна адлюстроўваецца ў вадзе высока падняты жоўтым абрывістым берагам сасняк. На поўначы, дзе вёска і рыбгас, уздоўж берага папоўз лёгкі туман... Можна падумаць, што стары акадэмік Васіль Раманавіч, дзедаў добры знаёмы, зноў запаліў на новай дачы грубку і зноў бурчыць на печніка, а дым, як і ўчора ўвечары, зноў не ідзе ўтару... На ўсход не вельмі зірнеш—сонца ўзяло сваё!

А над усёй гэтай прыгажосцю, у чыстым небе, трохі вод даль ад воблачка, ужо зусім неружовага, стаіць поўны месяц. Ён не свеціц—выпусціўшы наперад сонца, сам адступіўся, сціпла паблек, а неўзабаве непрыкметна знікне.

Ды, гледзячы на ўсход, стары Вячэра не любуецца. Адтуль павінны паказацца лодкі. Брыгада яшчэ не вярнулася з першага сёлета ўлову сіявы. Зрэшты, брыгада — брыгадай, а патрэбен старому сын. Нават не столькі сын, як лодка... Пад казырком памятай кепкі, пад сівізною брывеј напружана жмурацца вочы. Яны наглядзяліся за век і на яснае сонца, якога так шмат бывае на крынічна-празрыстай азёрнай вадзе, і на сцюдзённую чорную цемрадзь, калі вада і вецер — не разбярэшся: хто зверху, хто знізу! — здзекуюцца з упартасці чалавека. Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівяя, быстрыя вочы знайшлі-такі ў вясёлым бліску залатой вады патрэбнае!

— Ідуць,— шапнуў стары.

Чатыры лодкі прыйшлі да берага амаль праз гадзіну.

Не толькі ўсе жанчыны ды дзяды, але і наймалодшае рыбацкае пакаленне — як гэта ні дзёуна каля вады, а ўсё ж такі чарнаногае — высыпала на вільготны затупаны пясок. Следам за людзьмі на сустрэчу сіявы выйшла з хат, гарышчаў і розных спецыяльных закаморкаў усё кашэчае насельніцтва Падвалокі.

Дарослыя ажыўлена гутарылі і пераклікаліся з лодкамі. Дзеци, падкасаўшы портачкі і прыпадняўшы падолікі, шумліва палезлі парэпанымі нагамі ў чысцеңкую і цёплую, нібы нагрэтую мамай, ваду. Каты — залежна ад узросту — то не цярпліва пахаджалі, задраўшы хвасты, церліся каля гаспадарскіх ног і па-блазенску дакучліва вякалі, то стрымана, салідна ablізваліся, жмурачы лянівыя вочы.

Толькі адзін, найбольш бывалы і вопытны тыграў сваяк, вядомы на ўсю вёску валацуга і злодзей Цярэшка, сядзеў воддарль, на зялёным прыгорку, цікуючы і на ваду, і на сушу з адноўкавым скепсісам на вусатым мурле.

Чатыры вялікія чорныя лодкі адна за адной чырканулі насамі па пяску. Бабы, дзяды і дзеци з вясёлым гоманам рушылі да лодак, а рыбакі, больш скуча выказваючы свае пачуцці, панеслі насустрach ім карычневыя жмуты сетак, у кожнай з якіх ужо нежывым серабром стракацелі незлічоныя сотні сіяявак. Пачалася марудная праца — вылuzванне рыбы з вочак сеткі ў скрыні: для адпраўкі, калі падыдзе рыбагасаўскі кацер.

Учора стары Вячэрэ, якому і на пенсіі не сядзіцца ў хаце, сам выбраў месца — найболыш надзейнае. Усе чатыры трыццаціметровыя палотнішчы сетак, непрыкметнаю сценкай апушчаныя ў глыбіню на якарах і паплаўках, былі цяпнер густа ўтыканы сіяявай. Відаць, не адзін яе гуллівы або напалоханы шчупакамі касяк напароўся на нябачную капронавую смерць. Як заўсёды, старая сіява пазасядала ў вочких жабрамі, амоладзь, падсіляўнікі,— пупкамі. Кволая тлустая рыбка заснула даўно, толькі-толькі папаўшы ў бяду, аднак і ў сетцы, і ў руках, і ў скрынках, што стаялі на пяску, прыемна пахла смачнай спакуслівой свежасцю.

— Ну, бацька, тоня, браце ты мой, выйшла — во!

Сын Вячэрэ Іван, высокі бялявы мужчына гадоў сарака, які толькі з гэтай зімы пачаў хадзіць за бацьку ў брыгадзірах, выцер руکі аб порткі і самавіта ўзяўся гарнуць цыгарку.

— Сёння пойдзеце туды, за Качан, на Мітрафаніху,— глыбока тоячы гордую радасць, паказаў дзед доўгай рукою на вадзяньюю бясконцую роўнядзь.— Ты, можа, у лодцы пакурыш, Іване? Паедзем.

— Куды?

— А што я ўчора казаў.

— Зноў ты пра тое!.. Ганначка! Не ламі яе! Іх, жабянё! Ты не ўмееш сама, дык на маму зірні!..

Поўненькая дзяўчынка з вялікім светлыемі вачыма, вельмі падобная на бацьку, тузалася з ужо абдзёртай і раздзёртай сіявінай, ніяк не могучы вышыгнуць яе з вочка сеткі. Малады пярэсты і падчапісты кот, як быццам хочучы дапамагчы малой, з налёту ўчастіўся ў рыбку, ярасна мармычучы. Дзяўчынка крыкнула: «Апсік, здыхоцце ты!», а бацька схапіў ката пад жывот, размахнуўся і штурнуў яго ў ваду.

— Яшчэ і ён, ідры яго айн, цвай, драй!..

Гэта стала сігналам трывогі. Цярэшкі — самы бывалы і найбольш скептычна настроены падвалоцкі тыграў сваяк — маланкай шугануў ад вады. За ім — усё кашэчае пагалоўе. Пакуль той пярэсты падчапісты небарака выбіраўся з вады, адчайна малоцячы лапкамі, усе яго аднапляменнікі ўжо ablізвалі вусы, з платоў і стрэх цікуючы на пакінуты рай.

А рагаталі нямногія: найбольш Ганначка ды іншыя дзеци. Малады Вячэрэ ўсміхнуўся, гледзячы на малых, і пад гэтай усмешкай так і скавалася прычына яго сапраўднай злосці.

— Эх, бацька! І захацелася ж табе, браце ты мой!.. Ну што ж, пайду вазьму пілу і сякеру...

2

Паўднёвы бераг большай затокі, да якога накіраваліся стары з Іванам, пакрыты вечна жывым сасновым шумам.

Хораша тут, калі бывае час палюбавацца!..

Цяпер вось нізам сцелецца верас у румянім ранішнім святле, а над верасам — таксама ў сонцы — густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзняць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўную казкі маленства — адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць. Возера сёння маўчиць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджаючага рэдзен'кай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хвала. Чайкі гуляюць над люстронай вадою, пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, пацярушаны іхнімі перцамі. Тут жа, выштурхнаная на бераг мноствам бурных прыбояў, паразнэе, петрае на сонцы разбітая лодка. Па рыбацкаму звычаю лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяды.

Далей на поўдзень — абрывісты бераг. Высокі, амаль з марскою галькай унізе, з мыльным намывам пены. Вада дні і ночы, гадамі падточвае жоўтая пласты пяску, які абсоўваецца, здрадліва агольваючы карэнне самых смелых соснаў, што густа выйшлі тут на край абрыву. Яны — вялікія і меншыя — адчаянна чапляюцца за абрыв, а потым усё ж такі падаюць...

А наверсе па-ранейшаму патрэскуваюць пад нагамі дробнае сучча і старыя хрусткія шышкі. Праглядваюць мілыя вочкамі кветкі іван-ды-мар'я. Час ад часу ў вершняку перасвітаюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім іхні свіст, зусім не маладзецкі і не грозны.

Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з малаяунічай дарожкай, што пятляе паблізу ад берага, калі ў гэтую раскошную глухамань раптам урэжацца клін жыта, якое ўжо духмяна палаўе, ці бульбы, якая цвіце. Знак, што і тут пахадзіла рука чалавека...

«Кароль вутроў» сядзіць на карме, стырнуочы малым вяслом, і пільна ўглядзеца за ў недалёкі ўжо сасновы бераг, нібы нешта там выбірае. Падбародак старога, пакрыты ніzkай густой зарасцю, больш чым калі задраны ўгару, амаль да самага носа. Ад гэтага заўсёды сціплы і прыемны выраз дзедавага твару здаецца цяпер не проста злосным, а нават драпежным.

Прычына гэтай злосці з лодкі яшчэ не відаць: яна вось-вось адкрыеца за павароткай... Але стары ўжо бачыць яе: у вачах яго з самай вясны стаіць густы, высокі Пярэймаўскі бор, пакалечаны падсочкай... Яшчэ адзін знак чалавечай рукі...

«Каб яна катарая і адсохла! Не дай божа, калі рука без галавы!..»

Так думae цяпер, як здаецца Івану, яго няўрымслівы стары.

А ў Іvana ўжо злосць адышла. Ён паволі, зладжана, з прыроджанай рыбацкай зграбнасцю працуе вёсламі і ўсміхаецца час ад часу, гледзячы на надзымутага бацьку. Праўда, есці Івану вельмі хочацца, але што ж ты зробіш: стары — як малы!.. Вясляр сядзіць задам да месца, куды яны плыўвуть, і з-за спіны стырнавога — то злева, то справа — усё яшчэ добра відаць яму родная Падвалока. Шэрыя стрэхі. Рэдкія дрэвы. Ліпа — нібы цёмная хмара за іхнім гумном. Лявей — даўно стары вятрак, ужо толькі з двумя абшарпанымі крыламі, вельмі падобны на страказу. Паміж ліпай і ветраком бародаўкай тырчыць бліндаж. Лодкі і людзі на светлыем беразе. Людзі ўжо разыходзяцца... Эх, ідры яго айн, цвай, драй! Добра было б цяпер расцягнуцца на свежым сене пад прахалоднай страхой гumenца! Нават каб Маня туды прынесла снедаць, га? Каб дзвёры самі за ёй зачыніліся?.. Іван са старым былі ўжо зусім недалёка ад свайго месца. Ужо нават чуваць быў за ўсплëскамі вёслаў маркотны шум падсочаных пярэймаўскіх соснаў. А

тут пачалося раптам нешта зусім нечаканае... Уся Падвалока паказалася Івану з-за спіны старога і паплыла, паплыла ўправа...

— Куды ты вернеш, бацька?

— Куды трэба. Махай трохі лепш!..

Іван спачатку зазлаваў — зусім здзяцінеў стары! — а потым засмияўся. Яны павярнулі дахаты... Ну што ж, пасля, як стары аддасца, даведаемся пра ўсе гэтыя яго выкрутасы. А тым часам як быццам нават запахла смажанай сілявай...

Выгібы хваль, разварушаных лодкай, пабліскуваюць, адсвечваюць на пясчаным дне. Далей ад берага, на глыбіні чатырох-пяці метраў, відаць густая, высокая водарасць — нібы лес з-пад крыла самалёта. Спакваля пачынаецца «паглыб» — заўсёды таямнічае сіне-шэрэае бяздонне. Там недзе нячутна шугаюць за спажываю вялізныя, як бярвенні, ненажэрныя шчупакі. Шугаюць, гады, а ў падвалоку не хочуць!..

Калі лодка прыстала да апусцелага берага, каля сетак, развесшаных на дручках, не паходжали ўжо нават і кантралёры-каты.

Сіява смажыцца без усякага тлушчу. Можна нават, калі спяшаешся, і не чысціць яе, хопіць добра перамыць. Найлепш смажыць у печы, каб рыбу падрумяніла лёгкае полымя — з сухенькіх, як соль, сасновых паленняў.

Калі мужчыны зайшлі ў хату, Маня, якая праз акно ўбачыла, што яны набліжаюцца да берага, адразу і падала ім на стол вялікую, дужмянную, гаманлівую скавараду. Іван накроў тоўстымі лустамі свежага хлеба і нецярліва паклікаў бацьку з сяней. Стары, ужо значна ніжэй ад носа трymаючы свой падбародак, увайшоў у хату з бутэлькай жоўценькай пярцоўкі.

— Жыў адзін дзівак,— сказаў ён, ставячы на стол паўлітроўку,— які ўсё з усякім дурнем чаркай дзяліўся. Дай, Маня, шклянку. Ды і сама прысядзь.

Далонню ў донца — ён легка выбіў з бутэлькі кардонны корак, наліў першую чарку. Урачыста пажадаў сыну з нявесткай добрага здароўя. Паволі, смакуючы, выпіў.

— А потым? — спытаўся Іван, з затоеным смехам гледзячы на амаль зусім распагоджаны бацькаў твар.

— А потым ён і тую порцыю, што раней падсоўваў усякаму, пачаў сам выпіваць. На добрае, сыне, здароўе!..

Смачна апёкшы рот і ўсё нутро пахучай, моцнай вадкасцю, Іван пачаў жаваць папоўніцы. Эх, і рыбка ж яна — сіява! Нават і костачкай не ўколешся!

— Я ж і кажу,— гаварыў стары, старанна дрыгаючы пакрытым сівой зарасцю падбародкам,— каб тая ручка адсохла, што галавы не слухае.

— Ты зноў пра падсочку?

— А што ж? Хіба ж гэта парадак? Увесь Пярэймаўскі бор падсочылі! Над самым возерам! Я яшчэ, шануючы вас, з голай с... бегаў, калі ён стаяў. Дзве вайны выстаяў, а цяпер вось знайшоўся дурань — на выруб яго!..

— Вы, тата, ешче,— ціха азвалася поўненъкая чарнабровая Маня.— Стаяў ён і будзе стаяць...

— Паваляць, дачушка! Год-два, і паваляць! На тое ж і подсочку зрабілі... А ты чаго выскаляешся?

Іван, адрагатаўшыся, спытаўся:

— Даўк ты яго пашкадаваць хацеў? З пілою?

Стары загарэўся, нават руку з кавалкам хлеба задзёр.

— Гатовае, што на двары ляжыць, кожны дурань можа ўзяць! Ты мне не тыцкай гэтым паленам пад нос! Сам здароў, ведаю, што раблю!..

— Ну і пярцоўка... Яна ў сваёй хаце п'ецца лепш...

— А ты бо сціхні! — накінулася на Івана жонка.— Еш ды ідзі, куды трэба! Я вам, тата, яшчэ вось... Знайшоў з каго выскаляща!

Яна завінулася каля прыпека і падышла адтуль да стала з вялікай конаўкай чаю, заваранага на ліпавым цвеце. З той самай, як хмара, ліпы, што за гумном. Потым прынесла жоўты паліваны слоічак з мёдам і чистую лыжку.

— А дзе ж гэта дзееці? — спытаўся дзед.

— Гэля пасе. А Ганначка памчалася недзэ.

— А ты ім чаю давала?

— Няўжо ж.

— І Гэлі трэба было таксама. Яна нешта кашляла ноччу...

Канчаткова размораны ласкай ліпавага цвету і мёду, стары глядзеў на адзінага з жывых, наймалодшага, спраўнага і вясёлага сына, на ціхую рабацяшчую маладзічку, ад якое ў хаце нікто яшчэ не чуў ліхога слова. Глядзеў і сёrbаў памалу. Падумаў нават, што няблага было б цяпер прылегчы на часіну адпачышь... Але, дапіўшы з конаўкі салодкую цеплыню, ён нечакана стукнуў посудам па стале і ўстаў.

— Хадзем, тым часам, возьмем сваю! Пакліч каго-небудзь яшчэ — Храпуна ці Сцяпанавых хлопцаў...

Найпрыгажэйшы бывае чалавек тады, калі ён не ведае пра гэта, калі ён не бачыць самога сябе. На жаль, нават часцей за ўсё тады, калі яго не бачыць ніхто.

Старога Вячэру ў лодцы бачыла цяпер толькі пяцігадовая Ганнанчка. Поўненькая, светлеńская, любіміца сям'і, яна круцілася, як сініца, на сярэдняй лаўцы, перад сваім дзядулем, глядзела на яго, зусім не думаючи, што любуецца, і то сама шчабятала, то слухала, не бядуючы, што яшчэ няшмат разумее.

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрый, як ралля, расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі, як смаляныя галіны, нагамі ў рабрыну вялікай лодкі, «кароль вугроў» паволі і няспынна разгойдваўся ўперад-назад, рытмічна ўзмахваючы цяжкімі вёсламі. З вельмі дакладнай і неабходнай для справы скупасцю заграбаў ён ціхую празрыстую воду. Так лёгка і хораша, спраўна і спорна ідуць у пракосе сапраўдныя касцы. Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодра акроплены потам. Сівыя валасы, хоць і прычесаныя перад ад'ездам у людзі, як толькі ён зняў кепку, зноў растрэсліся, прынялі свой звычайны, сціпла кучаравы беспарадак.

Прыгожая была гэта шэрая, вельмі жыщёвая, натуральная прастата, гэтая яшчэ ўсё не растрочаная сіла, якую і не высушылі, і не прыглушылі дзесяткаў больш катаржных, чым радасных, гадоў. Прыйгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі брывамі, вачэй адкрытых і чистых, як само бясхмарнае неба, паўторанае ў крынічным лüstры бяскрайняга возера. Прыйгожы быў, урэшце, увесь гэтых звычайны, будзённы малюнак: вялікая чорная лодка на вадзянай пустыні, у лодцы — шэры дзед і светлеńская ўнучка, а за кармой, на буксіры, — доўгае сасновае бервяно і яшчэ даўжэйшы трохкунік растрывожанай вады.

—...І скавалі яны, унучачка, дзеда ланцугамі і пагналі ажно ў Вільню. І пачалі яны там, у нейкім склепе, скабліць мяне бізунамі, ліць мне ў нос ваду з газай...

— А навошта?

— Каб балела, унучачка. «Ты, кажуць, камуніст пракляты, бязбожнік, бунтаўшчык!» Які камуніст? Увесь народ пакрыўджаць, усе нашы паберажане падняліся!.. Не хочам мы, каб вы ў нас возера пад казну адбіралі! «Мільч, кажуць, хаме! Мы ў цябе, кажуць, не толькі возера, мы ў цябе і здароўе можам адабраць!..» Але ж не адабралі, унучачка, хоць і я пабываў на тых самых Лукішках...

— А на якіх гэта лукішках?

— Смяешся, дурненъкая. Гэта турма такая, куды паны замыкалі нашага брата.

— А навошта?

— Каб ён там гніў, унучачка. Каб ён супраць іх не ішоў. А як ты не пойдзеш? Бяды цябе сама падгоніць. Як той казаў: не для Пана Езуса, а для хлеба куса. Колькі людзей ішло за нашу мазольную праўду! И моладзь, і старыя. Нават і дзеўкі, і бабы. А ён мне кажа: «Ты камуніст!..» И ў турму цябе. Каб дома, унучачка, сям'я твая слязымі крывавымі аблівалася.

— А бабуля твая аблівалася?

Ганначка ведае толькі *сваю бабулю* — маміну маму, якая сядытады прыязджае да іх з тае ўскі, дзе зусім няма возера. Другая бабуля, пра якую ёй часта расказвае дзед, — істота амаль казачная, бо была яна даўно, і была, відаць, толькі дзедава.

— Аблівалася, унучачка, яшчэ як!

— А тата абліваўся?

— Хапала і яму. И яму, і цётцы Надзі, і тым тваім дзядзькам, што на вайне пагінулі. Тата твой быў тады ўжо сапраўдны работнік.

— А мама?

— Яна, унучачка, жыла тады яшчэ ў свае мамы, у Вераб'ях.

— А яна аблівалася?

— Не ведаю, колькі ёй там прыйшлося. Бо было яно, унучачка, так: каму — па каму, а каму — дык адразу два.

— Дзядуля?!

— Ну?

— А я вазьму цяпер ды з лодкі — скок!

— Я табе скокну, дурненъкая! Скокнеш, дык і не выскачыши.

— І выскочу! Выскочу на палена, што лодка яго валачэ, а тады пабягу, пабягу, пабягу па палене!.. А потым па вадзе і далёка-далёка! Вунь туды, дзе лес, або яшчэ далячэй — туды, дзе сонца. Залезу ў хмарку і — скок!

Дзед ужо не адказвае на гэта мілае, як жаўрукова ў небе, шчабятанне. Ён ціха, бязгучна рагоча, падняўшы вёслы, адкінуўшыся галавою назад. Вось тут і раскажы ёй!.. Людзі жылі, колькі страху, колькі бяды, колькі пакуты ўсякай было, а яно цяпер і слухаць не хоча. Як тую казку на печы: цікава — вочак не зводзіць, а не — не хачу. И няхай сабе! То ж дваццаць год прайшло з таго часу, як мы тут, беднякі, бунтаваліся...

Дзед і ўнучка маўчаць. И ўсё навокал маўчыць — і вада, і неба. Па дарозе з Нівішчаў у мястечка — дзеду ўжо добра відаць — ідуць час ад часу машыны. То з сенам, то са снапамі, то пустыя. Аднак ідуць яны

моўчкі. Не чуваць таксама і цокату жняяркі, якая вунь дзе, на жоўтым полі, махае крыллямі... І чайкі амаль зусім не лётаюць. І рыба ўжо не жыре. Адзін толькі белы матыль ляціць насустрach лодцы. О, мінае! З Нівішчаў у Падвалоку. Малое, а не баіцца. Сядзеў бы недзе, дурань, на сваёй капусце! Нябось намахаешся — блізкі свет... Маўчыць, не аказваецца і блясна на доўта адпушчанай дарожцы, дошчачку якое дзед падлажыў пад сябе. Сяды-тады ён патузвае жылку, правярае, хоць і не вельмі верыща, што ў такую глухату які-небудзь вар'ят скопіць. Няхай сабе цягнецца... Пры немцах адзін партызан расказваў, што ў іхнай Арлоўскай губерні, ідуны калісыці ў царкву, мужык браў з сабою аброцы: мо трапіцца каняжына якая па дарозе, дык пад'едзем!..

Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы... Ён доўта маўчыць. А Ганначка перагнулася тым часам цераз левы борт і пляхтаетца ручкамі ў вадзе.

— Сядзь, дурненъкая. Не дай божа чаго, дык я не вельмі нырну за табою. Такі шчупак з мяне, што абое — на дно. Сядзь хораша, як сядзела.

Кажучы гэта, дзед не спыняеца думаць пра сваё. Думаць — мала, трэба і падзяліща думкай з добрым чалавекам.

— Жыве другі,— пачаў ён,— і сам не ведае, на якім ён свеце. Такі лес, унучачка, што душа радуецца. Над самым возерам, сасна ў сасну! А тут узялі ды зрабілі падсочку!..

— А што гэта?

— Смалу пускаюць з сасны.

— А навошта?

— Лес гэты думаюць секчы. Крапівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!.. Хто дзе ўздумае, як уздумае, так і кладзе гэты лес... Хадзіў я днямі ў раён. А па дарозе зайшоў да Васіля Раманавіча, таму што мы з ім, унучачка, часта любім пагаварыць. Вунь туды!..

Ён кіўнуў барадою ў той бок, дзе — за шасцю-сямю кіламетрамі гладкай вады — віднелася новая дача. Ганначка вельмі пільна паглядзела ў той бок і, нічога, апроч светлай плямкі ў сіне-зялёной смуже лесу, не ўбачыўши, сказала:

— У іх ёсць хлопчык Ігар.

— Ёсць, унучачка. Я ж табе пра яго гаварыў. І сам Васіль Раманавіч таксама чалавек харошы. Акадэмік. «Мы, кажа ён мне, дабяромся да іх, Астап Іванавіч, да такіх лесарубаў!..» Вось, думаю, такога б нам начальніка ў раён!.. А ўчора гэта, унучачка, іду я зноў каля дачы, заходжу, а той Васіль Раманавіч як не ехаў у Мінск, так і не едзе. Няўжо ж вы, кажу яму, чакаеце, пакуль замест Пярэймаўскага бору адны

пеньчукі застануцца? А ён смяецца, седзячы ў цяньку, у такім, унучачка, крэсле, што ўсё гайдаецца сюды-туды. «Зробіцца, Астап Іванавіч. Не будзыце, кажа... пісімілістам». Хлопец ты, думаю я пра яго, таксама не маладзён — казаў, што шэсцьдзесят год,— але няўжо ж ты і праўда так ужо знябыўся ды здарожыўся?! Само ж яно не зробіцца. Сабе ты нябось не чакаў, пакуль яно зробіцца сама — кубаметраў са сто на дачу спляжыў. Яшчэ і так лесу — гектараў са два — прыгарадзіў. Каб нават і па грыбок не выйсці з-за плота!..

Ганночка ўжо не перапытвае. Яна сядзіць зусім спакойна, глядзіць на дзеда і на ўсё зусім ціхенъка... І дзед здагадваецца, у чым тут справа.

— Зараз, унучачка, даграбёмся. Каб не гэтая дзеравяка, дык мы б з табою... А во! Бачылі вы?..

Ён пусціў вёслы і выхапіў з-пад сябе дошчачку дарожкі.

— Ага! І добры, відаць! Ты толькі, унучачка, сядзі! А я яго... Каб яго Бог памножыў!..

Стары стаяў у лодцы на ўвесь свой высокі рост і, з тварам па-маладому радасна напружаным, тута наматваў дарожку на дошчачку.

— Пахадзі! Пазухуй! Калі ўжо ты, дурніца, учапіўся ў такую пару, дык я цябе... Ага!..

Над водой паказалася раскрытая ў смяртэльным жаху зяпа драпежніка...

Убачыўшы такія чалеснікі, такую браму, пераважная большасць спінінгістаў крычыць звычайна: «Кілаграмаў, брат, з дзесяць!» — і перабольшваюць, вядома, разоў так у тры ці ў чатыры. Дзед Вячэра ўжо аж надта прывык да гэтай куплі на вока: ён памыляўся толькі на грамы. А ўсё ж і ён хваляваўся цяпер, як малады. Настронены надзеўнаю жылкай шчупак, як аўсяны жарэбчык на кордзе, казырыўся не вельмі доўга. Стары то папускаў яму, то зноў напінаў дарожку, а потым, адчуўшы момант, павалок без усякага лішняга спосабу. Прыйнуўшыся, ён узяў з-пад ног вялікі падсак, спрытна падвёў яго пад шчупака і папусціў дарожку. Насмерць перапалочаны дурань адчаянна, слепа нырнуў у вялікую сецістую торбу і вось ужо закалыхаўся ў ёй над паверхніяй вады, вось ужо, вызвалены з падсака, пляснуўся на дно лодкі.

Стары учапіўся адной рукой у яго бярвеністы хрыбет, другою моцным рыўком націснуў лыч уніз і адчуў, як усярэдзіне, у каркавіне шчупака хруsnула косць.

Бліскучая, слізкая рыбіна пакінула прутка і ліхаманкава змяіцца ў руках, абмякла і лягla на чорнае, смаляное днішча. Зеленавата-залацістая, у белы гарошак.

— Два з палавінаю, ад сілы — два шэсцьсот! — выдыхнуў, зверху гледзячы на здабычу, стары.

Трохі напалоханая ўсёй гэтай валтузнёй, светленькая Ганначка ўжо смяялася, падскокваючы на лаўцы, усплёскваючы поўнымі гагарэлымі ручкамі:

— Міхасю! Дзядуля любенькі, Міхасю! І шчупака, і торбу з сіявай — усё!..

— Усё, унучачка, усё яму,— гаварыў яшчэ задыхана дзед, ужо беручыся за вёслы.

4

Сіява вельмі смачная і ў юшцы. І мудрышь доўга не трэба: перамыў яе ды ў чыгун, чым больш, тым будзе тлусцей ды смачней. Солі туды, пару бульбін, калі ёсьць пад рукою, хатця б з адну цыбуліну. Вядома, калі б перцу ды лаўровага лісту — яшчэ лепш. А то ёсьць у каторых мускатны арэх... Ат, сіраце — прыкіпіць у жываце! Не дай божа горшай бяды, як юшка без таго арэха ці перцу...

На загуменні вёскі Нівішча, на сухенъкім пяску, кроکаў са тры ад возера, каля альховага куста варушыща, патрэсвае невялікае вогнішча. У бледным полымі стаць трыножка, на якой — вялікі чыгун. Юшка толькі што паставілена. Дачка дзеда Вячэрэ, яшчэ не старая, рухавая ўдава Надзяя, толькі што прыбегла са жніва зварыць абед майстрам, што робяць хату. Паставіўшы юшку, Надзяя чысціць шчупака: «Рыба з рыбай... Ну што ж! Гэта ж не тое, што свая печ...»

З двара зусім добра чуваць, як там цокаюць сякеры. Бацька недзе камандуе, дай яму Бог здароўя. Гэта ж такое бервяно прывалок! І не спыталася нават, дзе ўзяў: у лесе ці дома? Нешта яно ляжале... Відаць, сваё. Пад вокны, кажа, вельмі добра. Бо хату ж не новую рубяць, а перасыпаюць старую. Пяць кубаметраў толькі і далі ў раёне. Начальнік малады яшчэ, але ўпарты. «З лесам,— кажа,— цётачка, цяпер у нас вялікі дыфінцыт. Будуйцеся з мясцовых матэрыялаў: з цэглы, з саману. Дык мы тады паможам вам і шыферу дастаць». Гаворыш ты, хлопча, можа, і добра, але дзе ж я тых мясцовых матэрыялаў вазьму, калі іх у нашым калгасе не робяць? Ды ці з майм ротам мышэй лавіць? Хай ужо як хлопцы падымуцца. Юрка вунь з сякерай на вугле сядзіць, як сапраўдны работнік. А Міхась... Яна ўзняла вочы ад шчупака і паглядзела на возера. Ад берага да глыбіні — ідзеш, ідзеш, ідзеш, ды і

агоркне. Вось дзе хіба раскоша малым! Як качаняты, плещуцца на мелізне. Вунь як крычацы! І Mixась там, і Ганначка...

Стары Вячэра падышоў амаль зусім нячутна. Калі Надзяя азірнулася на шоргат босых ног, бацька, па звычай сваім, без шапкі, стаяў ужо за яе спіною, з-пад рукі гледзячы туды, дзе шумелі малыя.

— Ён нас сустрэў вунь там! — паказаў рукою стары.

— Цэленькі дзень з вады не вылазіць,— з усмешкай дадала дачка.— А вас дык не мог дачакацца. Галовы ўсім папрабіваў: «Дзед ды дзед!..»

— А яна гэта яшчэ ў лодцы сукеначку з сябе, портачкі з сябе, а сама — плясь у ваду. Панавучваліся! І не пазнаеш, каторае тваё: усе голыя, усе трапечуцца, усе крычацы!..

— Вы, тата, прылеглі б дзе ды адпачылі. Зробяць і без вас. А я вось зараз...

Стары, нічога не адказаўшы, пайшоў у ваду. Нават не падкусаўшы сваіх шэрых картовых калашын.

Свежыя людзі — скажам, дачнікі, якія прыязджаюць на рыбагасаўскі бераг,—велымі здзіўляюцца, што многа рыбакоў зусім не ўмее плаваць. Хто не ўмее, а хто нават не любіць. Саўка Сякач з Падвалокі і спаўбы, здаецца, улодцы, а ўжо гадоў з дваццаць — сам хваліцца — не купаўся ў возеры. Няхай сабе дзівяцца, хто хоча. І стары Вячэра, «кароль вугроў», таксама плавае, як калун. Аб гэтым страшна падумаць, калі бачыш, як ён спакойна стаіць у лодцы, выбіраючы перамёты, а лодку тую шыбае з хвалі на хвалю, як трэску!..

Каб лягчэй было згінаць натруджаны на зрубе крыж, стары спыніўся толькі тады, калі вада заняла яму па калені. Цяжка нагнуўся, зачэрпаў жылістымі зверху, каравымі з сярэдзіны рукамі чысценъкай цёплай вады і з асалодай у ёй запырхаў. Яшчэ, яшчэ раз. Добра! Хацеў нават гукнуць на ўнукай, але падумаў: «Няхай сабе! Ім цяпер не да дзеда...» І зноў пабрыў да берага.

— Жывуць каторыя,— пачаў ён, прысейшы каля вогнішча,— жывуць ды глядзяць, каб толькі дзе-небудзь уварваць, адскубці, пацягнуць... Чужому не скажу, дачушка, бо брыдка... І я табе гэтае палена не сваё хацеў прывезці, а таксама крадзенае. Учора такое злосці набраўся за тую падсочку... Я гаварыў ужо табе. Ды і на Васіля Раманавіча, што марудзіць... Ужо з Іванам да самай Дзікай Бабы падплылі. Лесніку Буглацкаму, падумаў, залію тым часам вочы якою-небудзь пярцоўкай і — як камень у возера... Але ўсцярог мяне Бог на старасці год. Не наеўся ты, кажа, Вячэра, дык і не наліжацца. Няхай стаіць тая сасна ды Богу дзякуюе, што я хацеў, ды мне хацень не дай...

Подых дыму, чортведама адкуль і як разгарнуўшыся, махнуўся па Надзіных вачах. Не выціраючы слязы, жанчына глядзела на бацьку, трymала за доўгую ручку скавараду і ніяк не могла прыдумаць, з чаго тут пачаць...

— Можа, тата, Івану гэта не падабаецца, што вы сваё гатовае з двара берацё? Івану ці Мані...

— Яно, вядома, дачушка, кожны дурань зможа гатовае ўзяць. Але ж я яшчэ ў сваёй хаце гаспадар. Каму не падабаецца, дык той і памаўчыць. Скажам, мае сонца ўжо нізенька, ужо я не могу, як раней, нач апоўнач ці на вугра табе, ці на сіляву, ці на ішчупака... Але ж і пенсія мая, мае пяцьсот рублёў, таксама на дарозе не валяюцца!.. Ды нешта мы з табою, дачушка, не пра тое. Іван табе брат ці не брат? Двоє ж вас толькі — меншых — і засталося ў мяне. А такой Мані, як наша, днём з агнём пашукаць...

Да тae слязы, што ад дыму, далучылася раптам яшчэ адна. Надзяя ніжэй схіллася над скаварадою.

— Нічога, дачушка... Каб жа яна, бяда, ды толькі па лесе хадзіла! Тут не падменішся: дай, можа, я за цябе памру. Колькі ўжо раз я лёг бы тым часам!.. Маці твая, нябожчыца...

Ды тут іх вельмі дарослую, сумную гаворку абарваў дзіцячы смех і крык:

— Ура! Здавайся!

Гэта крычаў Міхась, а з ім, не менш ваяёніча, і Ганначка. Абое — голыя, мокрыя, укачаныя ў пясок.

Яны падкраліся з-за куста. Усё было зроблена вельмі удала. Спачатку яны паўзлі — зусім-зусім так, як Міхась бачыў нядаўна ў кіно. Потым беглі прыгнуўшыся. Потым зноў паўзлі... Ды толькі вось дзед зусім не спалохаўся. Ён сядзіць, абняўшы худымі рукамі мокрыя калені, і, закінуўшы галаву, рагоча.

— Дзед! Ну, дзед! Ну, годзе!

— Годзе, унучак, годзе. Не буду.

— Ты на вайне быў?

— Хай яна спрахне — быў.

— Я ведаю! Ты быў і на японскай, і на мікалаеўскай, ты і з панамі за возера ваяваў!.. За тулу вайну ў цябе Георгіеўскі крыж, а за гэтую — толькі партызанскі медаль. Бо ты ўжо быў стары і толькі так памагаў партызанам!..

— Годзе ўжо, ты! Завучыў, як малітву! — памкнулася перапыніць яго маці.

— А Ганначка кажа, што як мы падкрадзёмся ды крыкнем, дык дзед спалохаецца... А ты...

— І не казала! І не казала! — смяялася, намагаючыся закрыць яму рот, дзяўчынка.

— А я ёй кажу...

— Ды годзе ўжо ты, смала! — крыкнула маці.— Дзе ж ваша вopратка?

— Там!

— Ваяка! Раскрычаўся тут, галапупец! І з дзёўкай яшчэ стаіць. Ану, бягом апранацца! Будзем палуднаваць.

Апошняе было сказана не толькі без усякай злосці, а нават з нейкай шматабываючай суровай пяшчотнасцю. Голыя, выпеставаныя сонцам і вадой, рыбацкія анёлачки хоць без крылаў, ды летам ірвануліся з месца, пацешна пабеглі па светлым і пухкім пяскому.

— Дзяўчынка, няўрокам кажучы, як бурбалка! — засмияўся ўдагон стары.— І Міхась удалы хлопец.

Ёршык чысты, дый годзе! Радасць табе адна — і малы, і старэйшы. Спраўныя хлопцы, дачушка, а ты...

Неўзабаве ёршык і бурбалка, адзін у чорных кароценькіх штоніках, а другая ў светлай суженачы, ішлі абапал старога па дарожцы з берага да зруба, і вельмі ж хацелася ім узяць дзядулю за рукі. Аднак абедзве яны былі занятый: дзед нёс перад сабою вялікі чорны і гарачы чыгун з юшкай, а бгарнуўшы яго анучай. Надзяя хацела ўзяць чыгун сама, але стары не даў. І вось яна ідзе ззаду за ім і нясе толькі скавараду і місу з кавалкамі ўсмажанага шчупака.

— Дзед! — забягае наперад Міхась.

— Ну, што?

— А ты тое палена падняў бы?

— Якое?

— Ну, тое, што ты прывалок!

— А-а, тое. Відаць, падняў бы. Каб толькі вытрубіў усю гэтую юшку ды мо яшчэ каб умяў усяго шчупака. Ну, ды хлеба тым часам бохан, як добрае кола.

— А мы купаліся, і хлопцы кажуць, што ты не падняў бы.

— Ат, нічога яны не ведаюць.

— Глобышаў Лёнька, дык той не ведаў нават, за што ты называецца «кароль вугроў»!..

— Вось бачыш! Які, унучак, кароль, такая і слава.

Каля зруба, пад бэзам яны абедалі: дзед, мама, іхні Юрка, два чужкія дзядзькі, што наняліся перасыпаць іхнюю хату, і Ганначка з Міхасём. Малыя сядзелі, вядома, абапал дзеда. Пасля мама зноў пайшла ў поле, а тыя дзядзькі, Юрка і дзед «прылеглі трохі адпачыць». Трохі, трохі... А самі ўжо і паснулі, ужо і храпуць!..

Міхась задумаўся, стоячы перад сваёй госцяй пасярод пустога, залітага сонцам двара, закіданага трэскамі і пацярушанага саломай са старой страхі. На вішні яны ўжо сёння былі двойчы. Яблыню трэслі таксама. Ажно не елася цяпер ад аскомы. Купацца, можа, пасля. На гасцінец ісці — неахвота. У поле, назіркам за мамай,— дарма, бо прагоніць назад...

— Давай у «класы» пагуляем! — сказала Ганначка.

Яны разграблі салому і трэскі, нарысавалі кіёчкам «класы». Пасакалі трохі на адной назе, а потым Міхась сказаў, што больш не хоча.

— Я пайду хутка ў школу,— паведаміў ён навіну, якую ўжо і Ганначка чула не раз.— Мне яшчэ два месяцы не хатае да сямі год, але настаўнік кажа: нічога. І я ўжо ўмеею пісаць.

— Ну, напішы што-небудзь. Як наша Гэля.

— Якраз, вельмі твая Гэля напіша!..

Чым напісаць — Міхась ведаў. У старэйшага цеслі, дзядзькі Антося, які храпе вунь паміж дзедам і Юркам, ёсьць за халявай чорны плоскі аловак. Ён вельмі вялікі і называецца сталярскім. Доўга не думаючы і не рапачыся з Ганначкай, Міхась на пальчыках падкраўся да дзядзькавай нагі і асцярожненъка, нават падпёршы языком шчаку, вышыянгуў той сталярскі аловак. «На сценах пішуць толькі такімі. Напішам — і зноў яго дзядзьку ў халяву. А напісаць найлепш вось тут». Сасновае бервяно, якое дзед уранні прышыянгуў, было ўжо хораша аплазавана, узята ў вуглы і называлася цяпер «падваконнем». Яно легла ў сцяну якраз на вышыні Міхасёвага лба. Забыўшыся, што дзядзькаў аловак не хімічны, хлопчык паслініў яго і ўзяўся за работу. Пакуль ён мазольна, зноў падпёршы шчаку языком, выводзіў адну за адной сэм літар, з якіх складаліся два яго запаветныя слова, Ганначка глядзела на Міхасёву руку і на таямнічае пятлянне тоўстага алоўка, як зачарованая. За сёмай літарай стала кропка. Каб напісаць яе, Міхась апошні раз паслініў сталярскі аловак і выкруціў гэтую кропку ямачкай у не зусім яшчэ зацвярдзелай смаліста-духмянай драўніне.

— О! — сказаў ён голасам пераможцы.

— А што гэта?

— Вось і не ведаеш!

— Mi-хась-ка, што-о?

Чарніавы, загарэлы ёршык, унук старога «караля вугроў», горда і радасна прачытаў:

— Мой дзед.

МІНІЯЦЮРЫ

Адкуль паэзія

Усякую — непазбежную, зразумелую, а часта і непатрэбную — заклапочанасць і сумоту старэйшых здорава разбіае — як лёд на вадзе, як акно з духаты — звонкі дзіцячы смех.

За сцяной хлапчукі глядзяць па тэлевізары мультфільм і час ад часу рагочуць. Смех іхні вельмі канкрэтны. А мне яго, як заўсёды, так добра, радас на чутъ. Ажно сам засмяешся. Міжвольна, соладка, нібы праз сон.

* * *

Вушаты, з мілай мордачкай, трохгадовы ваяка зусім сур'ёзна пытаецца ў мамы:

— Паедзэм да дзеда Сцёпы і разал'ём бутэлечку вінца?

Мама паблажліва смяеца: што вы хочаце — малое.

І я смяюся. Успомніўшы, як гэтая самая мама, дваццаць гадоў таму назад, зрабіла аднойчы вялікае адкрыццё. Знайшла старую пальчатку і, успомніўшы Падласку, узніяла туую пальчатку ў левай руцэ, а правай начала пацёгваць за пальцы:

— Дой-дой, дой-дой!..

І не змагла ад радасці стрываць — ажно зайшлася ад мілага звонкага смеху.

* * *

У хаце — першы сынок, першы ўнучак. Ён увайшоў у жыццё ўсёй сям'і поўнаўладна, як рэфарматар. Нават граматыку сваю ўвёў. Пра сябе ён, напрыклад, гаворыць звычайна так:

«Валодзя хочаш спаць». «Валодзя не хочаш есці». «Валодзя пойдзеш на двор».

І ўсё гэта важна ў яго, неабвежна. І ўсё гэта міла.

Паснедаўшы, маленъкая Алеся ішла ў абход сваіх цётак, якіх у вёсцы было ажно тры. Прыйдзе, сядзе хораshanька на лаве і, пачакаўшы:

— А мы дык сёння нічога не варылі.

— Ах, мая долечка! Вось дзе хіба маці ў цябе! Я табе зараз...

Алесю кармілі, робячы выгляд, што так ёй, беднай, і паверылі. Пад'еўшы ды пагуляўшы тут трохі, нібы для адводу вачэй, госця ішла да наступнае цёткі. І там паўтараліся гора і шкадаванне.

Цяпер — здаровая, весела-грубаватая дзесяцікаласніца — яна сама смяеца з гэтага, калі ёй напамінаюць. І апетыт яшчэ ўсё нішто сабе, служыць.

* * *

Калі ён уранні прачніца, а мама яшчэ не ўстала ды нікуды не пайшла, трохгадовы малы бяжыць да яе пагрэцца і пагаварыць.

Апошнім часам ён мнагавата гаворыць пра Дзіну, двухгадовую дзяўчынку, якая нядайна з'явілася на іхнім двары. Гаворыць так неабыякава, што мама нарэшце пытаецца:

— Ты яе любіш?

— Люблю.

— Такую малую смаркатую плаксу, зусім непрыгожую?

Малы на нейкі момант задумваецца, а потым гаворыць такое...

Наіўная і, мусіць, падсвядомая дзіцячая мудрасць, нібы па натхненню, што ў перадачы нашай, дарослых, гучыць не так нечакана, кантрастна і верагодна:

— Яна прыгожая, бо я ея люблю!

* * *

Верачка дапытваецца ў мамы, як гэта родзяцца дзеци. Сяк-так, з мамінага педагогічнага расказу, уцяміўшы, яна заключае:

— А як зусім не будуць нараджацца дзеци, дык астанеца, мамачка, адзін асфальт?

* * *

Пяцігадовы ўнучак адгуляў сваё лета ў вёсцы, у бабы з дзедам, і паслязаўтра, як толькі мама прыедзе і дзянёк пабудзе, паедзе з ёю зноў у свой горад.

Баба лепшая. Яна хоць і пакрычыць часамі, што з ім работы ніякай не зробіш, але і шкадуе Геніка, і сырадою яму, і цукерачку, і спяць яны разам, амаль штовечара засынаючы пасля казкі.

А дзеду ўсё часу няма, дзед усё на работе. І калючы ён, і пястотай не любіць, разоў са два нават страшыў свавольніка рэмнем.

Ды вось прыехаў дзед з мястэчка і прывёз унуку падарунак. А які!..

Генік узяў чаравічкі aberуч — блішчастья, чорныя — ткнуўся сваім пацешным курносsem у адзін, у другі.

— Бабка,— сказаў,— яны мне пахнуць лепш, як усе твае кветкі!
Рот ад радасці — да вушэй.

А кветак у бабы — поўны гародчык.

* * *

Зіначка ледзь не трапіла над машыну. Чула сігнал з-за павароткі, але ж ніяк не спыніла веласіпед. Ездзіць яна яшчэ не на сядле, а «ногу пад раму», і так не вельмі зручна тармазіць.

Шафёр разгубіўся, ірвануў улева, зламаў плот і паехаў у бульбу. Ужо і спыніцца не мог,— сябар, што побач з ім сядзеў у кабіне, націснуў на тормаз.

Бываюць цуды! — і дзяўчынка жывая, кудысьці ўцякла, і веласіпед цэлы, і машына — потым убачылі — цэляя. Плот паставілі — праста ў момант. І плакаць хацелася дзядзьку-шафёру, а ён усміхайся...

Толькі Зіначку не адразу знайшлі. Дый не знайшлі б — сама яна прыйшла аж з трэцяга гарода. Калі ўжо і тая машына даўна паехала, калі ўжо і баба крычала, крычала ды сціхла. Баялася, распусніца, што баба будзе біцца. За тое самае, што «лётае на гэтым лісапедзе, як шалёнае».

Зіначка есць малако з хлебам і ўжо расказвае:

— А я, бабка, у Сымонавай бульбе ляжу і ножкі свае гладжу, а яны ўсё дрыжаць!.. А яны ўсё дрыжаць!..

* * *

Мароз і сонца. У клетках гарашь вясёлай чырваниню гілі, тайкуцца шэрыя чачоткі, як сонечныя зайчыкі, скачуць па пруціках шчыглы. Шмат галубоў. Непаэтычна неяк, груба гавораць пра іх галубятнікі,— нібы гэта ў іх сапраўды толькі гандаль, а не паэзія.

Самае незвычайнае, што я ўбачыў там, на птушынным рынку, за ўсе гады: хлопчык доўга стаяў, любаваўся, прыцэньяўся, пасля купіў чачотку — па грашах,— адышоўся трохі знатоўпу і выпусціў яе з рукі. Глядзеў услед. Нават пасля таго, як знікла...

* * *

Можна прыехаць кудысьці далёка, скажам, з Мінска ды ў Гданьск, як мы цяпер, можна бачыць і чуць штосьці важнае, значнае, на міжнароднай антываенай сустрэчы, а потым...

Потым, седзячы ў чужой, сяброўскай кватэры, толькі з малымі, бо гаспадыня выбегла «на хвілінку», можна пачуць ад малой, разгулянай дзяўчынкі... Гэта нічога, што вы чужая, ажно замежная цёця, што дома вы маці дарослыых дзяцей, што вы педагог, па-свойму салідны і паважаны... Можна пачуць і такое, зрэшты, зусім дзелавое, сур'ёзнае:

— Проша пані, а пані можа стаць на галаўе, як я?

Можна пачуць. І яшчэ раз — іменна добра, што так далёка ад дому — сардечна, молада засмяяцца. Дзеци!..

* * *

Госця. Разумна, весела шчабялівая першакласніца. Ва ўсім чырвоным. І шчокі — з марозу — чырвоныя. Памагаю ёй распрануцца і гавару:

— Ты разумееш, што было б, калі б цябе ўбачыў індык?

— А бык? — усцешана пытаецца яна.

Нам весела.

* * *

Дзесяцігадовы, пацешна сур'ёзны Жэнька прыйшоў адведаць хворага сябрука. Цукеркі, якімі яго пачаставалі, з'еў, а апельсін усё не пачынае.

— Чаму? — спыталіся.

— Я тату занясу. Ён хворы.

Здорава!.. Успомніўся ягоны, вельмі малазнаёмы мне бацька, з выгляду — малады, нават і пуставаты. Усё знешняе, што мне ўяўлялася, раптам адпала, перакрэсленае гэтай дзіцячай чысцінёй,— мне стала ясна, што Жэнька мілы, разумны, ветлівы — не так сабе: што нехта ж яго так выхоўвае, што некага ж ён за штосьці так любіць.

А ў Жэнькі, пры ўсёй яго сур'ёзнасці, тырчаць ружовыя вушы. Гэта — таксама здорава: смешна і міла. І вельмі істотна для паўнаты яго вобраза.

* * *

Жнівеньская раніца.

У рэдкім лесе — заліты сонцам папаратнік.

Пад адным такім парасонам хітра скаваўся вялікі падасінавік. Дзяўчынка хадзіла, хадзіла па лесе і надарэмна толькі стамілася. Прылегла адпачыць, пасля расплюшчыла вочы — ён!.. Прыгожы, любы, як казачны прынц.

* * *

Малец з чацвёртага класа піша ў піянерскую газету пра непаладкі ў іхняй школе.

— Здолънасці ёсць, але ж залішне ён нейкі сур'ёзны, не па гадах,— кажа сваім супрацоўнікам цёця рэдактар, поўная строгая дама. І яна вырашае заняцца гэтым талентам сама.

«Напішы нам, Валодзя, як вы святковалі ёлку».

У адказ апісана ёлка ў вясковай школе, а потым — прыпіска:

«Наш дырэктар, Мікалай Пятровіч Чыжык, купіў на сабраныя вучнямі гроши цукерак і большую палавіну забраў сабе...»

Цёця рэдактар піша яшчэ больш педагогічны ліст:

«Напішы нам, Валодзя, пра вясну — як яна прыйшла ў ваш калагас, колькі радасці яна прынесла рабятам вашай школы. Пасправуй апісаць гэта вершам».

Вершык прысланы доўгі, грунтоўны і... з празаічнай прыпіскай:

«А наш дырэктар усё ж такі злодзея».

* * *

Скульптар паказвае школьнікам сваю майстэрню, ахвотна і цікава расказвае амаль пра кожную группу, пра кожны бюст,— як гэта робіцца, як працавалася. Жывыя, дапытлівыя пяцікласнікі слухаюць надзвіва ціха.

Ды вось гаспадар, чалавек ужо сівы, стаміўся.

— Задавайце мне, дзеці, пытанні. Ну,— паўтарыў ён пасля невялікай паўзы,— хто з вас хацеў бы пра штосьці спытацца?

Здаровы, трохі перакормлены, але вясёлы, хоць часамі і недарэчы, Сёмка ўздымае руку.

— Скажыце, дзядзя, а што гэта там за генерал? Вунь, у кутку! Вусаты, у шапцы!..

— Гэта, хлопчык, не генерал...— ледзь не ўздыхае скульптар.— Гэта, дзеци, Іосіф Вісарыёнавіч Сталін!..

Ды на малых ні тэкст гэты, ні ўздыхлівы падтэкст не робяць ніякага ўражання.

Яны нарадзіліся ў другой палаўіне стагоддзя.

* * *

Цудоўная музыка — «Танец маленьких лебедзяў»!.. Асабліва тады, калі прамінула вялікая небяспека, бяды, калі хочацца ціха заплакаць ад шчасця.

Відаць, таму ў мяне такое адчуванне, што я яе, здаецца, упершыню пачуў і назайсёды палюбіў улетку сорак пятага года на праглядзе мастацкай самадзейнасці беларускіх дзіцячых дамоў.

Танцавалі маленькія дзяўчаткі-сіроты, дужай народнай рукою ўратаваныя ад фашистыкага знішчэння.

* * *

Успомніў свайго цыбатага загарэлага хлопчыка і шэрае вякала-кацяня, з якім ён там, у вёсцы, дружыць.

Яно занудлівае, лезе пад рукі, на стол, на падаконнік — колькі яго ні скідай, і ўсё кавэнчыць, скрабе па душы.

Ён абураецца, калі коціка крыўдзяць — скідаюць, кешкаюць, гоняць,— бярэ яго на рукі, гладзіць, нясе з хаты і здзіўлена глядзіць на ўсіх, асабліва, здаецца, на бацьку...

Не праваронь ты, бацька, чагосьці ў яго выхаванні, не разбурай таго, што сам узводзіш — чытаннем, гутаркай, прыкладам.

* * *

Дзяўчынка так і пільнуе, калі той тата зноў будзе закурваць. Яна тады тушыць запалку. Пацешна і тое, як яна хукае, не могучы сагнаць з канца танюсенькай палачкі пушынку полымя і, яшчэ больш — яе ўпэўненасць, зусім сур'ёзная, у тым, што яна — памагае.

Уранні, як толькі ён, малады паэт,— калі з прыемнасцю, калі бязлітасна памыўшыся да пояса халоднай вадой,— заходзіў у свой рабочы пакойчык (яшчэ ўсё смешна называць гэты закутак кабінетам), адразу яго сустракала дачка. Партрэт на акне за пісьмовым сталом.

Падперла кулачкамі твар і зажурылася. Такія сур'ёзныя вочы. А губкі ўмеюць так пацешна надзімацца. Не злосна, ад клопату.

І подпіс пад фота: «Памагаю тату думаць».

У кіслым настроі ён нават фыркаў: «Сентыментальнасць, бабскія штучкі...»

Часцей, аднак, вітаўся з «сааўтаркай», і працавалася весялей.

* * *

З пісьма:

«...Майго малога без усякае віны дзіка пабілі днямі два восьмікласнікі. Нейкім «спартыўнымі прыёмамі», а як упаў — нагамі. І дома ён перамагаў свой плач значна старэйшай крыйдай: «Як яны маглі мяне біць — ляжачага?!»

Пачуў я гэта ад жонкі, як ездзіў дахаты, але асабліва балюча стала ўчора, тут, у нашай лясной адзіноце. І наччу думаў, і ўранні з гэтым прачинуўся. Боль бацькі і боль чалавека: якая моладзь расце!..

Супакойваў сябе тым, што горші будзе, калі і мой стане пасля такім малойчыкам са спартыўнымі прыёмамі.

Але і гэта, браце, не супакойвае...»

* * *

Ён пакрыўдзіў яе, сваю дзяўчынку, і горка думаў, што цяпер трэба будзе знайсці нейкі ход, каб памірыцца.

А яна паплакала трохі і ўвечар, вяртаючыся са школы, купіла там, у школьнім кіёску, два аркушы зялёнай паперы. На ягоны і свой пісьмовыя сталы. Чыстай, зялёнай, як маладзенькая рунь.

Што гэта, ад чаго — ад думак яе, восьмігадовага чалавека? Ці «проста любоў»?..

* * *

Бедны чалавек абслугоўвае багатых. А разам з ім прыйшоў сынок — малы, маўклівы сведка, назіральнік ад імя Вялікай Справядлівасці...

Тэма — даўно няновая. Я проста неяк па-новаму, для самога сябе, адчуў гэта, нават убачыў вочы хлопчыка.

* * *

Даросдую, самастойную і, здаецца, непрыступную модніцу знарок ударылі па назе.

Трымалася яна, трымалася, а потым такі адкульгала да сцяны, прысела на выступе — зусім адна — і ціха заплакала. Як у маленстве.

Але, я гэта... уявіў.

* * *

Худы і вясёлы сабачы падлетак, спушчаны з ланцуга, брэхам ды тузаннем паднімае карову, што спачывала сабе на двары, вярнуўшыся з пашы, турбуе свінню, што абурана рохкае на яго, блазнюка,— скача ѿцька, не можа нацешыцца.

Госці з горада, хлопчык і бацька, глядзяць на сабаку, стоячы каля плота. Хлопчык любуецца, звонка смеєцца. Бацька панура маўчыць: ці натура такая, ці клопат які ў чалавека.

Вось па двары пайшла кошка. Спаважна і ціха, задумаўшыся пра сваіх кацянят, што спяць на гарышчы.

Сабака скочыў да яе, каб ірвануць. Відаць, не злосна, не па спрадвечнай традыцыі, а зноў жа ад радасці.

Ды кошка абурана пырхнула, сіганула на плот, там наставіла хіб, начала хулігана адчытваць — сіленнем ды хорканнем.

Пануры хлопчыкаў бацька нарэшце зарагатаў.

Разам з сынам. І ў ім прачнулася маленства.

* * *

Адпяваюць старога Навума. У хаце, дзе ўжо спявалі — па радыё — і Робсан, і Казлоўскі, і Ларэці, гудзе старэнкі поп, а дзве пеўчыя цятнучы, калісці прыгожымі галасамі, пра «житеўское море» і «тихое пристанище».

І ўсё гэта гучыць як не з гэтага свету.

А потым — ціхая паўза, і з сяней, таксама забітых людзьмі, чуецица голас малога, з бацьковых рук:

— А дзе мой дзед Аюм?

І па людзяx-суседзяx, што ведаюць малога Коліка, які вельмі сябраўаў з нябожчыкам, пайшоў ціхенькі, толькі ў думках, смяшок.

А то, можа, мне проста здалося?

* * *

І дагэтуль люблю пазіраць у вагоннае акно на тое, як цягнік на паваротах выгінаецца вужакай.

Цяпер вось, раніцай другога дарожнага дня, малая светлая дзяўчынка ўбачыла гэтае дзіва ў акне і закрычала з калідора ў купэ:

— Мама, а нас вязе паравоз!

І мы, хто быў у калідоры, засмяяліся. Якое мілае адкрыццё!

* * *

Цудоўны дзень — з глыбокім снегам, што лёг учора, з марозікам, сонцам, з прыволлем, якім я толькі што любаваўся з гары, з цішынёй, што так добра лажыцца на душу,— цудоўны..

Зайшоў на котлішча былога прыдарожнага хутара. Стаяў у зарасніку дзядоўніку. Ён — ну, італьянскія піні: разгалісты і высокі, у рост чалавека.

Думалася пра шчасце пазнавання свету, пра майго хлопчыка з яго бясконцымі, нястомнымі «чаму?».

Як ён глядзеў бы на шматфарбны цуд — шчыгла ці снегіра на гэтых шчодрых шышках!..

Добра, што і мне яшчэ хочацца так пазіраць — яго вачыма, з яго ўсмешкай. Не баючыся, што «брыйка» — калі б хто ўбачыў,— «не салідна» мне лезці сюды цераз глыбокі, завалены снегам меліярацыйны роў.

* * *

Дзе б я ні быў, якая б гэта ні была далёкая, цудоўная краіна,— усюды для маці, бабуляў, бацькоў — аднолькава простыя чалавечыя абавязкі і клопаты. І ўсё гэта робіць тую экзотыку так прыемна,— па-чалавечы звычайнай і простай, як маё роднае Загора.

* * *

Ранняя, шэрая раніца. Дворнічыха, пажылая, сумна заклапочаная жанчына, лапаціць снег з широкага тратуара. Мернае, аднастайнае шкрабанне, якога хопіць надоўта.

Насустрач старой, па начной яшчэ, непрыбранай, чысценъкай белі ідуць на першую праходку ясельныя дзеці. Як заўсёды, за ручкі, пацешныя ў сваім мініяцюрным падабенстве да людзей дарослых.

Першы хлопчык, што не трymаецца за руку з сябруком, а ідзе як быццам спераду, спыніўся і сам у сябе спытаўся:

— Што гэта бабуля робіць? — І ўсцешана здагадаўся: — Дарогу для нас!

Дворнічыха перастала лапаціць, выпрасталася і ўжо ўсміхаецца, адно што не кажа: «Праўда, для вас».

Так усміхаюцца толькі дзецям.

* * *

Осла. Порт. Да нашага цеплахода прыйшоў пацешным парадам дзіцячы духавы аркестр. У горадзе пачаўся традыцыйны тыдзень музыкі. Канцэрт, які мы слухаем з ніжняй падубы.

Дзяёблы чорны дырыжор аж прысядае, каб быць бліжэй да сваіх малых і маленъкіх трубачоў ды барабаншчыкаў, і падпывае ім, размахваючы доўгімі рукамі ў белых пальчатках. Настаўнік!

Добра зблізу глядзець на твары, нібы расшыфроўваючы яшчэ адзін народ.

І неяк па-новаму дзіўна, што вось і нельга прабіцца словамі з тых моў, якія ты ведаеш, у чистую душу, якой любуешся праз дзіцячыя вочы, дзіцячую ўсмешку.

Космас, галактыка, міжпланетныя сувязі... А на Зямлі яшчэ столькі вялікай работы!..

* * *

Успаміны — як вочки той сеткі, якую мы пляцём усё жыццё, адзінай сеткі, адзінай справы жыцця.

Уранні зноў мяне наведаў нечаканы ўспамін. Пра тое, як я калісці вяртаўся зімою з вёскі, дзе многа пісаў у ціхай братавай хаце, і як мяне дома, яшчэ на дварэ, сустрэў мой малы. Не ішоў, а бег перада мною на пяты паверх, сам пазваніў, сам крычаў маме, што я прыехаў, спішаўся распранацца і — адразу патрабаваў свайго, па чым засумаваў у месячнай разлуцы.

Мы з ім палеглі на дыване, паставілі там, на падлозе, лямту з зялёным абажуром і чыталі. П'еро, Андэрсена, Талстога, Носава, народныя казкі... Не ўсё зараз, вядома, а штосьці з названага.

Не праходзіць такое бяследна. Ці не таму ён днямі, ужо тым часам юнак, прылёт увечары на тахце, дзе я сядзеў, галаву палажыў на мае калені, нібы так сабе, нібы між іншым, і доўга не вызываў чупрыну з-пад мае руکі?..

Не круці галавой, калі будзеш гэта чытаць. І мне пісаць такое як быццам няёмка. Як быццам гэта — толькі наша з табою, не больш.

* * *

З намі тут, у вёсцы, маленькая Дануся, якая ўся жыве ў казачным свеце, заражаючы гэтым і нас.

Учора пад вечар удвух з сынам-студэнтам праходзілі каля знаёмай сасны, дзіўна нахіленай над ракою, з грывай галля — толькі ад вады. На апусцелай буслянцы, якая вянчае сасну, марадзёрыі вароны, штосьці там матлошачы. Без буслоў і жабам жывеца вальней ды смялей. Над самым берагам, дзе ён адхонны, многа іх уцякае з-пад ног ці туласта чмякаецца ў ваду.

І мы смяяліся, як падзяцінеўшы, што ў жабаў, чаго добрага, і свята ёсць такое — «бусліны адлёт».

— У ладкі плещучыць, — кажу, уявіўшы, як яно выглядала б у мультфільме. А фізік мой дадае:

— Яшчэ таму буслу і хустачкамі махаюць.

* * *

Уранні мы з ёю сустрэліся каля столовай дома адпачынку. Снедаць яшчэ ранавата было, ніхто не ішоў. А яна ўжо сядзела на лаўцы.

— Здарова, Алеся! Ты ўжо, відаць, паснедала?

І вітацца, і адказваць — замнога адразу, і яна толькі адказвае:

— Паснедала.

Мама малое працуе тут на кухні. У Алесі румяныя, поўныя шчокі, а саліднасць — на пятym годзе — як у дарослай. Нават і хустка завязана «пад бараду», як у бабулі-калгасніцы, пры якой малая гадуеца.

Навокал сосны.

— Вунь там вавёрачка. Бачыш?

Вавёрачкі няма, але мне хочацца пагаварыць.

— Я учора бачыла. Яна там учора скакала.

— А ты хацела б так, як яна, паскакаць на сасне?

— Што я — дурная па дрэвах скакаць?..

Дома, у горадзе, ёсць у мяне такая ж суседачка. Толькі што далікатна, чула выхаваная іншай бабуляй, артысткай на пенсіі.

Аднойчы, у дачным лясошку, тупае па дарожцы толькі ў трускіках, бела-пяшчотная, поўненъкая.

— Мурашка мяне ўкусіла. Але ж і я зрабіла ёй непрыемнасць.

— Якую?

— Патрымала за ножку ўніз галавою.

* * *

Гаварыў па міжгароднім телефоне з сынам.

У яго вялікі клопат. Заўтра трэба ехаць з мамай у грыбы, бо яго няма з кім пакінуць дома. І трэба вельмі раненъка ўставаць... Голас — амаль праз слёзы.

А прычына, вядома, не ў гэтым. На суседні двор, месца іхніх баталій, прыйшоў экскаватар. І так жа добра глядзець, як ён капае канаву! Глядзець — не так сабе, не як-небудзь, а з даху гаража. Хоць мама і крыгчыць за гэта, хоць бацька — па тэлефоне цяпер — угаворвае быць асцярожным ды паслухмяным.

Нагаварылі мы з ім пра ўсё гэта, і так мне міла, і смешна, і па-сур'ёнаму добра было ад нашай дружбы!..

А назаўтра — званок. Мой друг, аказваецца, не вытрымаў саліднасці. Знайшоў адзін баравік, і годзе: «Буду сядзець у машыне». Прыйшлі грыбніцы, глядзяць — яго няма. А потым голас — куды там ужо да геройства! — «Мама!» з самай верхавіны сасны... Страшна, вядома, страшна было, пакуль ён злазіў адтуль, і ручкі дрыжалі, і мама з шёткамі заміралі ўнізে, з усёй сілой трымаліся, каб не ахнуць ды не спалохаць яго...

— Ты што ж гэта, стары, экскаватар убачыць хацеў?

Разумею становішча, стараюся пытацца весела. Ды ў трубцы голас — поўны належнай пакоры, і вечнае:

— Я больш не буду.

Будзеш, хлопец! Будзь, хоць і страшна, хоць я і павінен казаць, што не трэба!..

* * *

Хлопчыку пяць гадоў. «Як мужчына мужчыну» — бацька расказаў яму, што такое ў сапраўднасці Дзед Мароз. І малы паверыў. Аднак, калі яму мама вярнула Дзеда — сказала, што тата пажартаваў, што Дзед прыходзіць, прыносіць пад ёлачку падарункі — хлопчык быў рады яшчэ больш.

Дзесят патрэбна казка. Яна не разбураецца сапраўднасцю.

На піянэрскую ёлку хлопчыка ўзяла старэйшая сястра. Найбольш уразілі яго вялікі мішка і ліса, што разам з дзецьмі танцавалі вакол ёлкі. У перапынку ён убачыў, як ліса — зняўшы маску — піла ў буфете піва.

Спацелы дзядзя!.. Цягне з кухля, ажно лісіны хвост падрыгвае... А ўсё ж і пасля гэтага малы расказваў пра лісу — як яна з імі весела, пацешна вырабляла ў карагодзе!..

* * *

Навокал лістота, кветкі, а на руках у маладога бацькі — яго першае дзіця, дзяўчынка. Яна яшчэ ўсё маўчыць, відаць, ніяк не могучы пераступіць той парог, за якім, побач з разуменнем жыццёвых з'яў, будзе яшчэ і магчымасць падзяліцца з кім-небудзь першымі ўражаннямі і зародкамі думак. Яна маўчыць, наглядае ці проста глядзіць, час ад часу захоплена махае ручкай і вымаўляе нейкія дзіўныя, таямнічыя, смешныя падабенствы слоў. А потым, нібыта прагнаўшы ад сэрца шчаслівы, але цяжкаваты зарад уражанняў, зноў пачынае маўчаць...

Таму, што ў кожнай хвіліне нашага існавання бацьку хочацца бачыць няспынны рост яго дзяўчынкі, яму здаецца цяпер, што маўчанне і задуменны позірк яе — гэта першыя, ледзь бачныя адзнакі сталасці. І хлопцу чамусыці хочацца быць больш дзяцінным, чым яна. Ён прысядае з ёю на руцэ і з роснай травы ў сасновай засені паднімае на сонца фарфорава-белую кветку рамонку. Ручка працягваецца да яе, і смешна маленькая пальчыкі заціскаюць у жменьку зялёнае каліва. Заціскаюць і — так жа пацешна! — падаюць кветку ў рот, на першы, таксама фарфоравы зуб. Што ж, такі ўжо спосаб праверкі на трэцій сотні пражытых дзён!..

І вось ізноў яму радасна ад думкі, што яна, яго наступніца, пачынае жыццё ад пачатку, што ён паможа ёй пачаць яго лепш, чым сам пачынаў.

* * *

Стаміўшыся на вуліцы або ныючы дома, хлопчык, чатыры гады, вельмі любіць гартаць перакідны каляндар.

Пасля неяк маці, вярнуўшыся з працы, ласціцца з ім:

— Вось і вясна. І як жа я цябে ў вёску да цёці адпраўлю? А сама буду плакаць?..

— Я без цябе не паеду. І цяпер не паеду, і на другі каляндар не паеду!..

* * *

Чырванашчокі, вочы блішчаць, рукі ўсе падрапаны да крыіві.
Шчасліва хваліцца бацьку, як забаўляўся з катом:

— Ён мяне ляпкай, а я яго — люцькай!..

І столькі радасці, смеху!..

* * *

Па радыё спявалі дзеці, і вельмі свежа здалося, што гэта — тыя самыя, якіх я слухаў і пяць, і дзесяць, і трыццаць год таму назад...

Такое ж адчуванне бывае, калі слухаеш, а то нават калі назіраеш птушак.

* * *

Яна нарэшце разбагацела — ёй узялі кацяня. Нават сама хадзіла з татам па яго, і кошку-маму бачыла, а потым з дому, пры татавай дапамозе, пазваніла свайму найлепшаму другу — дзядзьку: што ў яе ёсць!..

Дзядзька-студэнт назаўтра вярнуўся з заняткаў, трохі паспаў і, перш чым заняцца сваёю матэматыкай, пазваніў трохгадовай сяброўцы... ад імя кошкі-мамы:

— Мяй!.. Як там у вас жыве мая маленькая?..

Пляменніца — паверыла і гаварыла з ім, як з мамай кацяняці.

Калі ўжо трэба растлумачваць гэта прозай,— што ж, у яго ёсць адчуванне смешнага, а яна — уся ў краіне казкі.

* * *

Шасцігадовая Груня ўцякла з дзіцячага дома, дзе яе крыўдзілі, аўядалі большыя дзеці. Ды не таму яна падалася ў родную вёску,— там конча трэба было (якая, божа мой, сталасць!) апaloць у гародзё бульбу, бо няма каму гэта зрабіць.

Іхні тата памёр раней, чым памерла мама, старэйшы брат, афіцэр, і сястра, санітарка, былі на фронце. Тры меншыя дзяўчынкі — шэсць, восем і дванаццаць год — уладжаны такім чынам: найменшую здалі ў дзіцячы дом, найбольшую ў вучылішча, а сярэдняя недзе дома, але не сядзіць яна ў хаце, па людзях пайшла, і з бульбай на яе няма надзеі.

Маленства — ваеннае...

Пра яго ўспамінае, расказвае нам сусед па бальнічнай палаце. Той брат дзяўчынак, афіцэр, які яшчэ ўсё ніяк не адыйдзе ад колішніх ран.

* * *

Светлая, зялённая раніца ў парку. Сустракаю малога з канькамі і торбачкай цераз плячо. Зусім незнаемы, а ўсміхаецца так, нібы рад мяне бачыць. Вітаемся.

— Дзе быў?

— На трэніроўцы.

У другім канцы парку — дзіцячы спартыўны комплекс.

— Колькі табе гадоў?

— Заўтра... Не,— радасна паправіў сам сябе,— сёння шэсць!

— Дзень нараджэння. Што ж, браце, віншую.

Руку нават паціснуў, маленъкую, цёплую. Спытаўся, як завуць, хто ў яго дома.

Смеласць, талковасць, спорт — усё гэта сучаснае. А міная, чыстая ўсмешка яго — гэта вечнае.

Як гэты цудоўны сонечны ранак, і зеляніна, і золата верасня. Мне добра. Яму, відаць, таксама. Бо ўжо далей не пайшоў, як дагэтуль, памалу, а пабег са сваімі канькамі і торбачкай.

* * *

Васемнаццацігадовая дробенъкая дзяўчына, хатняя работніца:

— У каго я, цётачка, малых ні няньчыла — усюды яны на мяне ўсе падобныя! Люблю я іх, хоць яны мне з самага малку рукі, цётачка, паўрываілі...

* * *

Няньцы чатыры гады, меншай сястрычцы два. Гарадскія госці ў бабулі на хутары. Ідуць па садзе. Большая па прывычцы дае «нашай малой» чарговае настаўленне:

— Днём свеціць сонца, а вечарам лямпа... Праз дзірку ў плоце вылазяць з саду на выган.

Воддаль пасеца кабыла з жарабём. Туды няможна, а вельмі хочацца. И нянька гукае:

— Коська, ідзі сюды! И з рыжыбяткамі Толькі не задаўляйце нас...

* * *

Ад новых непрыемнасцей па радыё, ад думак пра пагрозу новай вайны — сон быў цяжкі, кашмарны. Здаецца, я за горадам, у лесе. На Мінск упала атамная бомба, там ужо нікога няма, а мы тут толькі паслеплі. Таўкуся паміж дрэў, крычу. І гэта — горш за смерць!..

Прачнушыся, думаў пра сына: што я сказаў бы яму, калі б пачалася вайна, як растлумачыў бы ўсю яе страшную недарэчнасць?..

А потым ён прачнушыся, прыбег да мяне — доўгі, шчарбаты, цёпленькі — і ўперамежку паміж двумя сваімі шчаслівымі снамі паведаміў:

— У Ірачкі паслязаўтра дзень нараджэння.

— Ты яе любіш?

— Ага.

— Мы ёй купім з табой шакаладку, і ты занясеш?

— Ага.

Ірачцы, што гуляе з бабуляй на нашым двары,— два гады. І ўсё гэта, вядома, вельмі важна.

* * *

Гледзячы праз акно вагона на жоўтую безліч лугавых кветачак, падумаў пра якую-небудзь гарадскую дзяўчынку: як яна разгубілася б ад такога баражця красы...

Успомніў ту ю маленъкую казашку, што вынесла на сцэну алма-ацінскага опернага тэатра кветкі для мілай Бібі-Гуль, спявачкі. Падала, абняла цёцю за шыю адной ручкай, тады пабегла назад і... спынілася, разгубіўшыся ад новых бурных воплескаў. Здзіўленая паглядзела ў залу, на безліч людзей,— відаць, не здагадваючыся, што аплодірують яны ўжо і ёй,— тады пайшла, а потым зноў пабегла.

* * *

Простыя чалавечыя радасці. Прыехалі рэдкія, далёкія гosci — пляменнік з жонкай і сынам. Адзінаццацімесячны смехунок, ён стаў адразу цэнтрам нашай сям'і. Снедаючы, абгаворваем яго прыкметы. Мама мая, напэўна, сказала б: «Правае вока меншае — нашай пароды». А яшчэ ў яго радзімая плямка на светленькай галаве.

І тут мне ўспомніўся мой — ужо з вусамі і хрыплым трываццацігадовым басам. Ён у школе. Каб ён быў тут, за столом, пахваліўся б, вядома, таксама радзімкай на галаве...

Чаму, навошта запісваю такую дробязь?

Бо ад таго, што хлопец умішаўся б у гутарку са сваёю асобай, нібы просячы звярнуць увагу і на яго, патрымаць і яго, хоць якую хвіліну, у цёплым святле чалавечай увагі,— ад гэтага мне стала і добра на душы, і сумнавата, і захацелася пашкадаваць не толькі яго і не толькі таму, што ён — мой.

Гэтым пачуццём, як сілай жыщца, павінна быць насыпана наша слова. І гэтая «дробязь» — не дробязь.

* * *

Люда любіць і ўмее прыдумваць.

Яшчэ калі яна была зусім маленъкая, трохі больш за паўтара года, і тата, стоячы на верандзе, трymаў яе на руках, Людака заўважыла, як пад застрэшкам у павуціне б'eца і ные муха.

— Пуця! — сказала яна, працягнуўшы заслінены пальчык.— Пуця гута-та!..

А «пуці» было не да гушкалкі.

Потым неяк, гадоў яшчэ праз паўтара, глянула малая раненька ў акно і ўсцешылася:

— Ой, мама, а сняжок які за нач падрос! Большии яшчэ, як учора!..

Цяпер ужо Людзэ пяты год.

Сёння нядзеля, і тата не пайшоў на работу. Люда прачнулася, бачыць — Пампушка, яе меншая сястрычка, яшчэ спіць, мама ўжо кудысьці пайшла, а тата сядзіць ды чытае.

І Люда задумалася, падпёршы кулачком і пасля сну не вельмі румянью шчаку.

— Ну, што? — спытаўся, пачакаўшы, тата.— Што, мая цёця-маркоця?

— Тата, а Маша ж з'ела ўсю пахлёбку!..

— Якая Маша? Якую пахлёбку?

— А там, што мама ўчора нам чытала: пра Машу і пра трох мядзведзяў.

— Ну і што?

— Маша з'ела ўсю пахлёбку, а чым жа мядзведзіха накарміла тады малога Мішутку?

— Та-ак... Тут, брат, і сапраўды задача...

— А я, тата, думала, думала і прыдумала!

— Ну?

— Ты вось паслушай. Маша пайшла тады ў лес па грыбы?

— Ну, скажам, па грыбы.

— І назбірала грыбоў?

— Трэба думаць, што назбірала.

— А потым яна спалохалася мядзведзяў і ўцякла праз акно... А грыбы ж свае яна забылася! Ага!.. І Мішуткава мама падсмажыла іх маленъкаму... Праўда?

* * *

Са старэйшай бацькі паехалі на курорт, а меншую ўзяла ў вёску бабуля. Там Аня палюбіла Мальву, бабіну карову. Яны з бабуляй удзвюх сустракалі яе з пашы, калі яна мукала яшчэ здалёк, а потым Мальва ціха стаяла, пакуль у даёнку дзюрчаў сырадой. Такі смачны, духмяны, цёпленькі! Бабуля баялася, што тут малой, можа, горш, як на tym курорце, і ўсё пайлі, пайлі tym сырадоем — уранні, апоўдні, увечары. І вярнулася Аня дахаты — ну, як пампушка.

Нешта хутка пасля таго, як усе прыехалі зноў дахаты, гаварылі увечары, хто кім збіраўся быць, кім стаў. І Аня сказала — зусім сур'зна:

— А я вырасту і буду каровай і буду даваць многа малака!..

* * *

Мама працуе на ферме, занятая з ранняга ранку да позняга вечара. Тату лягчэй — ён вартуе саўгасныя сенакосы. Дарослыя дзецы — сучасная моладзь: пазагараць з транзістарам, парыбачыць, з кауба вярнуцца на досвітку, адаспацца... А маленъкая Зося, якой шэсць гадоў, гуляе — па праву маленства. Загарэлая, ціхая, з сарамлівай усмешкай.

З дачніцай, што жыве ў іх, пайшла ў чарніцы. Ідуць дахаты, назбіраўшы, і цёця пытаецца:

— Каго ж ты, Зося, пачастуеш сваімі ягадамі?

Малая доўга маўчыць, потым кажа:

— Маму.

— А чаму толькі маму?

— Бо яна ўсё робіць.

* * *

Чыстага маленства, зусім без прымесі з пазнейшымі ўспамінамі, з рассказамі старэйшых пра мяне,— няма. Я намагаюся яго дастаць, і, як дастану, мне вельмі добра.

* * *

Саракатрохгадовая маці, дачка майго даўняга сябра, паказала мне днямі свой... ну, не талісман які, вядома ж, а проста адзін з прыемных успамінаў маленства. Той самаробны альбом з маймі вершамі і братавымі малюнкамі да іх, які мы з братам падаравалі ёй... трывцаць пяць год таму назад. І мне цяпер стала ад гэтай, зусім нечаканай, сустрэчы з тым падарункам вельмі прыемна, можа, не менш, чым ёй калісьці.

І тое прыгадалася, як мы рабілі альбом, як нам здавалася, што праца тая — толькі пачатак таго, што мы будзем рабіць. І сум па брату яшчэ раз вярнуўся: не толькі таму, што яго ўжо даўно няма, але і таму, што ён не здзейсніўся як мастак. І сум толькі мой: што я так мала пісаў для дзядей, хоцы і марыў калісьці быць толькі дзіцячым пісьменнікам. А разам з сумам прыйшло і радасці трохі: ад тых, няхай сабе сціплых, удач, што былі, і ад надзеі, яшчэ ўсё надзеі на ўдачы, што будуць. І тое нарэшце прыйшло, ужо амаль невытлумачальнае, што прасвечвае радасць сустрэчы з альбомам — яшчэ адно пранікненне ў чароўны свет паэзіі маленства.

* * *

Хацеў узяць да чаю яшчэ кавалачак пірага, але падумаў: «Няхай застанецца малому». І ўспомніў N., з яго сялянскім розумам, з яго заўсёды бадзёрай, бяскрыўдна-хітраватай усмешкай. Ён напэўна сказаў бы: «Тут нам не ўзяць, не з'есці самому — смачней, чым узяць».

* * *

Прыхварэўшы, добра супакоіцца ад будзённай мітусні, апусціцца да свайго надзейнага грунту, засяродзіцца на галоўным, падумаць, пачытаць, папрацаўваць.

Нават прыходзіць, вяртаецца дзіцячая цікаўнасць, вастрыня ўспрымання — пачынаеш заўважаць тое, чаго раней або даўно не заўважаў.

Задрамаў пасля банек і прачнуўся ўжо цёмначы. Пасля змястоўнага, светлага дня. Ляжаў у столовай на канапе, глядзеў у змроку на белыя дзвёры свайго кабінета, адчыненыя ў становую,— дзіўна, нібыта інакш, чым заўсёды, асветленыя адтуль, дзе мой хлапчук чытае або піша за майм столом, пры маёй настольнай лямпе.

І вось іменна яны, асветленыя белыя дзвёры, і напомнілі мне дзіцячую здольнасць ціха, паэтычна засяроджваща на самым нязначным, самым звычайным.

* * *

У міжгароднім аўтобусе. За маёю спіной малы гаворыць з бабуляй:

— А чаму ў цябе такі ногаць вялікі?.. Бабка, пагладзь маю ручку, пагладдзы!..

Якая ж бездань паміж гэтай чыстай душой і нячыстай рукой яго бабы, маёй знаёмай, нядайна скінутай з пасады старшыніх калгаса! «За злоўжыванне службовым становішчам...»

Стайм у мястэчку. Піжоністы рыжы сабака сядзіць на асфальце, на самай сярэдзіне шашы. А хлопчык непакоішца, ледзь не да слёз:

— Цюцьку машына зарэжа!.. Бабка!..

Не адчуеш так поўна і непасрэдна. А шчэбет ягоны — амаль непаўторны, бо ён не паддаецца перадачы словамі дарослага.

Думаў пра абнаўленне душы самай высокай паэзіяй — паэзіяй маленства. Безліч граняў у гэтай паэзіі, як безліч сонечных промняў і пырскаў расы ў гэтых промнях.

* * *

Дзед, баба і госця-ўнучка перад тэлевізарам.

Ужо цікавае пачалося, аднак малая саскокнула з канапы, пабегла ў мой пакой, прынесла цёплы халат і палажыла мне на калені.

Потым, калі цікавае закончылася, я паклікаў яе і ціха, у цёплую шчочку, спытаўся, чаму яна так зрабіла.

— А твае ж ногі баліць, і трэба, каб цёпла было.

Восем гадоў. Маленства сутыкаецца з пачаткам сталасці.

* * *

Часамі здавалася, што зачаста, залішне па-сямейнаму рассказываць так з міжнароднай эстрады пра свайго першага, адзінага сынка. Як быццам песьцячыся перад людзьмі, з нейкім какецтвам званнем маці.

Вядомая, любімая спявачка, польска-савецкая, а то хутчэй савецка-польская — Ганна Герман.

А цяпер вось успомніў яе, у памяці, у душы пачуў «Рэха», «Калыханку», яе, толькі яе адзінай голас, яго абаяльную шчырасць, і ясна стала, што яна не магла інакш, што і хораша гэта было і сумнавата

ўжо тады, як быццам ад прадчування, што цяпер ён, той польскі хлопчык, ужо без мамусі, і аднаго таго, што голас яе радуе нас многіх, яму, вядома ж, вельмі мала....

* * *

— Толя плісёў!

Так вось, у трэцяй асобе, голасна і ўсім аб'яўляе ён, двухгадовы герой, калі яго прывядуць уранні ў яслі.

І тут, вядома ж, не гонар нейкі, а проста радасць. А таксама яшчэ вельмі значны, непераможна вечны падтэкст — абаяльнасць нявіннасці, чысціні.

* * *

Мноства чырвоных ягадак — на вялікай цыраце, разасланай у кухні на падлозе. Парэчкі сохнуць, перамытвыя. Увечары яшчэ трохі не двухгадовую Волечку, якая хацела з імі забаўляцца, угаварылі, што ягадкі ўжо епяць. А ўранні яна, сама прачнуўшыся, прытэпала да іх, прысела на падлозе, маючи поўнае права меркаваць, што і яны ўжо таксама «прачнутыя».

* * *

Прыйшоў у госці дваюрадны браток, старэйшы на паўтара года.

Пад вечар, накачаўшыся на дзедавай тахце — весела, што тыя медзведзянты,— яны пачалі танцаваць.

Хлопцу хацелася і дзеду і сястры паказаць, які ён маладзец; ён многа тупаў, хутка кружыўся, голасна крычаў, смяяўся.

А яна, танцорачка на трэцім годзе, кружылася памалу, нават спаважна, і прыгаворвала яшчэ, што трэба ціха, ціха, А потым, стомлена прыпышніўшыся, сказала радасна, ці то ўсім, ці то сабе:

— Во як танцуе ўнучка!..

* * *

Старэйшая, што ўжо амаль зусім выходзіць з усякага маленства, пайшла прайсціся з маленъкай, якая яшчэ ўсё ў казачным шчасці пачатку.

Вяртаюцца з ляснога берага ракі. У маленъкай на чырвонай вязанай шапачцы светла-шэрым маладзіком панасаджваны

маладзенькія шышкі лопуху, прыліпалкі. Сустрэўшы дзеда, абедзве ўнучкі смяюцца, шчаслівия кожная па-свойму.

Адна сваёй паблажлівай дванаццацігадовай даросласцю, а другая — сваім шчабятым маленствам.

* * *

Бабуля рада, што маленькі ўнучак добра есць. З лыжачкі, у яе на каленях. Ахвотна, весела, папоўніцы.

Гэта ледзь не балюча пранізае дзеда, які любуецца збоку. Ён думает, як гэта страшна, калі *такім гэтага не даюць!*.. Голад беднасці, сіроцтва. Голад вайны, акупацыі.

* * *

Мама — ужо крыху падношаная, з яшчэ ніштаватымі рэшткамі былой красы. Бабуля — ну, як бабуля, але выглядам — не дай бог горш і далей. І неспакойная, шчабятымі ўнучка гадоў дзеўяці. Узрост, у які я цяпер, з-за такое ж унучкі, можна сказаць, закаханы. На пероне ў Стоўцах, калі мы чакалі электрычкі, малая з'ела вішню, а костачку палажыла на рэйку. Праходзячы міма, я не вытрываў: «Ну вось, а цягнік і абернешца». Мы з ёю засмяяліся. Цяпер мама ўважліва вяжа, бабуля паспрабавала драмаць, падлажыўшы да сценкі каля акна мяккую торбачку пад шчаку. А ўнучка ўсё пашчабечвае паміж імі.

Такія простины, звычайнія хвіліны будуць імі ўспамінацца потым, як шчасце. Асабліва — не дай бог,— калі стане горш...

* * *

Даўняя-даўняя гутарка сярод вясковых мужчын, да якое і я, юнак, а можа, яшчэ і падлетак, прыслухоўваўся. Вечная тэма — пра выхаванне дзяцей.

Помніцца толькі адно — за яго панурую незвычайнасць: «Дзіця павінна ўсіх баяцца». Сказаў гэта маўкліва важны прымак з далекаватай вёскі. Толькі ўсяго і сказаў.

* * *

У вакзальным падземным пераходзе малая дзяўчынка толькі на момант адстала ад мамы і страшна закрычала ў сустрэчных патоках дарослых ды незнаемых... Ды тут вярнулася мама, з другім, меншым,

дзіцем «за ручку». Хапіла сваю большую за руку і павяла-пацягнула туды, куды спяшалася.

А я паспей і нібыта спалохаща за малую, і супакоіцца, нават успомніўши весела тое, што неяк бачыў па тэлевізары. Як гутарылі малпы, сабраўшияся чародкай, і адно малое хацела недазволена адлучыцца, а мама-малпа, не спыняючы гутаркі з суседкамі, між іншым, хапіла свайго няўрымсту за хвост і падцягнула да сябе.

* * *

На пляжы, каля «пераадзявалкі» чарга. Пажылы ўсмешлівы мужчына стаіць за ціхім, акуратным хлопчыкам. Пытаецца:

— А ты, малы, чаго туды?

— Я надзеў трусікі задам наперад.

Калі хлопчык дачакаўся і пайшоў у загарадку, мужчына ўсміхнуўся мне, незнаёмаму, і сказаў:

— Што ж, гэта лепш за тое, што я ўчора бачыў. Падлеткі ў парку пыл паднялі каля лаўкі, на якой сядзела нейкая старая. Яна зрабіла ім заўвагу, дык яны: «Ты што, баба, зусім звар'яцела? Хто на цябе пыліць? Каму ты патрэбна?»

* * *

Поўны месяц над грэбенем лесу. Жнівењская халаднаватая самотнасць.

Маленькая шчабечча з мамай, пакуль шчасліва заснуць. Чуючы гэта з другога пакоя, журботна думаю, што вось жа яшчэ і яна з'явілася на свет,— нібы зусім адна супраць усяго нялюдска цяжкага, што будзе і на яе шляху...

* * *

Сумны ды горкі раздум, калі трэба спаць, а сон не ідзе... І тут з кута, дзе ўнучын ложачак, у цемры радасны голас праз сон, як водтук чагосыці там вельмі вяёлага: «Яна такая вялікая!..» Не больш, аднак і тон, і змест такі, што і самому стала добра.

* * *

Балючая памяць. Ляпнуў малога, які капрыйнічаў, а ён расплакаўся горка, крапліста, і ад мяне пачаў шукаць абароны ў мяне — прытуліўся... Бо нікога на свеце болыи не было, толькі мы ўдвуx. І ён яшчэ немаўля.

* * *

Кожнае дзіця — новае выданне чалавека, новае і нечаканае. Кожны дзень нечаканае, то вясёлае проста, а то і мудрае нечаканасцю.

* * *

Скажам, як сказаў бы нейкі спаважны і суворы дзядзька:

— Добра з малымі папесціцца. Спачатку з дзецімі, цяпер з унукамі.

1946-1983

Абы на здароўе

У лодцы на возеры троє. Спінінгіст-тэарэтык дакучліва павучае госця, як трэба лавіць. Тэорыю падмацоўвае прыкладамі. Найбольш, як водзіцца, з уласнай практикі.

— Навешаў я раз добрыя такі кукан шчупачкоў і прычапіў за кармой. Дык што ты думаеш? Усе паўцякалі праз горла найбольшага...

Госць у тон яму дадае:

— А найбольшы, раней чым таксама ўцячы, крыкнуў: «Хадзяін, вазьміце вяровачку!» І тады ўжо нырнуў.

Бяззубы мясцовы рыбак, што сядзіць на вёслах, ажно адкінуўся назад — смяеща ціхім, справядлівым рогатам.

* * *

Адзін сынок, дый той у горадзе. Летам старому бацьку яшчэ сяк-так — на сонцы пасядзіць, карову папасе. А зімой занясло двор снегам — роўна са студняй. Рэдка хто зойдзе, сядзіш адзін, як воўк.

У кухні, дзе цяплей, над столом мармыча рэпрадуктар. Дзед ляжыцца на печы і слухае. Перадаюць нейкую казачку для дзяцей.

Разышліся ў тым радыё раптам сабакі брахаць, гусі гегаць, куры кудахтаць... Дзед ведае — гэта артысты. Рагоча да слёз:

— А каб на вас нечага, каб на вас!..
I ўсё цяплей на душы.

* * *

Шафёры, чалавек з дзесятак, сумуюць на ганку райвыканкома. Гарачыня. Начальства нікуды не едзе — нарада. Лена перабрэхваюцца, мала рагочуць.

Вось грукоча брукам на матацыкле нейкі дзяшюк або, можа, і дзед... Не пазнаць — даўно не голёны, ледзь не да самых вачэй абвязаны хусткай.

Ленae слова самага веселуна:
— Гэты ўжо, хлопцы, лішняга слова не скажа.
I вялія ўмешкі.

* * *

— Калісьці маці мая ішла замуж, дык не магла дастаць панчох пад вянец. Анучак накруціла беленькіх у хадакі. Спадніца доўгая — яно і не відаць, як там вышэй. А цяпер у мяне тры дзеўкі модныя. Даљбог, братко, мяхі старым капронам завязваю!

* * *

— Яшчэ пасля вайны, як толькі ісалгасы арганізоўвалі, быў у нас конік Аршын. Збраўвалі яго потым і прадалі на беражэнскія хутары. Аднаасобніку.

Дык ён назад уцякаў, у калгас. Дзядзька, што купіў,— верхам на суседскага каня і наўздангон. Пёр, пёр наш Аршын, а потым, хлопчыкі,— брык! --- і інфаркт! Са страху, што трэба вяртацца на хутар. Саз-на-цяль-ны!..

* * *

Поўненъкі, з прыемнай усмешкай ляснічы смяяўся калісьці, што з Масквы яму пішуць: «Колькі ў вас рабчыкаў на адзін гектар лесу?»

— Падумаў за сталом дый напісаў — дваццаць тры. Навука! Учот!

А цяпер вось ён прыехаў да мяне шукаць ра тунку,— падрабіў сабе атэстат сталасці, а нехта выдаў... З той самай прыемнай усмешкай раіць мне быць добраńькім — памагчы яму схаваць канцы.

А дзе ж навука, «учот»?

* * *

Даволі часта чалавечы дур праяўляе ўласцівасць захоўвацца ў свежым выглядзе да самага паважанага ўзросту.

* * *

Нарачанскі рыбак пад чаркай расказвае пра зяцькрамніка, што ён — баязлівец. Ішоў па лесе з грашыма, запынілі «нейкія смаркачы», напалахалі — аддаў, а сам цяпер захварэў на сухоты.

— Які ж ты пасля гэтага беларус? — абураецца цесьць перад выпадковымі слухачамі.— Прасцеця маю скромнасць і дурату, але, як быўшы ў разведцы мікалаеўскай арміі, я лічу, што беларус павінен быць такі. З куста гавораць: «Я воўк, я цябе з'ем». А ён павінен адказаць: «Калі ты воўк, дык я леў, і я не баюся цябе!» А то што!..

* * *

На сямейным застоллі малады гаспадар, вясёлы калгасны шафёр, расказвае гасцям пра свае пчолы:

— Паабсякаюць яны трутням крылы — ляжаць тыя ўхаджоры, як збанкі. А раней як жа іх хораша запрашалі туды!.. От дзе, браточки, наша мужчынская доля!..

* * *

Бабка з кошыкам. Кошык абвязаны.

Малады зладзяйчук пільнаваў яе на вакзале, сесці ёй памог, а толькі цягнік крануўся — выхапіў кошык і пабег.

Паўза. Потым з акна паказалася бабка:

— Еш, еш на здароўе, сынок!

У кошыку быў хрэн. Не цёрты, карэнъчыкі.

* * *

Таўкачаваты дзяцюк з багатай хаты. Гадоў пад сорак, а яшчэ ўсё кавалер. Многа сватаўся, скрэзь адмаўлялі. Нарэшце адна згадзілася, але... адмовіўся ён сам.

— Чаму?

— Дурная. Бо за мяне адразу йдзе.

* * *

«Чалавек — гэта цэлы свет», як сказаў...», — гаворыць важны дакладчык, цытуочы агульнавядомае з прыкметным задавальненнем першаадкрывальніка.

А мне ўспамінаеца, што ў гэтага чалавека — цэлы свет рэфэрэнтая. Адзін з іх вось і знайшоў яму гэты банальны афарызм. Каб і яшчэ ў адным непатрэбным наказе было славутае «вобразна кажучы».

* * *

Таварыш, якога ўжо трыццаць год кідаюць то на дзёгаць, то на оперу, усюды разбіраецца адолькава. Але ж усюды кіруе. Цяпер, кіруочы выхаваннем будучых жывапісцаў ды графікаў, прыехаў праверыць, як паводзяць сябе студэнты-мастакі на летній практыцы.

— Чаго сядзіце тут, а не рысуецце?

— Натуршчыкаў чакаем, Аляксей Міхайлавіч.

Суровы, важны позірк з-пад капелюша:

— Ну дык пакуль што рысуйце фон!..

* * *

Беларускія турысты ў парыжскім аўтобусе. Як звычайна бывае далека ад дому, у адпачынку: «Таварышы, давайце будзем пасля прыезду дружыць, сустракацца!...» Згода і захапленне. Старшы групы і тут адчувае сябе адказным.

— Арганізацыю гэтай справы бяру на сябе. Мне гэта проста: вазьму ў БРК прафсаюзаў вашы адресы, даручу свайму сакратару абзваніць усіх, і збяромся.

Мал ад ўсіх, вясёлы скептык:

— Міхаіл Сямёновіч! І я на гэты час найму сакратара. Каб ён дагаварыўся з вашым.

* * *

Грандыёзная дама, што пабывала ў важнай замежнай камандзіроўцы, дакладвае з трыбуны пра сваё падарожжа. На выдатным узроўні спеласці:

— Пасля, таварышы, мы паехалі глядзець Елісейскія Палі. Факт застаецца фактам — яны даволі прыгожыя... А вось амерыканскія цукеркі і торты — зусім, таварышы, не смачныя, і гэта — факт...

* * *

Вельмі любіць праяўляць сваю сціпласць у першых радах высокага презідытаума.

У далейшых радах, тым больш у заднім, рабіць гэта — цяжэй.

* * *

Хваліцца, што калісьці, у маленстве, краў яблыкі ў багатага суседа.

А што краў і ў другіх — не хваліцца: яны былі небагатыя.

І ўжо зусім маўчыць пра тое, што — на ўплай пасадзе — крадзе і цяпэр.

* * *

Бывалая і важная курортніца хадзіла ў штурм па беразе. Адна.

— Мора так шуміць, так шуміць!.. Проста стане ды думает... Ах, ды хіба ж гэта хто-небудзь зразумее!..

* * *

Дзве «святыя сям'і» вельмі дружаць. У адной — сын жаніх, разумненікі, адкормлены, вясёлы здаравяк; у другой — дачка на выданні, мілавідная, з тоўстую залацістай касой. Дачы побач. Купацца ходзяць павольненікі. Там перакусваюць. А пад вечар — таксама щіха і радасна — ідуць з вялікімі гарадскімі сумкамі... у калгасны гарох.

* * *

У вагоне, убачыўшы першую горную рэчку, дзяўчынка ўскрыкнула:

— Ах, мама, Церак!

Дзябёлая мама ў раскошнай піжаме, паблажліва:

— Гэта не Церак. Церак я ведаю: у Цераку я мыла мае ножкі.

* * *

Упасвены пудоў на сём, а на курорт паехаў. Жонка звоніць пасля па аўтамату, хваліцца:

— Лёва не ўзяў ні кілаграма. Толькі вельмі пасвяжэў.

А Лёва, стоячы побач з тэлефоннай будкай, толькі пацее ды аддзімае.

* * *

Стары яўрэй, кравец у майстэрні, заваленай маладымі порткамі, якія хочуць стаць вузейшымі і — як мага хутчэй.

— Вы ведаецце, што такое мода? Вазыміце бочку і кладзіце туды порткі — год, два, тры... А потым, калі яна ўжо будзе поўная, перавярніце бочку і даставайце порткі — год, два, тры...

* * *

Не бачыліся з ваенных дзён. Хлопец быў ён тады нядрэнны, а цяпер — от сабе ды так сабе, з тых, што «сёння інакш не пражывеш». Рассказвае пра свой сад, як ён яго даглядае. Па-сяброўску паведамляе вытворчы сакрэт:

— Сучка ёсьць у мяне. Калі яна гандлюе, дык я налаўлю тых сабак, навешаю іх ды назакопваю пад яблынямі — во калі родзяць!..

* * *

«Вяселле Кларачкі было ў ту ю суботу».

«Ну, і колькі яны выручылі?..»

З падарункаў.

Гэты дыялог дзвюх мінскіх цырульніц успомніўся мне, калі нам паказвалі новыя, зайдросна спланаваныя раёны Ростака. Фройляйн гід, рассказаўшы пра многае, прапанавала задаваць пытанні. «Пра горад, пра жыщё ўсёй рэспублікі».

Бывалая, рухавая жоначка велічна маўклівага кампазітара папрасіла з канца аўтобуса перадаць наперад наша першае пытанне:

— А дзе тут, скажыце, можна купіць у вас шчотку для расчэсвання пудзеля?

* * *

Здаравенны лысы Калодка, не так пісьменны, як хітраваты і ўпарты дзядзька, першы пасляваенны старшыня сельсавета. Апраўдваецца на раённай нарадзе:

— Хто яго, таварышы, так ужо чыста з усім і справіцца. Цяпер жа ў нас, у такім сельсавеце, больш тое пісаніны, чым калі-та было ў мінскім губеранскім упраўленні... Тут вы, таварышы, крытыкуеце нас за падзёж. А які падзёж?! Адна тая цялушка здохла. Дык ж мы на месца яе другую купілі!

Пытанне з прэзідыму:

— Купілі? А за што?

Калодка з-за трывуны:

— Як гэта — за што? Са сродстваў гэтай самай цялушки!

У зале рогат. Зноў голас з прэзідыму:

— Калодка, ты вясёлы чалавек. Ды растлумач ты нам, калі ласка, што ж гэта за сродствы ў той вашай цялушки.

— Як гэта — што за сродствы? А мы ж яе скуру прадалі!..

* * *

Самаздаволены пашляк, пакуль што не выкрыты злодзей, прыехаў у сваю вёску на нядаўна купленай «Волзе». Выходзяць з жонкай — абое да ззяння прапоўнененя шчасцем і сваёй перавагай над гэтымі людзьмі, суседзямі...

Стары Паўлюк, які сёе-тое ведае пра іх, які самому Богу ў вочы сказаў бы, што думае:

— Ну ж і раз'еўся ты, падда, як тая карова на казённай бразе!..

* * *

Унук:

— А я, дзеду, болей з'ем за цябе!..

Дзед:

— Я ўжо, браце, за век наеўся.

* * *

Пажылы, з залатымі зубамі дзядзька ідзе пад вечар па вуліцы і з кожным весела загаворвае, крыгучы на ўсю вёску.

Сядзіць на лаўцы настаўнік.

— На сонейка выйшлі? Добры вам вечар!..

Едзе з поля калгаснік, з ім пад'язджае раённы ўпайнаважаны.

— А што ж гэта ён вас, таварышок, ды так неганараова пасадзіў?
Хоць бы дзяяружку якую... А-я-яй!..

Пасе баба козы.

— Здарова, Агата! Каровы пасеш? Кажаш: козы? Нічога,
падрастуць козы — каровы будуць!..

І так — ад хаты да хаты.

* * *

У вагоне прыгараднага цягніка фабзаец частуе аднавяскуюца лімонам. Абабралі яго, як апельсін, і смокчуць, жуюць.

— Не магу, брат,— кажа нарэшце аднавясковец.— Кіслоще нейкае, аж сцепае...

— Трэба прывыкнуць,— сур'ёзна, з пачуццём перавагі кажа юнец, гараджанін з гадавым стажам.

* * *

Можаш напісаць эпапею, зрабіць незвычайную хірургічную аперацыю, выдумаць звышвадародны цуд — усё адно не будзеш такі задаволены сабою, як дама-мяшчанка, калі яна едзе ў тэатр ці на рынак на ўласний машынене. Дый на службовай, мужавай.

* * *

У праўленні калгаса, дзе вырашаюцца жыщёва важныя справы, дзе сядзяць у шапках, плююць на падлогу, густа лаюцца самым непрыкрашаным матам,— жыве белы коцік.

Маўклівы дзядзька, рахункавод, штодзень, з гаспадарскай акуратнасцю, корміць коціка малаком, якое прыносіць з дому і ставіць у шафе з паперамі.

Коцік садзіцца да яго на стол і час ад часу падсоўвае лапкай костачкі лічыльнікаў, думаючы, што гаспадар яго, калі лічыць,— таіссама гуляе.

* * *

Заслужаны чалавек прыехаў у родную вёску.

Спраўная хітраватая маладзічка, пляменніца, просіць у яго за малодшага брата. Сяк-так закончыў вячэрнюю школу, валочышца толькі.

— Каб гэта яго, дзядзька Валодзя, у фельчарскую хоць?..

Вядома, дзядзька — абы захацеў — прапіхне.

Ды ён вось абедае і расказвае прыгучу:

— Сабраліся раз яўрэі, мужчыны, і вырашылі добра выпіць на свае кучкі. Каб танней абышлося, надумаліся прыкаціць у сінагогу бочку і кожны раз, прыходзячы маліцца, прыносіць кожны па шклянцы віна. Вось і падумаў адзін бедны Янкель: «А што там вельмі пазначыцца, калі я ўлію аднудругую шкляначку вады?» І стаў прыносіць ваду. Прыйшлі тым часам кучкі, адкрылі хлопцы бочку, а там — адна вада!.. Ты мяне зразумела?

Відаць, зразумела. Маўчиць.

* * *

Стары вясковы байдун, што любіць кнігі, расказвае:

— Ішлі раз Пушкін, Лермантаў і яшчэ адзін, каб паглядзець, каб было пра што пісаць. А насустрач ім едзе цар Петр (не Пётр, а Петр) і Сталыгін. Сталыпін кажа: «Давай спытаемся, чаму таўстадумы пехатой ідуць». «Лепш ты іх не чапай», — каліца Петр. А Сталыпін не вытрываў і спытаўся. Дык Пушкін кажа яму: «Бо цар усіх аслоў саноўнікамі парабіў, няма на кім ездзіць». А Петр Сталыпіну:

«А што, маць тваю, не казаў — не чапай!..»

* * *

Да майкі прышыта кішэнька, у якой зашпілены партбілет. Так і мыцца выходзіць на агульную кухню камунальнага асабняка, і ў прыбіральню ідзе за дрывотнью, і дровы коле так, і на лаўцы сядзіць, калі не на службе.

Усю вайну быў ваенкомам у глухім узбекскім кішлаку. Жонка, настаўніца, хваліцца суседкам, як ім тады цягали барапоў, ды рыс, ды фрукты ўсякія — за бронь ці хоць за адтэрміноўку...

Цяпер, на другім годзе пасля перамогі, гэты прававерны працуе інструктарам.

Вярнуўся з пасяўной, выйшаў на кухню — у майцы з зашпіленай кішэнькай — уздыхнуў, пазяхнуў і прызнаўся заслужана:

— Ну, адселяўся!..

Таксама, як і адваяваўся.

* * *

Калі мы хадзілі ў школу, некалькі хлапчукоў і дзяўчынак з Загора, каля Турца пасвіў каровы наняты пастушок, як нам здавалася, вельмі пацешны: мардаты, з бабскім голасам. І часта мы, то хто-небудзь адзін, то ўсе разам, пакеплівалі з яго. І вось аднойчы старэйшы брат таго хлапчука, ужо не пастушок, а парабчук у тым самым Турцы, залёг у прыдарожнай канаве і, як толькі мы зноў началі пацяшацца з малога, выскачыў са свае засады і пагнаў нас, «гімназістаў», пугаю перад сабой!..

Успамінаеца гэта даволі часта, і смяюся я — смехам тых парабчукоў.

* * *

У Маскве, на Усесаюзнай сельскагаспадарчай выстаўцы, з павільёна ў павільён хадзіў пенсіянер і ўсюды пакідаў у кнізе водгукаў запісы вершам. Накшталт гэтага:

Электротрактор — не кобыла,
Сильней кобылы в сотни раз.

Наш курс направлен к изобилю,
Исполним партии приказ!..

Далей былі подпіс, прафесія, дакладны адрес, дата.

Ён не дзівак, як той апостал Пятро,— не будзе чакаць трэцяга пеўня, прадасць цябе трохі раней.

* * *

Дама-ўрач, прыкметна закаханая сама ў сябе, вальсue ў доме адпачынку, легка і важна носячы вакол кавалера свой здаровы, выдатна вядомы ёй арганізм.

Хлопец танцуе не толькі культурна, але і скульптурна — без усякага выразу твару, з аднастайна і нудна правільнымі рухамі. Так будуць весяліцца робаты?

* * *

Загадчык базы, пакуль папаўся на недастачы, закладваўся з жонкай, хто з іх з'есць больш шакаладных цукерак.

Гаворка пра гэта ідзе на судзе.

* * *

У Пятра і Паўла, двух абібокаў, даўно ўжо цякуць хаты. У дажджлівія ночы, сплючы, Пястро накрываеца непрамакальным плашчом. А Павел, як менш культурны, лезе ў печ.

* * *

Шырокая дачніца ў шахеразадным халаце велічна праплыла па вёсачцы з трыма лісічкамі ў манерна ўзнятай руцэ. Сама знайшла!..

За ёю — муж. З кошыкам. Сухашчавы, у паласатай піжаме. Як вязень канцлагера.

* * *

Пра прымака, які ўзяў у хаце ўладу:

— Учора купалі яго. Жонка шаруе плечы, цешча грэе каля грубы споднікі, а цётка стаіць каля дзвярэй, каб дзеци холаду не напусцілі...

* * *

Кавалер з другое вёскі, каб паказаць сябе, насыпаў у кішэню портак дробязі. Скача польку са звонам. А падшыванцы бегаюць, хіхікаюць, крычаць:

— Дзядзька, дай цвік!

* * *

Даўнейшае.

Карчма над Нёманам, на ўскраіне малога заходне-беларускага мястэчка. Карчмар, стары Абрам Эля, прыехаў са станцыі, прывёз сякі-такі тавар. Нашылася суседскай дзетвары. Просяць, каб расказаў, як ён бачыў цятнік. Расказвае, з добрай усмешкай у барадзе:

— Машынке хап а пружынке, пружынке хап а машынке, машынке хап а паравоз, паравоз хап а калёс, калёс хап а вагон, вагон

хап а пасажыр, пасажыр хап а чамадан, чамадан хап а вешч...
Кандуктар — грэйсэ пуза, а клайнэ дудочке — фю-ю-ю! І ўшо!..

* * *

Сімпатычны маёр, падвыпіўшы ў гасцях, абураеца, як дрэнна ідзе ў нас змаганне з хуліганствам. Абурэнне — на філософскай аснове.

— Паколькі дзяржава трymaeцца на сіле, дык і трэба гэтую сілу прымяняць. Разумна. А то паставяць міліцыянера з адным лёгкім ды з пустой кабурой — хто яго будзе баяцца? А трэба мужчына — во! — складвае два кулакі ў адзін.— Такі як дасць шпане якой, дык той з першабытнаабшчыннага ладу, мінаючы ўсе стады развіцця, шутгане адразу ў камунізм!..

* * *

Калі знялі рэдактара газеты, сакратар — таварыш рухавы ды з паслухмянай усмешкай — тры дні хадзіў на працу ў новым гарнітуры, повен затоенай, хвалюючай надзеі...

Пасля надзеў старэйши гарнітур і... радасна сустрэў новае начальства.

* * *

Калгасны брыгадзір расказвае, пасварыўшыся з гультаём, што вельмі доўга запрагаў:

— Быў такі парабак у папа, што сам ніколі не ўставаў, а поп яго будзіў. А неяк сам устаў. «А мой жа ты Зміцерка!» — узрадаваўся поп. А той: «Нічога, бацюшка, я сваё нацятну абуванейкам!..»

* * *

Гаваркай прыемная гаспадынка, палячы раненька ў печы, расказвае праезджаму начлежніку:

— Пляменніца мая, Анюта, сястрына дачка, у вайну была ў Германіі. Вывезлі іх, усю сям'ю... Потым амерыканцы іх аслабанілі. И Анюта ледзь не выйшла, кажа, за аднаго француза. Таксама вывезены быў, толькі што з Францыі... Цяпер ужо Анюта замужам. И чалавек, здаецца, нішто сабе, і дзеткі харошыя. А яна ўсё шкадуе, што за таго свайго Жана не выйшла. Ніхто, кажа, не ўмее так хораша ўхаджваць, як французы... Можа быць.

* * *

Вусаты салідны дзядзька, калгаснік, хваліцца прыезджаму інжынеру:

— Мой пляменнік таксама ў Мінску вялікі чалавек: іграе ў оперным тэатры на трубе нумар адзін.

* * *

У маскоўскім кафэ.

Загарэлы стомлены палкоўнік глядзіць на тоўсты карак і азадак маладога афіцыянта і, уздыхнуўшы, з прыціскам кажа:

— Эх, паганяць бы хоць тыдзень!.. Яны тут — усе сардэчнікі. А пражыве такі трыста гадоў, як крумкач!..

* * *

Малады інструктар райкома па зоне. А зона яму трапілася — проста рай. Возера, лес, леснічоўка, веска. Знаёмыя настаўнікі, у якіх канікулы,— кампанія. Зойдзе таварыш у ваду, спачатку толькі па калені, і пастаіць сабе даўжэй на сонеку. Здаровы, сыты — на радасць усёй радні. «Як перамыты», кажуць пра такіх.

Ды тут яго райскае лета абтрагедзілася: аднаго з калгасных старшыняў прыйшлося зняць, а на яго месца, не маючы лепшага выбару, прызначылі нашага курортніка. Божа мой — колькі гора!.. Толькі назаўтра душа яго выплыла наверх з прадоння чорных дум, і ён сказаў найбліжэйшаму сябру настаўніку:

— Чорт яго, зрэшты, бяры! Хоць добры дом пабудую!..

* * *

У летнім парку дохленькі мешчанін фатаграфуецца на фоне здаравеннага, страшэннага льва. Ад радасці, што той — каменны.

* * *

Сённяшні магнат вельмі любіць рассказваць, як ён бедаваў ды гараваў у маленстве. Колькі яшчэ ў яго апраўдання для раскошы і дармаедства, колькі здаровай спажывецкай прагнасці!..

* * *

Трынцаць дзеяты год. Заходнебеларускі гарадок. Кірмашны дзень. Праезджы бедны яўрэй пытае ща ў тутэйшага багатага:

— Ну, вы ўжо, таварыш Борух, «Кацюшу» навучыліся співаць?

— Ох, умею! І вывучыў, і запомніў. Умею. Яна мне каштавала ўжо дзве камяніцы і аптэку!..

* * *

У пуставатым вакзальным рэстаране джазгае аркестр. Барадаты абшарпаны аматар класікі не вытрываў, крычыць з-за століка:

— Не наганяй на душу таінсцвеннага мрака — іграй Чайкоўскага!

* * *

— Начальніка гэтага трэба яшчэ ўмець пачаставаць. Ён табе правай курынай лапкі есці не будзе!..

— Чаму?

— Бо курыца ж сядзіць заўсёды на правай лапцы. Дык левая — мякчэйшая.

* * *

Стары прадавец у кніжна-газетным кіёску ніяк не можа знайсці фота кіназоркі, якое просяць дзве школьніцы.

Пачынае іх далікатненъка адгаворваць:

— Яна, вы знаеце, такая шчупленъкая... Нічога асаблівага!..

* * *

У міжгароднім аўтобусе — элегантная дамачка з мужам-афіцэрам. Наша, мясцовая моладзь. Ды ўжо толькі па саломінцы на яе паліто можна здагадацца, што на аўтобусны прыпыннак бацька са свёкрам прывезлі іх у развалах.

* * *

Амаль усё геніяльна простае ўжо выдумана. Пакуль мы збіраліся выступіць, мудрацы мінулага разабралі ўсе лягчэйшыя, выгаднейшыя тэзісы.

* * *

Дзядзька-малакавоз, у якога на пункце не прынялі пракіслага малака, прыйшоў у райком, да самога першага сакратара.

— Скажыце мне, калі ласка, якім малаком мы будзем Амерыку даганяць — толькі салодкім ці і кіслым таксама?

Сакратар быў у вясёлым настроі.

— А гэта як хто любіць. І прастакваша таксама добра.

— Ну, дык пазваніце вы, таварыш сакратар, тым абармотам, каб прынялі маю прастаквашу.

* * *

Артыстка і на пляжы іграе — выконвае ролю прыгожа, пяшчотна адпачываючай. Пачне ў ваду заходзіць — проста танец німфы па каменъчыках!..

Атрымаўшы званне заслужанай, яна пакінула свайго старога мужа, рэжысёра.

Матылёк выпырхнуў, а кокан недзе застаўся.

* * *

Работнікаў культуры прывезлі ў перадавы калгас.

«Охі» ды «ахі» сведчаць больш пра адарванасць высокіх гасцей ад жыцця, чым пра веліч ды выключнасць поспехаў гэтага калгаса.

А ў час абеду, які ім даў калгас, поспехі тыя яшчэ пабольшалі — каму ўдвая, а каму дык і больш...

* * *

Увесень сорак восьмага года я прыехаў у вельмі рэдкі тады — трохі добры, а трохі паказны — калгас на Стайбцоўшчыне. Сядзіба былога майнтка. На двары нікога не відно. Толькі дзвёры адрыны адчынены. Падыходжу туды. Хтосьці нябачны верне з торпа на ток атаву. Потым яна перастала валіцца, а з цёманага, пыльнага паднябесся пачуўся голас:

— Дай яму, Божа, здароўя!

— Каму? — здзівіўся я.

— О, ён яшчэ пытаеца каму! Бацьку Сталіну нашаму!

Дзед Ігнат, авечы пастух і актывіст — на выпадак прыездзу карэспандэнтаў. Дух часу дакрануўся і да яго,— трошкі стары сам

дакумекаў, больш навучыўся, наслухаўся ад другіх. Былы панскі парабак хваліць правадыра народаў — першая фраза ў карэспандэнцкі блакнот. Большасць журналістаў ці начавала ў старшыні калгаса, ці толькі «перакусвала». І кожны раз старому перападала чарка. Ён паднімаў яе з тым самым «дай яму, Божа, здароўя!».

* * *

«Цяпер інакш не пражывеш», — гавораць некаторыя, апраўдваючы большу або меншую подласць.

Як быццам не цяпер, а калісьці, у любы іншы час, нельга было сказаць і не гаварылася таксама.

* * *

Дзве бабулькі сустрэліся, добра-такі пагаварылі, стоячы на дарозе, а потым адна схамянулася:

— Я ж табе, міная, здаецца, здрастуй не сказала! Ну, то здрастуй.

* * *

Канцылярская «пстрыгчка» (зранку нервовая):

— Не дурыце вы мне, бабка, галавы! Я вам не машина!

Бабка (нібы не маючы права нервавацца):

— Была б ты, мая дзевачка, машынай, дык хоць не лаялася б так.

* * *

«Ідзі, каб ты ў Цінева зайшоў!» — клялі ў нашай вёсцы старыя. І нідзе навокал ніякага Цінева не было.

Няўжо гэта ад ціны, — каб цябе цінай у рэчцы якой зацягнула?

Цётка ўсё наракала, войкала: «Ой, гора, гора!..» І пачалі яе зваць Горай. Ну, а мужа — адпаведна — Горам.

Пайшоў аднойчы дзядзька Гор у заработка з касой, на Князёва ўрочышча Нісараўшчыну. Махаў, пацеў цэлы дзень, а ідуучы дахаты (і сапраўды — «ой, гора, гора!..»), згубіў заробленую саракоўку.

З того часу і ходзіць па вёсцы свая, мясцовая прыказка, гадоў каля сотні:

«Зарабіў, як Гор на Пісараўшчыне».

Толькі ўсё менш ды менш людзей памятае, адкуль яна з'явілася.

І яшчэ адна: «Спазніўся, як кожаўскі святы».

У недалёкай вёсцы Кожава завялася была калісьці нейкая секта. Дайшлі да таго, што іхні «старэйшы брат», прапаведнік, павёў тых дзядзькоў ды цётак з сем'ямі ў белы свет. Па Святым Нісанні: «Ідите и проповедуйте Евангелие». Выйшлі за вёску, і тут адзін дзядзька спыніўся ды кажа:

— Брація і сестры, забыўся я свіней з хлява выпускіць. За што будзе скацінка божая пакутаваць!.. Пайду я выпушчу яе і даганю вас.

Пабег і... не вярнуўся «кожаўскі святы». Так і спазніўся ў царствія нябеснае.

* * *

Мужчыны мыюцца пад душам.

Балбатлівы:

— Усё памъем, усё!..

Маўклівы яму:

— Ты язык свой не забудзься адшараваць.

* * *

Мілыя рэдакцыйныя дамачкі! Адна з іх наткнулася ў рукапісе на такую фразу: «Она протянула руку и теми же белыми теплыми пальчиками, что гладили когда-то его волосы и обнимали его шею, ласкала серо-голубой, с розовыми пятнами и щекочущими волосками нежный храп кобылицы».

Наткнулася і — стомленая, з цыгарэтай у пальцах, з выразам незразумела грэблівых пакут на тварыку — напісала на полі адресаванае аўтару:

«Храп? Может быть, круп? А если круп, то почему же с розовыми пятнами?...»

Другая прачытала ў іншым рукапісе наступнае: «В штаб отряда, который остановился на дневку, пришел старый крестьянин.

— Сынок,— сказал он командиру,— есть у меня поросенок откормленный: прячу от злыдней в гумне под соломой. Пускай твои хлопцы возьмут. За то, что вы молодцы. До Баранович отсюда — четыре километра, там их, немцев,— гиблота, а вы вот стали у них под боком и стоите!..»

Другая дамачка не выказала аўтару свайго недаўмення, а проста трошкі паправіла тэкст, зрабіла ў ім адзін касметычны мазочак, Дадала

адно слова ў самым канцы, пасля чаго апошні сказ загучай такім патрыятычным чынам:

«...а вы вот стали у них под боком и стоите, сражаясь!..»

Аўтару — прыгадаўшы «Рабіну» — ажно заспяваць захацелася:
Что стоишь, сражаясь...

Прычым «сражаясь» — наднёўцы, нібыта нават так сабе, між іншым. Малы атрадзік — з вялікім, цяжка ўзброеным гарнізонам...

Стой аўтар ды маўчы. Або сядзі, «сражаясь»...

* * *

Трохі начытаны, недавучаны дзядзька, філософ і сектант, але сумленны чалавек. Я хачу яго паважаць, не хачу, каб ён падумаў, чаго добра га, што я гляджу на яго зверху. А ён, пасля доўгай гутаркі, дзе я больш слухаў, хутчэй з ветлівасці, чым з цікавасці, гаворыць з хітранькай усмешкай перавагі:

— У вас, у вашай сусыце, няма каі нават падумаць. А я сабе ў дзярэйні многа мыслю. Многа, спакойна мыслю...

Нібы алей цісну — саматужная вытворчасць думкі. Часамі толькі з меншай карысцю. Як самамэта.

* * *

Дзядзька прыехаў з суда, дзе яго зноў пакрыўдзілі. Вячэрае і, нібы на пацеху сабе, расказвае бабе:

— Ну ж адвакаты і рэзаліся — як сабакі!..

* * *

— Сустрэўся я ў Кіславодску са школьнім сябрам. Калісьці булава быў, булава, а цяпер — начальнік. Хаджу з ім і думаю: як жа гэта магло так здарыцца?.. А тут бабка стаіць, працягнуўшы руку з медзякамі. Пакуль я ў кішэню, дык ён апярэдзіў мяне:

— Прасіце, бабуля, у новенькіх, а мы ўжо ад'язджаем — ані капейчыны!..

А сам жа толькі ўчора прыехаў.

* * *

Вельмі пасрэдны, але зусім дастаткова самаўпэўнены паэт за trybunay.

— Прачытаю вам свой новы верш. Верш — без назвы.
І ўздыхнуў. Як быццам толькі ў гэтым і бяды.

* * *

— Скажы ты, браце, што гэта робіцца? Чацвёрты год у нас калгас, і насенне далі гатунковае, і хімпраполка пачалася, а асоту скрэзь поўна. Так і прэ, так і прэ!..

— А што ты хочаш? Ты разы, пры адзіналічстве, як ты на сяўбу выязджаў? Баба табе і хвартух памые беленька, і перахрысцішся ты, укленчыўши на раллі, набярэш таго жыта... Ну, проста свята ў цябе! А цяпер? Толькі маць ды перамаць адзін перад адным... Вось асот той і прэ!..

Народны толк: мала любасці да зямлі.

* * *

Бяздзетная цётка, пава акадэмічнага выгляду. А пляменніца, яшчэ падлетачак, а ўжо стараецца пераймаць яе хаду, і выгляд, і філасофію.

— Собака, видимо, очень голодная: ест хлеб. Ни одна уважающая себя собака не станет есть хлеба.

* * *

Трупу стваральнікаў мастацкіх вартасцей, людзей пэраважна пажыльных і нямоглыx, што ўжо і вартасцей сваіх даўно не ствараюць, зноў шчодра ўзнагародзілі.

Узяць бы ды нетактоўна спытацца ў каторага або і ва ўсіх адразу:

— Ну, надоўга вам гэтага хопіць?

Бо кожны год паважаным трэба пачэсваць пяткі, пры кожнай — і агульнанароднай, і асабістай — нагодзе.

* * *

Успамінаецица аптыміст:

— Баба мая нажала тры капы пшаніцы. Снапы велікаватыя. Казаў ёй: меньшыя вяжы. Глядзі ты, што было б не тры, а без малога і чатыры!..

* * *

Сядзім за багатым і шумным вясковым сталом. Кіраўніцтва калгаснае, раённае, абласное. Пісьменнікі свае, беларускія, і госці з іншых рэспублік, дзеля якіх і свята наладжана.

Насупраць мяне, цераз стол — мясцовы лысенькі калялітаратурны старацель. Нібы разгублены, нібы сумнавата яму без работы. Ды вось нехта з раённых таварышаў, цераз тры чалавекі налева, у нейкай незразумелай руплівасці папрасіў старацеля наглядаць, каб «на гэтым участку стала ўсё было добра». Усцешаны і натхнёны даверам, той нахіліўся да мяне над посудам і закрахтаў, перрабіваючы нашу вясёлу гаману:

— Іван Антонавіч! Памагайце мне, калі ласка, сачыць за парадкам!

Штат ужо намячаецца.

* * *

Былая красуня, калісці дробная і быстрая, за дваццаць пяць пасляваеных гадоў трохі залішне распаўнелая, ад на з тых мільх і герайчных дзяўчат, што не трапілі ў рукі ворага, як Зоя, а дайшлі з-за лініі фронту ў партызанскі тыл і ваявалі, радысткамі ці падрыўніцамі, пакуль не сталі — некаторыя --- жонкамі камандзіраў.

На партызанскім свяце ў прыпушчанскай вёсцы, крыху захмелеўшы, з многімі сустрэўшыся, многім сказаўшы сваё бравае «здароў, фашыст!», яна прысела на лаўцы перад хатай і прыціхла побач са старэнкай партызанскай маці.

— Цётачка, родная, калі мы з Вялікай зямлі прабіраліся, дык трапілі адзін раз ноччу пад першы агонь. І я адблілася ад группы. Дзевятнаццаты, цётачка, год! Бягу па лесе, плачу адна. Усе малітвы бабчыны паўспамінала. Усе іх уголас пералічыла. Во — камсамолка!..

* * *

У доме, дзе трэба пісаць, два маладыя, таленавітвыя дзень у дзень частуюцца, то самі толькі, то ў кампаніі са старэйшым калегам. Ён, праўда, менш здольны, але таксама душэўны.

Вось яны зашчапіліся ў пакоі ад наго з маладых, а ля дзвярэй, на посцілцы ляжыць рыжая сучка, з якою гаспадар пакоя, ад шчодрасці пачуццяў, вельмі дружыць.

Ён мне спатрэбіўся, і я спусціўся з другога паверха, пастукаў, пастаяў побач з сучкай, якая ветліва ўсталайчіх, прыязна віляла хвастом. Задзвярыма — маўчанне. А ведаю, што яны там. Пастукаў яшчэ раз. Дарма. Ну што ж, пайду. На сходках — тоўстая дарожка, крокі ў тапачках ім, у пакоі, нячутныя. А ключ у замку, з сярэдзіны, пачуўся мне выразна. Я спыніўся. Дзвёры прыадчыніліся — сучка ўвайшла ў пакой — дзвёры зноў зачыніліся.

Колькі ж трэба там калектыўна тварыць, каб узяло ды здалося, адразу ўсім тром, што пастукала, папрасілася — сучка?..

* * *

Сам ад сябе ў бутэльку не ўцячэш.

* * *

Які няўдзячны сон! Ён даў мне службовую машину, прыехаць сюды, у вёску, а я ўзяў ды сасніў, што ён пашыў сабе — нарэшце! — нейкую вельмі ж адказную літаратурную уніформу, спачатку доўга стаяў у ёй задам да мяне, а потым павярнуўся і бліснуў у вочы ўсім сваім галунамі ды эмблемамі.

* * *

Давай лепш без лішняга гонару — абодва будзем у пяхоце, побач. Бо наліха мне тая кавалерыя, дзе я — найчасцей — за каня!

* * *

«Блаженни кротции...» Іх вельмі зручна крыўдзіць.

* * *

Насі сабе доўгія патлы, вусы, бараду, толькі не думай, што гэта так важна, сучасна, рэвалюцыйна... Купі сабе джынсы за дзвесце дзесяць рублёў, толькі, дарэчы, за ўласныя, запрацаваныя грошы...

Зяць-прымак, нейкі трохі настаўнік ці выхавацель у вячэрній школе, здаравяк, растваўцелы на цесцевых халтурных ганараках. Чырвоная гладкая маска не тоўпіцца ў багатай барадзе — хоць ты вазьмі ды падумай, што толькі на дзярме яна, такая пышная, і вырастав. Смачна абедаючы, расказвае госіцо:

— Кагда мы, яшчэ студзентамі быўшы, прачыталі сціх NN, што і ён — за бароды, за доўгія валасы, то очань абраўваліся, дажа хацелі ісці ў саюз пісацяляў, паблагадарыць.

Усё — у барадзе...

* * *

Дакладчык цытуе ўрывачак юбіляравай прозы. Самай звычайнай, нават на думку самога юбіляра. Ды вось найважнейшы ў гэтым прэзідыме павярнуўся да тых, што сядзяць ззаду, кіўнуў галавой і шапнун: «Добра». І пайшло па службовай лесвіцы: ківанне галоваміі павтаранне шэптам таго «добра» — аж да апошняга раду, хто чуў, а хто і не чуў той цытаты.

* * *

Дробны зазнайка і паслядоўны, напорысты руцінёр. Садзіцца ў адзін з самых першых радоў і цярплюва перажывае «вялікую несправядлівасць»: і адзнаку з'езда, пяро, далі яму не «залатое», а «сярэбранае», і фатографуюць яго не столькі, як іншых...

Ды вось пад вечар зала амаль апусцела ад доўгіх прамоў, фатографы аціхлі. Толькі адзін, найболып назолісты і найлепш знаёмы з нашай мінскай абстаноўкай, яшчэ ўсё бушуе. «За неимением гербовой» пачаў апрацоўваць Яго,— з усіх бакоў заходзячы, пільна наводзячы сваю трубу. І вось на твары аб'екта з'явіўся выраз: «Нарэшце!..»

* * *

Трэба думаць, што птушка спявае толькі таму, што захацелася спяваць.

Маладзенькая пасудніца Айстэ, літоўка з яшчэ дзіцячымі коскамі, дзіцячымі вачымі і губамі, з гуллівай усмешкай і сарамлівым выстаўляннем кончыка языка — любіміца ўсяго санаторыя Айстэ — уключыла ў пустым вестыбулю прайгравальнік і пад гукі моднага танца модна і міла танцуе. І вучыцца, і цেшыцца — усё сама сабе.

Я прыпыніўся, ідучы з марозу, і паглядзеў здалёк, і стала хораша на душы, дарма, залішне сур'ёзная ды пацяжэлай.

* * *

У парку.

П'яны хацеў паказаць малым вельмі смешнае. Схапіў сабачку за хвост, размахаў вакол сябе, каб шпурнуць у раку, але выйшла наадварот — цюцька на бераг палящеў, а дурань — у плашчы, без шапкі, пад гальштукам — у неглыбокую і гразкую ваду.

Бурная радасць дзяцей.

* * *

Прагэтагачалавекагавораць, штоён «суб'ектыўна сумленны». «Каб гэта ж ад ад наго яго залежала... Каб у яго не сям'я... Каб яму не трэба было друкавацца, абараняць дысертацыю, ехаць у замежнае падарожжа...» Можа, ён і сказаў бы тады якое смялейшае, разумнейшае слова. А так сумленне ў яго — «аб'ектыўнае», «на грамадскіх пачатках» — звыш усіх тых названых і не названых «каб».

* * *

«Туды выбраны только лепшыя з лепшых...» Чуючы такое, адразу і міжвольна думает пра самога сябе, нявыбранага, і пра іншых, што таксама не «лепшыя», а — выходзіць па простай логіцы — горшыя.

Калі гэта — жарт у мяне, дык зусім ужо прыкра чуць тое «лепшыя з лепшых» ад чалавека, што сам трапіў туды і сам жа пра гэта гаворыць, нават — тым больш абдумана — піша...

* * *

«У рабоце семінара прыняла ўдзел...» Так будзе заўтра надрукавана ў газце. І я магу засведчыць, што гэта праўда. Я сам бачыў і чуў, як яна пазваніла алоўкам па графіне, калі адзін з удзельнікаў семінара больш-менш цікава выступаў і ў зале пачулася ажыўленне.

* * *

Госця, бліzkага чалавека, папрасілі заспываць. І ён спывае. Нягучна, але прыемна і шчыра.

Гаспадыня, дама цалкам станоўчая, паслухала разам з усімі, а потым, выбраўшы зрученую паўзу, спакойна, салідна сказала бяс-спрэчную ісціну:

— Калі б вам, Міхаіл Пятровіч, своечасова паставіць голас, вымаглі б добра спяваць.

Госць не вельмі збянтэжыўся: ён яе ведаў даўно. Яму хацелася, у тон гаспадыні, дадаць: «Магчыма, нават і на сцэне». Ды ён маўчаў і думай:

«А я на сцэну не хачу. І не збіраўся. А хачу проста спяваць, калі бывае весела, і тады, калі плакаць хочацца, і тады, калі з добрымі хлопцамі, хоць і ўяўляючы толькі, што мы спяваем добра...»

Толькі цяпер яму спяваць ужо больш не хаце лася.

* * *

Зямляк, былы барытон у славутым ансамблі, хваліцца шчыра, што перайшоў на... мясакамбінат, і там яму жывецца значна лепш.

— Уранні бясплатная шклянка кофы і булачка, а ўдзень — трывяліе за пятнаццаць капеек...

І трэба ж было так доўта барытоніцу!

* * *

З адным работнікам выдавецства стаялі мы ўдвуҳ калія нейкай гарызантальнай, глыбокай нары. Гаварылі пра штосьці вясёлае, і раптам аднекуль пачуўся несусветны лямант знаёмага графамана, якому толькі што забракавалі рукапіс. Крык набліжаўся, і я, каб схавацца, уцячы ад яго, нырнуў у ту ю нарү. Далека, глыбока — ажно пачаў задыхацца...

Дзякую богу — прачнуўся!

* * *

Сустракаючы самыя простира прозвішчы, бачыш, што любое слова можа быць умоўным, і ганарыцца можна прозвішчам Дзірка, Парцянка, Дубіна...

«Мы, Дубіны, любім есці забелены панцак гарачы...» Чым гэта горш, менш ганарова за «мы, Вішнявецкія», «мы, Сапегі»? Або той «друг человечества граф Безбородко» (ці як там яго), што насмяшыў мяне такою эпітафіяй у някропалі Аляксандра-Неўскай лаўры.

* * *

Ён ганарліва закапыліў губу. Нам гэта смешна, а для яго за гэтай грымасай — дурное шчасце самаздавленасці.

* * *

Дырэктар аднаго з выдавецтваў забракаваў фальклорны зборнік з-за прадмовы, дзе гаварылася, што і да Каstryчнідкай рэвалюцыі нашы фальклорысты мелі пэўныя поспехі.

— Як гэта так! — абурыўся «падкаманды» таварыш.

Калі ж яму падсунулі, як прыклад, Шэйна і Карскага, гэта «нічога не сказала».

Сваё рашэнне ён абгрунтаваў:

— Талстой, Леў Мікалаевіч,— вялікі пісьменнік? Бяспрэчна, вялікі. Але ж мы гэтага не падкрэсліваем.

* * *

Нарысіст — «для ўзмацнення канфлікту» — зрабіў героя свайго нарыса інвалідам вайны, з пустым рукавом.

Сустрэліся потым — герой і кажа:

— Вось як трэсну вам гэтым пустым рукавом!..

І тыцкае пад нос пісаку здаравенны кулачышча.

* * *

Ён горача пакахаў, але яна адказала:

— Працуй лепш, можа, тады я і адкажу табе ўзаемнасцю...

Прачытаўшы гэта ў новым рамане, крытык млява, бяззуба гутніць:

«У каханні яна аддала перавагу грамадскаму над асабістым...»

* * *

«Як мыш пад венікам»...

А калі ўдумацца ў такое становішча, у такі настрой? Каб самому так апынуцца?..

* * *

Пільнае вока спынілася на цъмяным загалоўку.

— «Души священныя порывы...» Вы што? Як можна іх душыць і хто ў нас іх, скажыце, калі ласка, душыць?

* * *

У трэлогіі Сянкевіча крымскі хан, слухаючы іншаземных паслоў, жаваў бананы. Потым вялікі мей ласку загаварыць. Ён выплюнуў недажаванае на далонь, падаў яго бліжэйшаму візіру. Той з паклонам прыняў, стаў з глыбокай пашанай дажоўваць...

Калісці гэта напамінала мне нашых філосафаў.

* * *

Сядзіць сабе ў любой кампаніі ціхенькі, малапрыкметны таварыш і хітранька ўсміхаецца...

Ты красамоўны, разумны, вясёлы — што ж, смейся, жартуй, разгортвай, як паўлін, свой хвост бліскучасці. Але глядзі — спаткнешся, скажаш ці зробіш якое глупства — малапрыкметны таварыш ававязкова заўважыць. І ты тады зусім інакш зразумееш ягоную ўсмешку — усмешку з надзеяй на гэтае глупства.

Страшны ты чалавек, хітраваты таварыш!

* * *

Авечкі навязаны, а ягняты ад іх не ўцякнешь. Гаспадыня з вядром бульбянога пойла ідзе іх паіць, бо поўдзень, горача. Ідзе яна наўскасяк маёй сцежцы і трохі спераду. Падумаў: сцежкі сыдуцца — павітаемся. Яна паставіла вядро, нагнулася да пустога чыгуночкі, што стаіць каля авечак, знизу ўбачыла мае ногі і ледзь не падскочыла са страху, калі я ў той жа момант сказаў свой «добраў дзень». І мы — або старыя — молада засмяяліся. Такога не прыдумаеш.

* * *

Былы партыйны работнік, таварыш салідны і прыемны, інвалід вайны. Разумна, весела расказваў у вагоне, як ён калісці прысутнічаў на адным пасяджэнні прэзідыму Акадэміі навук. Слухалася сельска-гаспадарчае пытанне. Таму, што самога прэзідэнта не было,

пасяджэнне вёў віцэ-прэзідэнт, Якуб Кол ас. Свінагадоўля разглядалася і здалёк і зблізу, і вырашана было нарэшце, што, каб падняць яе, неабходна мець больш заатэхнікаў.

Тады слова ўзяў віцэ-прэзідэнт.

— Калі я быў, таварышы, малы,— сказаў ён,— дык бацька часам браў мяне на кірмаш, у Стойбцы або ў Нясвіж. Купляў ён там парася, а мама выкормлівала з яго вепрука — пудоў на дзесяць — пятнаццаць. Спачатку на зеллі, потым на вобмешты. Умела яна іх карміць. Свінням, таварышы, трэба не многа заатэхнікаў, а добры харч.

* * *

Энергічны, вясёлы фатограф зайшоў да намесніка галоўнага рэдактара з «цікавай тэмай». Што? «На прывакзальнай плошчы імя Адзінаццатаага ліпеня ёсьць дом нумар адзінаццаць, дзе на адзінаццатым паверсе, у інтэрнацкім пакоі нумар адзінаццаць жыве адзінаццаць дзяячут». «І што?» — спытаўся я. У адказ — толькі смех, яшчэ ўсё мал адбылося на пятнадцатку, бяскрыўдны.

Успомніў гэта цяпер, чытаючы пра Віні-Пуха. «У дзядулі два імені, спецыяльна на той выпадак, калі ад ноён дзе-небудзь згубіць».

Тут ужо ўсміхнуўся я, падумаўшы, што ў палякаў імён бывае і патры, чатыры, пяць. Яшчэ большая асцярожнасць, прадбачлівасць.

* * *

Малады грузчык, што вучыцца завочна ў тэхнікуме, пытаеца ў пажылога шафера лесавоза, дзе б гэта знайсці лягчайшую работу.

— А вот,— зусім сур'ёзна кажа той, спраўны, вясёлы рабацяга,— у нас будуюць каля вёскі птушкаферму. На сто дваццаць тысяч лехгорнаў. Ужо набіраюць рабочых — на курашчупаў.

* * *

Старая хваліцца:

— Дзеці мае, дзяякую богу, добра жывуць: самі не робяць, толькі другіх правяраюць.

* * *

Вахлакаваты, але ж і з гонарами трактарыст любіць паўспамінаць пра вайну, калі ён быў танкістам. І ўзнагароды ёсьць, і раненні, і ў

акружэнні быў, і наступаў. Трохі, аднак, перабірае з успамінамі, зашмат паўтораў, папахвае і пахвальбой. Сябры па саўгаснай работе — і маладыя, і старэйшыя, што і самі ў запечку не сядзелі,— пачалі з яго зрэдку пакепліваць:

— Скажы, гэта цябе, людзі казалі, каля Навасёлак заклініла ў танку? Усе вашы наперад ірванулі, а ты дзён пяць ці нават сем не мог з таго танка вылезці. Пакуль ажно тэхнікі не прыехалі. Бабы цябе праз шчыліну аладкамі кармілі...

Таварыш ветэран зноў выбухае справядлівым, засліненым гневам, а хлопцы смяюцца.

* * *

Рухавы мужчынка гадоў за сорак. Сюды, за вялікае возера, дзе пасецца калгасны статак, прывозіць на маторцы даярак, забірае малако. Адзін з нямногіх, што ўцалелі ў яго вёсцы ад фашысцкага расстрэлу.

З родным дзядзькам, які яго *тады* выратаваў, часам! б'еща на вёсцы, на пацеху суседзям, вядома ж, пад чаркай. Амаль зусім няма правага вуха. Думалася, што гэта — памятка тых страшных дзён, і думалася з пашанай. А потым аказалася, што гэта чалавек аднойчы фанабэрыйця, выпіўшы, як ён можа голымі рукамі ўзяць любога злоснага сабаку. Глаказаў гэта на практицы. І нейчы Мурза ад грыз

яму добрую палавіну вуха. І гэта «сэ ля ві»?..

* * *

Гумар, кал і зусім няма чаго рабіць, а чакаць, у гэтым выпадку аўтобуса, трэба. Вось горба смецца амаль каля самага Немана, а на ёй — атопак-ча- равік.

— У раку яго, хай плыве,— кажа адзін, а другі:

— Ну, хоць свету пабачыць.

* * *

Два лядашчыя сабакі, большы і меншы, рыжы і чорны, брахач і падбрэхіч, выскачылі з хутарскага двара і з ёкатам кінуліся да мяне. Знаёмыя, нястрашныя, і я сказаў ім:

— І не брыдка, хлопцы, удвух на аднаго? А ты ж, рыжы, яшчэ і з вусамі.

І тут сталася нечаканае: яны адбегліся, паселі мордамі да Немана, што ўнізе, пад абрывам, а за ім лугі і лес на даляглядзе, зноў браханулі, але ўжо неяк інакш, і тут жа брэх гэты — з унутранай патрэбы ў жаласці, у нараканні — перайшоў у выщё з падываннем, таўсцей і танчэй. Так і павылі дуэтам, невядома, чаго і навошта.

Пакуль я паастаяў, смеючыся, што вось шкада — няма з кім парагатаць.

* * *

Наша любімае «ў цэлым». Можна і так: у цэлым накрыўся дзіравым плашчом.

* * *

Выпускніца вясковай вячэрній школы вучыцца на філфаку — там, куды знатнаму сваяку лягчэй было яе ўладзіць. Дзеўка бойкая, што ўжо і чарку ведае, і кавалераў. На першым курсе экзамен па рускай літаратуры. Выцягнула білет: «Поэма М. Ю. Лермонтова "Демон"». Ціхі жах... Ды тут ёй раптам пашанцавала: адной студэнтцы стала дрэнна, і гэтая, з білетам, кінулася ёй па ваду. На калідоры гарачым шэптам спыталася:

— Які гэта, дзевачкі, дэман? Той, што Мазепа?

— Ды не! Гэта той, што лятаў!

Няўжо і яны ўваходзяць у тыя мільёны з вышэйшай асветай, якімі мы даволі часта казыраем?

* * *

Пажылы народны артыст не захацеў больш выступаць па радыё пасля того, калі ў адной перадачы, дзе яны выступалі разам з маладзейшым, толькі заслужаным, яму, народнаму, заплацилі «за гаварэнне» тыя самыя дзесяць рублёў, што заслужанаму за імітацыю сабачага брэху.

* * *

Пакінутая мужам, відаць, каб і гэтым заспакоіць неяк сваю крыўду, жанчына весела расказвае пра дробязную акуратнасць «гэтага чалавека»:

— Няма таго, каб узяць ды проста гузік прышыць, калі гэта трэба, або ўжо мне сказаць. Дык не, ён спачатку ў сваім блакноціку акуратна запіша: «Прышыць гузік!..»

Сяды-тады гэта мне ўспамінаеца ў дачыненні да самога сябе. Замест таго каб проста браць таго быка за рогі, я доўга, здалёк прыщэльваюся, прымяркоўваюся да тэмы, запісваю, перазапісваю... I сяды-тады ўспамінаю той запіс пра гузік.

1946-1983

Трохі пра вечнае

Над Нёманам — трывекавыя дубы. Пад першым я ляжу, гляджу на другі і на трэці. Стайць іх тут, магутных ды прыгожых, больш, аднак мне хапае і трох. Нават і двух — таго, пад якім я прылёг у цянъку, дарагім пасля пыльнай, спякотнай дарогі, і бліжэйшага, на які я гляджу значна больш. На буслянку. Ёсьць яна і на трэцім, далейшым дубе, нават і бусел там стайць, нерухомы, як помнічак, але на гэтую, бліжэйшую, буслянку, хоць і схаваную ў густой цёмна-зялёной кроне, глядзіща, лежачы, проста чамусыці лепш — нібы чакаючы чагосыці большага, чагосыці незвычайнага.

Канчаеца ліпень. Буслянты гэтай парой амаль зусім дарослыя, толькі зблізку адрозніш іх ад бацькоў.

На дубе майм, заслоненыя лістотай, дарослыя буслы ці буслянты стаялі нябачныя, моўчкі,— я толькі здагадваўся, што яны там ёсьць.

Потым здагадка спраўдзілася. Нечаканым, велікакрылым шах-мах. Буслы ўзняліся з-за лісцяной маскіроўкі і вось — з'явіліся на блакіце. Блізка, ледзь не рукамі іх дастаць. Даўно прывычны і такі заўсёды новы цуд.

Тут я іх пазнаў, маладых. Па дзюбах, па нагах — яшчэ не чырвоных, па тым, як яны, пакружыўшыся для размінкі над родным дубам, пачалі садзіцца на гняздо. Павіслі над ім, перрабіраючы цыбамі, няўдала цэлячыся імі, каб хаця ж не міма.

А потым прыляцеў надубны гаспадар. Чырвананосы, чырвананогі, з жабай у дзюбе — ну, проста для малюнка ў дзіцячую кніжку. На гняздо ён сеў упэўнена, адразу. I тады — апошні доказ, што першыя два маладыя,— пачулася іх нецярпівае, нават яшчэ ўсё пястотнае сіленне.

А мне ізноў успомніўся сёлетні сакавік.

...Мы яе неслі спачатку з крутога, коўзкага ўзгорка, а потым доўга па вуліцы, над глыбокай сцюдзёнай гразёю, над бруднай наледдзю, над

раўчукамі, што мутна і весела булькалі насустрач нашаму сумнаму шэсцю.

Ёй ужо было знайдзена месца ў цясноце спрадвечных магіл. Яе там засыпалі жывірам. Маю старэнкую пакутніцу-сястру.

І ўесь тэты час, пакуль мы ішлі і стаялі, звінеў у небе жаўранак. Здавалася, адзін усё, той самы ранні, што здуру прыляцеў ужо, не самому сабе, а камусыці на радасць.

Пасля быў вечар, нудота і гоман п'яных памінак, а потым — ноч і раніца. Я зноў прыйшоў у гэтую хату на ўзгорку, да якое прывык за жыццё, у якой упершыню мяне не сустрэла яна, старая гаспадыня.

Прыйшоў з нечаканым і дзіўным у тэты дзень пробліскам радасці ў сэрцы і ў першым слове на парозе...

Чаго ж такая неадпаведная радасць?

Узыходзячы на круты, коўзкі ўзгорак, я — нібы хтосьці мяне штурхануў — зірнуў угару, туды, дзе побач з хатай, на агародзе пад самыя хмары ўздымаецца змалку знаёмая, старая ліпа.

На ліпу выкінуты быў — на самую вяршыню — белы сцяг вясны: там сядзеў першы сёлетні бусел. Вельмі ранні, яшчэ нечаканы.

Я пастаяў каля плата, шчасліва намагаючыся ўявіць ягоны шлях ад пірамідаў да нашых надрэчных лугоў.

Сашка, найменшы ўнучак мае сястры, ужо адчуў гэты вялікі цуд. Ён забаўляўся цяпер каля будкі з сабакам, натуральна шукаючы новай пацехі.

«Хлопчык, відаць, не ўявіць бусліны вырайны шлях, як я. Куды яму з яго веданнем свету! А свежасць радасці жыцця ў мяне амаль такая ж, мусіць, як і ў яго...»

Так думалася мне, пакуль на ліпе бялела, адпачываючы, мая зусім неспадзянай радасці.

Белы сцяг вясны...

Тады ж адразу, адчуўшы гэта, я ўспомніў, што з'яву такую першы назваў так Міцкевіч, што, панашаму, па-пісьменніцку кажучы, гэта чужое.

У яго толькі трохі інакш:

Bo już bocian przyleciał do rodzinnej sosny

I rozpięły skrzydła białe, wcześnie sztandar wiosny.

Не белы сцяг, а ранні. І не складзены так, як у гэтага, што на ліпе, а распасцёрты ў палёце.

Прыйшла вясна, а потым пачалося лета. Тыдзень за тыднем мяне непакоіў той сцяг. Ездзячы па многіх вёсках і палях, бачачы іх, буслоў, я ўспамінаў таго, на голай ліпе, і дакараў сябе, што вось жа ніяк не магу адчапіцца ад думкі, дзе тут, у радасці гэтай, мае, дзе чужое.

Гэтая думка, гэты шчымлівы клопат вярнуўся і цяпер, ліпеньскім сонечным адвячоркам.

Чаму гэта — «літаратуршчына», «кніжнасць», калі я, гледзячы на буслоў, зноў вось успамінаю Міцкевіча? Цяпер ужо не аднаго, а з Рыльскім. Яшчэ вясной ад неспакою свайго я перачытаў ягоны пераклад «Пана Тадэвуша»: толькі ту ю мясціну, дзе даецца малюнак надзвычай ранняга вяртання з выраю.

...Дочасно чорногуз на сосну прылетіў,
Де вже не рік, не два гніздо його чорніло,
І крилы розіг'яв, неначе прапор білий...

Акадэмік, які і ў сівай старасці мог па-малечы хвалявацца, злавіўшы от сабе акунька (я гэта бачыў тут, над Нёманам), Максім Тадэевіч любіў навуковую дакладнасць. Да «білого прапору» ім зроблена заўвага перакладчыка:

«Паэтычная вольнасць: у сапраўднасці бусел, маючы белае тулава і шыю, крылы мае чорныя.— M. P.».

Ха, ха!.. Прывемна ўсё-такі і ў акадэміка знайсці пралік!.. Гледзячы з-пад дуба на буслоў у палёце, знізу над крылы, бачу: яны не белыя, як у Міцкевіча, але ж і не чорныя, як у Рыльскага. Яны чорнабельны. Во!

Але і гэта не ўсё. І тут я не зусім арыгінальны. Станіслаў Пігань, яшчэ адзін акадэмік, польскі, у заўвагах да «Пана Тадэвуша», апраўдваючы паэта, піша: «Крылы ў яго «распрастёртыя», г. зн. бачныя знізу, робяць уражанне белых».

Але не ў гэтым для мяне галоўнае. Далей ён піша:

«Падобнае акрэсленне бусла з распастэртымі крыламі як белакрылага знаходзім мы яшчэ ў Аўдзія».

Вунь ажно дзе ды калі!.. Усе яны — украінец, пал як, старажытны рымлянін — ішлі ад жыцця, вялікая паэзія звязана з ім непарыўна, яна сама — жыццё, увекавечанае ў слове.

І нежыщёвым, непраўдзівым было б замоўчваць, як, гледзячы на тое, што я бачу сам, я і ўспамінаю сказанае — ад перажытага — іншымі, перажываючы яго па-свойму, зноў.

Клекачыце, буслы! Няхай жыве, як сонца, вечная паэзія! І тут, над нашай ракою.

МУШТУК і ПАПКА

Маленькая сага

ДЗВЕ ПАХАРОНКІ

У жніўні сорак дзевяятага, калі я, праз дваццаць сем гадоў пасля таго, як мяне вывезлі з Адэсы, наведаў горад майго пачатку, з ім нас, мяне і жонку з нашай малою дачкой, знаёміла ўдава майго найстарэйшага брата.

Таго амаль легендарнага Валодзі, які павінен быў забраць мяне з заходнебеларускай вёскі ў савецкі горад, як толькі я падрасту, а брат, закончыўшы свой сельгасінстытут, усталюеца ў пэўную самастойнасць. З гэтым не атрымалася... А ў трывцаць восьмым Валодзю закатавалі ў Белай Царкве, паблізу якое ён працаваў заатэхнікам у саўгасе.

Братавая Надзяя да сваіх сарака чатырох па старэла ў злыбедах жонкі «ворага народа», працавала кандуктарам трамвая, жыла ў пакойчыку старога дома з падлеткам сынам. На гэты дзень яна ўзяла адгул. Калі мы селі ў трамвай і я хацеў узяць білеты, Надзея Іванаўна шапнула:

— Не надо, Ваничка. Кондуктор — моя знакомая, проедем и так.

Усмешка яе бядняцкай задаволенасці, што можа вось і так яшчэ пачаставаць дарагіх гасцей, запомнілася мне ледзь не поруч з яе расказам пра першае і адзінае спатканне з арыштаваным мужам.

Познім зімовым вечарам, нарэшце падтільнаваўшы, дачакаўшыся таго, ад каго гэта залежала, яна ўпала перад ім на калені, у снег, і ён — надзіва — дазволіў спатканне.

Валодзя быў скатаваны, у пашматаным, выбруджаным адзенні, і ён здолеў неяк шапнуць ёй:

— Я ничего не подписал.

У вёсцы маці расказвала мне, хлапчуку, што ён быў гарачы і горды... Згадаю дзве паперыны.

Рабочы хлопец, шафёр аўтобуса, наведаў мяне ў бальніцы. Усім, хто прыходзіў, я быў, вядома, рады, аднак з асаблівай удзячнасцю, з прыемным здзіўленнем сустрэў гэтага госця. Мы зредку перазвоўваліся, сустракаліся яшчэ радзей, але ж вось ён дачуўся, сабраўся і перадачку прынёс. Я памятаю яго яшчэ няўрыйсцівым падшпаркам, у апошнім ваенным годзе; сустракаўся з яго старэйшым братам, прыгожым, выхаваным юнацкім, перад самым яго адыходам у армію;

ведаў іхнюю маці, прыбіральшчыцу, ціхую, цягавітую кабецину з дабрадушнай усмешкай. І ў веенным ліхалецці яна здолела падняць сваіх гарушчых мальцаў людскім ды не распусным, як і хацеў бы іх бацька, які прапаў недзе ў лагеры. Калі мы з майм нечаканым госьцем, я лежачы, ён седзячы, гутарылі паціху, між іншым успамінаючы яго маму і брата, ён дастаў партманэ, пашукаў у ім і падаў мне паперыну.

Так я і ўбачыў першую пахаронку.

У майм Загоры з франтоў не вярнулася трывіца чалавек. У старэйшай сястры загінуў адзіны сын. Аднак такой паперкі мне ўбачыць не прыйшлося. Ніхто не паказаў, а сам жа не будзе прасіць. Нават у сястры не змог.

А тут я трymаў яе ў руках і праз тры дзесяткі гадоў бачыў і того, хто не вярнуўся, і ту, што плакала да апошняга дня. Мне стала сцішна, уявіўшы, як ён, гэты шматок казённай паперы, быў прачытаны найбліжэйшымі першы раз...

Значна раней за ту ю ціхую гутарку ў бальніцы я таксама ўпершыню, і толькі яе адзіную, убачыў іншую «пахаронку» — даведку пра пасмяротную рэабілітацыю. Еалі дакладней, дык копію з яе, прысланую мне братавай.

На танна-жаўлявым лістку не вельмі спраўна было надрукавана, што веенны трывнал Кіеўскай вееннай акругі 8 студзеня 1957 года пераглядзеў справу па абвінавачанні майго брата і вырашыў, што «постановление Тройки (так яно там — з вялікай літары!) при Кіевском Облуправлении НКВД УССР от 28-го сентября 1938 года в отношении Бриля Владимира Антоновича отменено (тут і далей падкрэслена машыністкай) и дело о нем производством прекращено за отсутствием состава преступления». Гэта ўжо не падкрэслена.

«Ён быў, сынок мой, гарачы і горды...»

А ўжо не з матчыных слоў, а з братавага пісьма памятаю такое.

Вясной трывіццатага года па нашых мясцінах прайшоў вялікі градабой, і мы пра гэту бяду напісалі братам за мяжу. Бо іх жа там было ў нас два. Уладзімір і Ігнат. Выразна помніцца, як адказаў нам Валодзя,— тыя слова з яго пісьма, што тады не здаваліся мне, дык старэйшым у нашай сям'і, небяспечнай неасцярожнасцю:

«Вы пишете, что у вас побил град. А кто у нас побил — черт его знает».

І гэта, відаць, пра «год вялікага пералому», а то ўжо і пра набліжэнне смяротнага голаду на хлебароднай Украіне?..

Нядайна я прачытаў у газеце такое выказванне:

«Усе асобы, якія абвінавачваліся ў шпіянажы, асуджаліся толькі ваенным трывналам. У адпаведнасці з законам перагляд гэтых спраў, а іх была пераважная большасць, аказаўся ў кампетэнцыі галоўнай ваеннай пракуратуры».

Асуджанага «тройкай» рэабілітаваў ваенны трывнал. Значыцца, і тут *хвароба часу* — шпіёнаманія. Не абмінула гэта, як віна, і Валодзю.

А Надзяя казала, што яго судзілі — так гаварылася ў саўгасе, пакуль яе з малымі адтуль не выгналі,— як «разоблаченного сына польскага помесчика»...

Ад кіеўскіх сяброў я даведаўся, хто ўвосень трывцаць восьмага ўзначальваў тую «тройку», што з вялікай літары. Таварыш сакратар абкома за дваццаць наступных гадоў вырас на кірауніка адной з рэспублік. «За Богам малітва, за царом служба не прападаюць». Калі ён прыехаў на святкаванне саракагодзя БССР на чале сваёй дэлегацыі, я горка пажартаваў пры сябрах, што вось вазьму тую «пахаронку», падыду ў перапынку да высокага госця і спытаюся: ці памятаце вы, паважаны, такую вось справу? І назаву, і пакажу, і дадам. Хоць і ведаю, што дарма гэта,— адкуль жа яму памятаць? Што — ён, мой брат, адзін прайшоў праз такі суд?.. Дый наогул — як гэта несалідна, калі не горш: далі вам, Брыль, запрашальны білет на такое высокое святкаванне, а вы?.. Да госця такога — ды з чым? Трэба ж думаць!.. Хоць яно,— вы, чаго добрага, скажаце,— і праз тры гады пасля Дваццатага з'езда...

Гістарычны Дваццаты яшчэ свяжэйшы быў у памяці ў той дзень, калі ў мяне гасцівалі таварышы па працы і я паказаў ім нядайна атрыманы дакумент пра невінаватасць майго брата.

Адзін з гасцей, былы ваенны журналіст, паэт пасрэдны, але з амбіцыяй («І Пушкіна пры жыцці не вельмі заўважалі!..»), прыпсываў нам застолле выпадам супраць другога госця, які меў няшчасце трапіць у палон: «На фронце я такіх, як ты, страляў бы!..» Калі ж даведка, якую я паказваў, апынулася і ў яго руках, ён уважліва паглядзеў яе, з натарыяльным штампам уключна, а тады сказаў мне, гаспадару:

— А што ж ты дагэтуль пра брата маўчаў? На ўвазе меліся, вядома, і анкеты. Бо ён у нас меў да іх службовае дачыненне. Цяпер, праз трывцаць гадоў пасля таго застоля, можна спытацца ў мяне: што, і такія ў цябе (або, па-маладому, у вас) гасцівалі?

Што ж, людзі пазнаваліся на паваротах. Як і цяпер яшчэ ўсё пазнаюцца.

ЗВАНОК

Гэта было напісана вясной восемдзеят восьмага. І яно мне здавалася ўсім, што я ведаў і буду ведаць пра братав лес.

А ў студзені года наступнага, летась, на Рыжскім узбярэжжы, пасля самотнай праходкі па нешматлюдным зімовым пляжы, уздоўж сасонніку на крутым беразе, пад стомлена-спакойнае паплескванне вады і гулліва-надрыўны чаячы крык, я запісаў:

«У каго спытацца ў Кіеве, як мне даведацца больш пра Валодзю?»

У псіхолагаў, трэба думаць, ёсьць адпаведнае тлумачэнне такому стану душы. Я ж толькі заўважаю гэта ў апошняі гады ў самім сабе і не магу назваць такую з'яву інакш як прадчуванне, уласцівае старасці. Цяпер, больш як праз год, выпісваючы з блакнота тое мае пытанне пра брата, магу ўжо і сказаць, што я, зноў жа цымяна ды падсвядома, набліжаўся ў той час да таго, што мелася на мяне неўзабаве абрывунцца...

У Кіеве пра Валодзю пытацца не прыйшлося: Кіеў азваяўся сам.

23 сакавіка 1988 года — надзвычайная, паваротная дата — уранні з Кіева мне павіаніў незнаемы журналіст, украінскі карэспандэнт «Літаратурнай газеты». Пазней, калі я пазнаёміўся з гэтым, як для мяне — маладым, энергічным, талковым таварышам, вельмі дзіўнай здалася першая, пасля вітання і рэкамендацыі, фраза яго паведамлення:

— Я хочу вас обрадовать...

Ад гэтай... радасці я разрыдаўся.

Як і тады, калі ў маю сям'ю, таксама па «міжгорадзе», з mestachkovай пошты, у нашым Турцы брат Коля праз хрып і трэск пррабіўся з весткай пра зусім нечаканую, недарэчную смерць сярэдняга паміж намі — Мішы.

А яно ж, тое «обрадовать», калі падумаць спакойна, дык і сэнс пэўны тоіць. Страшная таямніца нашага найстарэйшага, пачынаючы з таго званка, пачала раскрывацца, ім пачаўся пакутлівы год, пра які мне трэба расказаць.

За чатыры месяцы да званка з «Літаратурнай газеты», з паведамлення таго самага незнаёмага карэспандэнта я ўпершыню прыняў у памяць слова *Быкаўня*, украінскі адпаведнік наших Курапатаў. І нават блізка тады не падумаў, што тая назва, той лес пад Кіевам праз нейкі час назаўсёды ўвойдзе ў мае жыццё.

Неўзабаве ў газеце з'явілася ў мільённым памнажэнні друкаванае пацвярдженне якраз таго, што мяне ўразіла з тэлефоннай трубкі.

Пры эксгумацыі сталінскіх ахвяр, закапаных у Быкаўнянскім лесе, па знайдзеных там рэчах з індывідуальнымі адзнакамі іх уладальнікаў следства здолела ўстанавіць прозвішчы чатырнаццаці бязвінна рэпрэсіраваных. Сярод іх — наш Валодзя. На месцы захавання знайдзены муштук з надпісам: «Брыль В. А. 16.IX.1937 г.».

Толькі праз сём месяцаў пасля гэтай публікацыі я буду трымаць на далоні той лімоннага колеру касцяны муштучок, які пад зямлёй, сярод астанкаў жахлівай брацкай магілы праляжаў больш за палаўну стагоддзя. Буду чытаць-перачытваць на ім старанна, далікатна, нават з прэтэнзіяй на арнамент выскрабеных прозвішчы (і маё!), дзве літары ініцыялаў, што так хвалююча, горка, іменем брата і бацькі, расшыфруваюцца ў маёй свядомасці, і дату — дзень, месяц, год,— якая пасля агледзін муштука яшчэ блізу месяца будзе для мяне няпростай загадкай...

Тры невялікія абзацы — столкі я змог напісаць у блакноце пасля того званка. Аднак і тады, у такім хваляванні, з'явілася думка, нават і прыкрая, — «пра нашу гэтую прафесійнасць»... Ледзь не адразу падумалася, што напішу пра знайдзены муштук, нават слова гэтае вынесу ў загаловак. І гэта, скажам у апраўданне сабе, відаць, зусім натуральна. Калі думаць пра службу словам.

Натуральная яшчэ і таму, што і ў той дзень, і пасля ды пасля да мяне ўсё ішлі ды ішлі сямейныя ўспаміны...

ТАКАЯ РАМАЧКА

Сага — ісландскі старадаўні празаічны сказ, аповесць. Слова, можа, і завысокае для нас, нашай вяскова-гарадской ды нізвой сям'і. Зрэшты, калі і ў англійскага класіка «Сага пра Фарсайтаў» — твор высокаарыстакратычны, дык «Сага роду» ў майго польскага сябра Рыся Дабравольскага — рабоча-сялянская, аднак і яна расказана з належнай годнасцю ды правам. Ёсць і ў мяне ўпэўненасць, якая паўтараецца сяды-тады, што кожная чалавечая сям'я мае права на сагу, як і кожны з людзей на напісанне ўспамінаў. У кожнага яны ёсць, кожны перабірае іх у памяці, з выпадку якога, а то і так сабе. Асабліва пад старасць. А калі яшчэ і выпадак, прычына, дык успаміны самі пачынаюць жывей выядрывацца ў душы, як зоркі ў небе мінулага, збирацца, складацца ў яшчэ адну сямейную сагу.

У мяне ёсць выпадак, прычына... Аднак я сваю сагу за многа гадоў растроў па аповесцях, апавяданнях і запісах і цяпер магу яе толькі дапаўняць.

І дай мне Бог справіцца з гэтым як след, з накіраванасцю ў галоўнае, з двумя замежнымі братамі, а перш за ёсё — з нашым бедным Валодзем у цэнтры.

...Да лета семдзесят другога года мы з Ганнай заставаліся ўдваіх з ўсёй нашай дзесяткі Антосевых ды Настуліных дзяцей; сястры было семдзесят восем, мне пяцьдзесят пяць, найстарэйшая і кайменышы, такая «рамачка» для астатніх васьмі.

Тroe памерлі ў маленстве: Марыя, Павел і Міша. З іх, па матчыных рассказах, мне больш-менш выразней уяўляўся той наш першы Міша, які памёр найбольшым з траіх, шасцігадовым. Маці даволі часта ўспамінала яго як «такое ж удале дзіця», нават размовы з ім, прадучы, уголас прыгадвала. Праз два гады пасля яго смерці ад усёмагутнай тады шкарлятыны нарадзіўся Міша другі — мой Міша, хочацца сказаць,— якога назвалі так ці таму, каб памяць пра першага была менш балючай, ці таму, каб, згодна з народным павер'ем, хлопец надзейна вырас і жыў шчасліва.

У мaim маленстве Ганна, настолькі старэйшая за мяне, здавалася чужою цёткай. Аўдавела да сарака, зямлі было многа, гаспадарка растрэсена, а рабіць няма каму, дзяцей пяцёра, а найстарэйшай шаснаццаць. Падняўся гаспадар, адзіны сын, ды на яго прыйшла ўсяленская пахаронка: памёр ад цяжкіх ранаў каля Кёнігсберга. Перажыла траіх дачок, засталася пры апошній, тым часам і пажыць бы, але ж старасць. Пад канец і аглухла зусім, і ледзь хадзіла, і ўсе мае намаганні дапамагчы сталічнай медыцынай не дзейнічалі.

Апошні раз — хто ж калі ведае, што апошні? — я гасціяваў у іх вялікім, раскіданым па ўзгорках ды ярах, ўпала і сумна з маленства знаёмым Палужжы ўлетку семдзесят другога. Пасядзелі на сонейку, ужо не на траве, а на табурэтках над травою, пагаманілі сяк-так. Пастарэлы, атаўцелы гараджанін і забітая нягодамі, зусім нямоглая вясковая бабуля. Адно запомнілася найлепш — як яна махнула высахлай ад старасці рукой і сказала з нейчай, пачутай, а то і са сваёй ужо, самой зразумелай філософіяй згоды:

— Ат, ці кошык бульбы больш з'ясі, ці кошык менш — усё адно!..

Я не ведаў і ведаць не мог, што гэта ў нас была апошняя сустрэча, але зноў жа як быццам штосьці прадчуваў, бо развіталіся мы не так сабе, а нібы надоўга — урачыста неяк, абняўшыся. А потым, вярнуўшыся з падарожжа па Енісеі, пачуўшы, што Ганны няма, я быў за тое наша развітанне ўпотай, спакойна рады, як за нейкі незвычайны абавязак, належна выкананы абраад —нібы апошняя споведзь ды прычасць.

«Рамачкі» больш не было — я заставаўся адзін з усёй бацькоўскай сям'і.

Абедзве сястры, Ганна і на два гады маладзейшая Віліта (Уліта ці Іуліта па Святцах), пайшлі векам па маме: абедзве памерлі таксама добра на восьмым дзесятку, адна «ад старасці», другая ад раку. Брэты ніводзін не дацягнулі да шасцідзесяці. Ігнат намёр ад лейкеміі, Мікалай ад інсульту, абодва на ніасцідзесятым годзе. Міхаіл — на пяцьдзесят другім, раптоўна і «легка», ад сэрца. Ну, а Уладзімір, найстарэйшы з нас, братоў, пайшоў з жыцця ў найстрашнейшых пакутах, у трыццаць дзесяць — ад Сталіна.

Усё жыццё мяне не пакідала адчуванне, што вось я найменшы ў сям'і. Ці прывычка, ці, можа, такая ўжо рыса характару — нейкая дзіцячасць назаўсёды?..

Так думалася да муштука.

Але загрымеў той званок — і я другім пасля Ганнінай смерці наваратаам адчуў ту ю «рамачку», ужо толькі паміж братамі, яшчэ раз, ужо назаўсёды журботна ўсвядоміў, што я — адзін з усіх, што я за ўсіх братоў старэйшы... Но што такое шэсцьдзесят, пяцьдзесят, а тым больш Валодзевы трыццаць дзесяць перад маймі семдзесят трыма? Ужо мне тужыцца, смуткуецца, бядуецца па ім — як наймалодшым сярод нас...

НАД ПАЛАВІНАЙ ЗДЫМКА

Яшчэ адно, пасля сагі, высокае слова — архіў. У мяне ён за пайстагоддзя сабраўся, можна сказать, немалы: антресолі забіты папкамі, поўна і ў тумбах стала. А дома ў нас, у Загоры, перад вайной была на гарышчы вялікая карзіна, з кнігамі прывезеная з Адэсы. У тую карзіну «за польскім часам» клаліся і пісьмы ад замежных братоў, замежнага дзядзькі, замежных братавухаў, калі яны засталіся адны, толькі з малымі дзецьмі. У партызаны мы пайшлі сям'ёй, схапіўшы толькі неабходнае, дый то далёка не ўсё. Праўда, свае рукапісы я загадзя закапаў у дубовай бачулцы, таксама адэскай, у суседніяй вёсцы, у гумне дваораднага брата. Толькі гэта і ацалела, бо ад карзіны на гарышчы не засталося і следу.

У канцы сорак дзесятага года, над націскам падазрэнняў ды паклёніем вакол маіх уцёкаў з палону і «сацыяльнага паходжання», спалахашыся горшага, мы з Мішам пераглядзелі тое, што ў акупацыю закопвалася. Сёе-тое яшчэ давялося спаліць, каб «у выпадку чаго лішне не ўскладніць біяграфію». Маю, вядома. Я ўжо не раз пашкадаваў, што мы тады так зрабілі. На добры лад, можна было зноў схаваць гэта недзе

да лепшага часу. Ды хто ж яго так ужо спадзяваўся? А ў страху вочы заўсёды вялікія.

Даваенная перапіска не захавалася. Захаваліся фотаздымкі. Што ў нас, у сем'ях сёстраў і братоў, што ў сваякоў па розных вёсках ды гарадах.

Я і пачну з адной дарэвалюцыйнай фатаграфіі.

Ніжняя палавіна здымка наўскасяк адарвалася і прапала. Знаёмы фатограф перазняў яго так, што як быццам яно з тым абрывам так было і задумана. На ацаалелай палавіне — бацька і абодва старэйшыя браты, пазней, на працягу нашых вясковых гадоў, для нас, трох меншых, дзіўна замежныя...

Думкі, згадкі адны, паабоку не ходзяць. Над гэтым здымкам-пайздымкам я летась быў неяк задумаўся, успомніўшы Жукоўскага з той гарышчанскай карзіны — дванаццацітомны Збор твораў у чатырох кнігах, акуратна, моцна пераплеценых. Жыва ўявілася, як і калі гэтае багацце магло быць куплена: ці яшчэ тады, калі яны, хлопцы, вучыліся ў Міры, у гарадскім вучылішчы, ці тады, калі былі ў Адэсе гімназістамі?.. Трэба сказаць, што хоць Ігнат малодшы на паўтара года, вучыліся яны ўвесь час *вобруку*, і ў загорскай царкоўна-прыходскай, і ў гарадскім, і ў класічнай гімназіі, і ў сельскагаспадарчым інстытуце. Чамусьці найціплей мне думаецца, што здымак зроблены тады, калі яны законны лі гарадское і прыехалі паступаць у гімназію.

Бацьку — сорак чатыры. Ён пасярэдзіне. Абняў у поясе старэйшага, стройна-высокага пятнаццацігадовага Валодзю. Меншага бацька называў па-гарадскому Ігнашай, а імені Ігнат, Ігнатий па Святцах, не любіў. Меншы ці самахоць, ці па ўдалай падказцы фатографа абняў aberуч бацькаву левую руку, на локцевым згібе, і злёгку прытуліўшыся да гэтай дужай і добрай рукі з ледзь не дзіцячым яшчэ, чыстым, сур'ёзным выразам твару. Падлетак на чатырнаццатым годзе.

Усмешка ў мяне. Ад таго, што нядайна расказваў Шура, Ігнатаў адзіны сын, на шэсць гадоў маладзейшы за мяне пляменнік. З бацькавых слоў успомніў ён, як тыя два выпускнікі mestachkovaga вучылішча пайшлі ў Адэсе на славуты базар Прывоз, а там купілі «сініх», баклажанаў, вельмі ж смачных з выгляду, і паспыталі іх на хаду, і ўпотай папляваліся.

На хлопцах строгія цёмныя гімнасцёркі, шырокія рамяні з адпаведнымі спражкамі. З якімі «сімваламі» на іх, наогул чыяя гэта форма — ужо і спытацца няма ў каго. Усе мае знаёмыя, што ў розны час вучыліся ў гарадскім, паадыходзілі ў вечную памяць.

Зноў адхіленне ў мяне. У адзін час з нашымі ў Міры вучыўся Уладзімір Жылка, у сталасці — таленавіты паэт і таксама сталінскі асуджэнец. Над старонкамі грунтоўнай кнігі пра яго жыццё і творчасць мне прыемна і сумна думалася і зноў вось думаецца, што яны, падлеткі з Загора і Макашоў, і зналіся, і сябраваць маглі...

А галоўнае, што, гледзячы на абарваны здымак, уявілася, дык гэта ўзаемнае шчасце: хлопцам мець такога бацьку, а яму — такіх сыноў.

Па гімназічным «Свідэтельстве» за шосты клас, прысланным сёлата мне з архіва адэскага сельгасінстытута, можна меркаваць, што Валодзя літаратуру любіў. Паміж двух «хорошо» і дзевяці «удовлетворытэльно» горда ўзвышаецца адно «отлично» — па рускай мове і «Словесности» (там гэта з вялікай літары). Аднак большым кніжнікам мне бачыцца Ігнат. Таму што і вершы яго, юнацкія і пазнейшыя, я чытаў, і ў перапісцы нашай з ім у 1944-1960 гадах бывала гаворка пра літаратуру. У яго — Дастаеўскі, о! «А вы, інженеришки человеческих душ, мелко плаваеце». І непасрэдна гута рыл і мы з ім пра любімую кнігі ў летнія дні сорак шостага года, калі ён са сваім Шурам, студэнтам, нядайнім афішэрам-франтавіком, гасцявалі ў мяне ў Мінску і ў вясковых родзічай. Са здымка мне ўявілася, што хлопец, які абнімае бацькову руку, што іменна ён просіць у нашага папы (па-гарадскому ўсё) грошай на той Поўны збор Жукоўскага, які значна пазней і мне даў нямала высокое асалоды. Просіць, добра ведаючы, што адмовы не будзе, як ніколі не было. А бацька дае, як даваў і будзе даваць, з тою шчаслівой гордасцю, якую мог ведаць сын патомнага «дваровага» мужыка, што так шчасліва выбіўся ў людзі: праваднік першакласных вагонаў!..

І яшчэ адно, ужо зусім сваё, тады мне адчулася — жаль, што на маю долю дружбы з бацькам прыйшлося так мала...

Ранейшых здымкаў Валодзі і ігната не захавалася, а быць яны, трэба думаць, былі. Як было ў іх і маленства, якое праходзіла там, дзе і мае, наша з Мішам (другая дружная пара), і іхня ўспаміны пра маленства мне ў асноўнш не вельмі цяжка ўяўіць. Тоё, што ўспаміналася аднаму з іх на таежным лесапавале, на будаўніцтве Беламорканала, а другому за перадсмяротнымі кратамі, у горадзе з паэтычнаю назвай Белая Царква. Да школынае і школынае маленства ў родным Загоры, у старадаўнім Міры, з яго замкам і паркам, з шумнымі кірмашамі, дзе так цікава было патаўчыцца, з царквой, у якую іх, «гарадскіх», вадзілі, з касцёлам, у які з'язджалася навакольнае панства, з сінагогай і ешыботам, каля якіх снавала многа пейсатых

«падрабінкаў», сваіх і замежных, з мячэццю для агароднікаў і кажушнікаў татараў.

Было дзеяць вёрастай дахаты, стары гасцінец, па якім у свой час нямала выхадзіў ды выездзіў і я...

З матчыных расказаў пра зусім малога Валодзю помніцца тое, як ён, дачакаўшыся бацькі з Адэсы, спаць лажыўся ў абдымку з яго чыгуначніцкай шапкай,— каб той ноччу не ўцёк у свой далёкі таямнічы Горад, каб потым зноў так доўга не прыязджаць. І такое яшчэ — як ён аднойчы, ужо крыху старэйшы, некуды знік, пралаў, і мама была ў вялікай трывозе. «Можа, дзе ў Каравец ужо з віціннікамі заплыў?!» Ад гэтага сказа, які дакладна запомніўся, добра пахне мне роднай гісторыяй. І Каравец, а не Кёнігсберг, і віціны, віціннікі, да якіх на Нёман, шэсць вёраст па нашай ціхай лугавой Вушы, не наўда і дабрацца. Прынамсі, ва ўяўленні запрацаванай, спалоханай маладзіцы. Яшчэ ж і гаварылася — і тады, і ў майм маленстве: «Лусту адкрою табе тоўстую, як віцінніку!..» Чалавеку цяжкай працы.

Малы Ігнасій не толькі вучыўся лепш за Валодзю, гультаяватага «бацькавага пестуна», не толькі пайшоў у школу не зусім шасцігадовым, але наогул быў у нейкай меры вундэркіндзікам. І сястра Віліта, і наш сусед Алесь Шут, калі яны ў сорак шостым сустрэліся з Ігнатам у Загоры і трохі паўспаміналі свае школьнія гады, весела называлі яго, пажылога ўральскага выкладчыка, Сусаніным.

Этая іх першая настаўніца так яго называла, калі на праходцы з вучнямі па зімовых сцежках пускала яго першым у ланцужку малечы. Гноміка ў гарадскім башлыку.

Мама расказвала і пра яго «распусту».

У наваколі нашым былі тады маёнткі ды маёntачкі. У адным з большых, што называўся Уцехай, у пана Анцуты быў аканомам беларус Дзядзюшка. Ездзіў на пары, у брыгчы, і для вёскі быў панам. І вось аднойчы з чародкі малых, калі гэты пан ехаў ступою, наш Сусанін гукнуў на яго: «Дзядзюшка-пярдзюшка!..» А сам наўцёкі. Пан аканом не паленаваўся спыніцца, спытаўся ў дзяцей, чый гэта хлопец, зайшоў у наш двор, балазе недалёка, і паскардзіўся гаспадыні, нават і пакрычаў. Маці знайшла распусніка і, хоць пан ужо і пайшоў, дала дурноце махроў. Яна не толькі потым, удавою, ужо для Мішы і мяне, была ў выхаванні строгай.

Яшчэ пра сябе, гледзячы на другіх.

Думаю вось, якія ў нашага бацькі былі пачуцці да Валодзі, першага сына, і якія да мяне, апошняга? Пасля дзвюх дачок, калі адной было пяць, а другой тры,— нарэшце першы сын!.. А я нарадзіўся, калі яму было сорак сем. Пра гады, якія мне вельмі мала помніцца,

пазней, калі ўжо бацькі даўно не было, мама неяк успамінала: «З каленяў не спускаў, па галоўцы ўсё гладзіў». І першы здымак такі, трошки на трэцім годзе — на бацькавых каленях.

У «Птушках і гнёздах» раздзел «Падарожжа ў найлепшае» і тая асаблівая сцэна ў ім, дзе смяротна хворы бацька, калі мы былі адны ў хаце, прасіў мяне маліцца за яго, бо «молітва ребенка услышится», напісана з памяці, без выдумкі.

Я не мудрую з кампазіцыяй і тут — гэта проста частка ўспамінаў з тых леташніх сакавіцкакрасавіцкіх дзён, калі — ад званка да наведання

Быкаўні, да спаткання з Валодзевай справай — нямала думалася пра адно. І запісы рабіліся.

Я, вядома, хацеў ехаць у Кіеў адразу, аднак абодва карэспандэнты «Літературной газеты», якія былі мне там неабходныя для пачатку, службова выязджалі на даўжэйшы час. Пасля надарылася зручная прычына пабываць і ў Адэсе, і ў Кіеве, а можа, думалася, і ў Белай Царкве,— мяне запрасілі на Шаўчэнкаўскае святочнае падарожжа ў палаўніне мая па Дняпры, ад самага Чорнага мора.

МАЯ АДЭСА

Трэба вярнуцца ў жнівень сорак дзесятага. Тады мне было трываліцца два, жонцы дваццаць восем, а нашай Галі, старэйшай, няпоўнага чатыры. Да гэтага часу малая паспела шмат адпакутаваць. Блізу год ляжала ў пасцелі, ад каленяў да грудзей закаваная ў гіпсавую шкарлупу, поўзала ў ёй, як чарапаха, па падлозе, да болю жаласліва прасілася «на ручкі», а потым, вызваленая з гіпсу, зноў пачала вучыцца хадзіць. Пажылы, культурна дасцілны прафесар, які і наша дзіця выратаваў ад калецтва, павіншаваў мяне з перамогай і загадаў:

— У Крым, таварыш дарап, у Крым!..

Жнівень, амаль да канца праведзены намі ў краі шчодрага сонца і цёплай вады, якая дзень-ноч набягала то меньшымі, то большымі хвалямі на чысценыкі мяккі пясок, прайшоў надзвычай хутка. Ды ўсё ж дзяўчынка наша паспела добра загарэць, пасмялець у хадзе і «аддаць рыбкам» ледзь не ўвесь запас сваіх трусікаў, якія ласкавае мора ахвотна брала з яе вясёлых рук.

І вось мы вяртаемся. Ужо не едзем у вагоне, як сюды, а плывём. На палубе цеплахода — маленькая малпа Яшка, якою ўвесь дзень заняты многія пасажыры, асабліва такія, як наша. Яна — пад пільным, шчаслівым наглядам мамы. А мне прыемна стаяць бліжэй да самага носа нашага судна, паміж спакойным морам і ясным небам поўдня...

Цеплаход ідзе з Феадосіі ў Адэсу, у мой сямейна легендарны горад. Мы начавалі ў ялцінскім порце, потым на рэйдзе перад Еўпаторыяй і вось набліжаемся да канца пудоўнага марскога падарожжа, першага ў майм жыщці.

«Дэльфіны любяць музыку». Пра гэта і чыталася, і чулася. А тады, у сорак дзесятых, іх было вельмі многа.

Пазней я бываў на Чорным моры або каля яго даволі часта, і з заходу і з усходу, перасёк з поўдня на поўнач, і ніколі не бачыў столькі дэльфінаў за адзін раз. На шляху Стамбул — Адэса мы двойчы спыняліся на ноч, у Варне і ў Канстанцы, — з асцярожнасці, бо і тады яшчэ, увосень пяцьдзесят шостага, лепш было пабаяцца не дазвання вылаўленых мін. Не памятаю, ці падумаў я тады, як думaeцца цяпер, калі пішу гэта: як жа іх абыходзілі разумныя, гулівыя прыгажуны яшчэ на сем гадоў бліжэй да Другой сусветнай?

Святочна помніцца мне той першы падыход да адэскага порта. Уваход у пачатак жыцця, у першую, гарадскую, палаўіну маленства. На раскошна пагодлівым заходзе сонца, пад прывольна-пляшчотную мелодыю і словаў новай тады песні «В тумане скрылася милая Одесса» дэльфіны суправаджалі наш разрумянены сонечным развітаннем цеплаход, нібы ганаровы эскорт. Вынырвалі, ныралі, зноў вынырвалі, як вывінчваліся з чысценъкага прадоння ў высокайскрыстых усплесках, і толькі што не перагукваліся радасна з усіх бакоў, паміж сабой і з людзьмі, што ўсе былі на палубах, што ўсе заслушаныя ў музыку, як і яны...

Сустрэчы, а лепш сказаць — знаёмствы з родным! — мы, позна ўладкаваўшыся ў гасцініцы, пачалі назаўтра зранку. І з самага галоўнага — з дзядзькі Паўла.

У нашага бацькі родных братоў не было, у дзядзькі таксама, і яны, дваюрадныя, дружылі лепш за іншых родных. Дома мы дзядзьку не засталі. Людзі, што жылі пры ім, у другім пакойчыку двухпакаёвай кватэры, на здзіўленне нам сказалі, што ён — сёмдзесят восем гадоў! — на рабоце... То за ручку з Галай, то на руках з нашай курортніцай мы падаліся на вакзал, балазе туды з Вазнясенскага завулка, з маленства памятнага па назве, недалёка.

Шматпакутны ён быў чалавек, дзядзька Павел. Старэйшага сына, у Грамадзянскую чырвонаармейца, белыя захапілі ў палон і замучылі. Таксама з маленства памятаю тое жахлівае, што чуў — пра пяцікутныя зоркі, павыразаныя на жывым чалавеку. Адзіная дачка памерла ад сухотаў, пакінушы бацькам малога сына. Ён памёр, калі ўжо нас у Адэсе не было, на тое самае, што і маці. Цётка Марта памерла ў акупацыю. Малодшы сын, ніколі мною не бачаны траюрадны брат,

інжынер «по мукомольному делу», жыў далека, у Данбасе. Забраў быў бацьку, калі той зусім састарэў, але ён там не прыжыўся: «Разведзены жаніўся з разведзенай, з дзецьмі ад першага мужа,— ну што яны мне за родзічы?..» Так ён пісаў у Загора Віліце.

Мы знайшлі яго на пероне. Сівы дзядок у форменнай шапцы і тужурцы — не ў такім, праўда, шыку, як на даунейшых здымках з нашым бацькам, — сядзеў на табурэтцы каля брамкі, правяраючы перонныя білеты. Калі мы ўтраіх спыніліся каля яго, адбыўся такі дыялог:

— Добрый день! Вы Павел Осипович Брыль?

— Да, я. А вы кто будете?

— Узнавайте.

Ён паглядзеў на мяне большуважліва і абыякава крутнуў галавой:

— Не знаю вас.

— Я — Ваня, сын Антона Даниловича.

— Голубчик! — з усхліпам крыкнуў стары, нялёгка ўсхапіўся і працягнуў да мяне дрыготкія руکі.

І вось я ўжо плачу, пішучы гэта, убачыўшы побач з дзядзькам свайго бацьку, адчуўшы цеплыню іх адносін.

З усяго даваеннага лістравання Загора з Адэсай, цераз граніцу, для дарослых тады зусім незразумелую, нейкім цудам захавалася ў мяне бацькава пісьмо дзядзьку, напісаное 6 снежня 1923 года, вечарам на зімовага Міколу, роўна за тры месяцы да бацькавага перадсмяротнага «духовнага завещанія», якое таксама ёсць у мяне. Шсъмо чамусыці не адаслана было. Яно пачынаецца словамі «Дорогой братец, Павел Осипович», а далей, з усёй кранальнай непісьменнасцю бацькі адукаваных дзяцей (на ўвазе маю старэйшых братоў), яно расказвае, як жылося тады, калі чалавек вярнуўся туды, адкуль падаўся ў свет, як думалася — назаўсёды. Вось урывак з таго вялікага і шчырага, як апошняя споведзь, паслання:

«...А мне скажу Павлуша скажу откровенно живется несладко а хуже всего что здоровья нет больше болею чем здоров а еще досадно и трудно терпеть недостатки коник паршивенъки и его мучу и себя земля твоя запущена обрабатывать с трудом ох голубчик от жизни остались только воспоминания а жизнь похоронена не знаю как живется тебе там а здесь деревня была есть и будет деревней а нам разоренным и без денег приехавши в голые старые углы это не жизнь а пытка все жалеем что уехали...»

«Голубчик Павел», нягледзячы на дружбу з «голубчиком Антоном», — а слова гэтае было ў іх як быццам адно на двух, — у Загора разам не вярнуўся. Ён быў па натуры яшчэ больш за нашага

невясковы, хоць і не такі энергічны ды абароцтвы. Можна сказаць: мядзведзь наадварот — бо ён, калі ажаніўся, мерыўся па нагаворы жонкі і радні заняцца гаспадаркай, але ўздыхаў: «Эх, каб гэта ж так, як мядзведзь на зіму, заснуць на ўсё лета, а на зіму прачнуцца і — на цёплую печ!..»

Праўда, карэнне вясковае ён, застаўшыся ў горадзе, не абсякаў. На сваю зямлю прыслалі нам заверанае польскім консульствам у Кіеве даручэнне на часовае карыстанне — усё ж з надзеяй на славуты «ўсякі выпадак». Польскія ўлады спрабавалі зямлю тую ў нас забраць, як маёmacь чужынца, а мы судзіліся з казной аж да прыходу іншай улады. Тады ўжо Міша, польскі салдат, які па абмену вярнуўся з нямецкага палону ў лістападзе трыццаць дзесятага, пайшоў з тым даручэннем у сельсавет: бярыще, таварышы, зямлю савецкага грамадзяніна. Шнуры тыя пайшлі па людзях, а Міша з Колем былі рады, што так цяпер не раскулачачы, не вывезуць, хоць на гэта і свайго ўласнага хапала, а на дадатак — я быў у Германіі...

Дарэчы, улетку сорак першага, калі прыйшла акупацыя, у пакінутым сельсавете нашы знаёмыя бачылі спісы людзей, якіх не спраполіся вывезці на ўсход. Там — з-за мяне — значылася і наша сям'я, і яшчэ дзве сям'і, у тым ліку і ўдовай бяднячкі Турчыхі з дзесяткі, два старэйшыя сыны якое таксама былі з польскага войска ў палоне.

Дзядзьковай хатай, каморкай, пограбам, хлявом і гумном карысталіся далейшыя сваякі, а потым яшчэ ўсё пры Польшчы, ён напісаў нам прадаць будынкі і пляц і гроши выслаць яму, бо і жывецца тута, і хварэюць жонка і ўнук. Хірапіскай ды перасылкай займаўся я. Памятаю з прыемнасцю, як паслаў тыя злоты, а таксама і недаўменне помніцца, з якім чытаў дзядзьковы радасна-ўдзячныя каракуле з пералікам тых звычайных і не вельмі дарагіх у нашым мястэчку рэчаў, якія там, у Саветах, купляюцца цераз загадкавы, экзатычны «Торгсайн». Скажам, бялізна, порткі, чаравікі...

Пасля вайны старому не падепшада...

Ды ён заставаўся самім сабою, усё яшчэ службістам.

Нам ён сказаў, што вызваліцца ў шэсць гадзін і будзе нас чакаць. А пакуль што, як мы зразумелі, ён на рабоце. Людзі зредку ідуць праз брамку, у каго трэба праверыць перонны, каму адказаць на пытанне, што ён тым часам, гаворачы з намі, і рабіў.

Здарылася так, што мы, без віны вінавата, увечары прыпазніліся да яго. І тут я ўспомніў тое, што чулася пра дзядзьку ад старэйшых сямейнікаў: што і нервовы ён, і кръудлівы, і рэзкі бывае, хоць і душэўны чалавек, і любіў спяваць украінскія песні, асабліва са сваёю таласітай хросніцай, нашай Вілітай. Гэта і ў Загоры, калі ён туды

прыязджаў, і ў Адэсе, дзе яна вучылася шыць, а ў вайну і ў бежанстве была. На нас ён пакрыўдзіўся, пабурчаў, што мы «знейшлі раднейшых», а тут і вячэра даўно гатова, і суседзі запрошаны. Мы з жонкай павінаваціліся, ён хутка адышоў, разгаманіўся. Пад смажаную скумбрыю, якая і сапраўды астыла, пад памідоры, кабачкі і іншую смакату мы выпілі маленькомі чаракамі «Червонога міднога», ад чаго Адэса цяплей спалучылася з Украінай, а адтуль — і з нашымі роднымі мясцінамі.

Ён гаварыў па-адэску. «Я слышаў за тебя по радио, но думаю: не напишу! Кто чей племяннік — я твой или ты мой? Почеку Уліта мне пишет, а ты что — не можеш?» Хвалячы калі-небудзь, гаварыў: «Это — *тот* парень». «Слушай, голубчик, сюда...» Да Ніны маёй звяртаўся «мадамачка». «Внучаньку», як і на пероне, пагладзіў па галаве. Паскардзіўся на сваю пенсю: шэсцьдзесят гадоў у адным дэпо, а плацяць капейкі. «Обидно, голубчик Ваня! А все равно — приboleю когда, не выйду, так и кажется, что там без меня вое поезда постали!..» Праз мноства небеларускіх гадоў прарывалася і наша, загорская. «Калхоз там хочуць рабіць? Так жа з нашых гор трактары к чорту пазвальваюцца! А яшчэ і такое, зусім ужо сваё:

«Ванячко, сэрцо мае ўсё баліць. Стары я, адзінадзіночанькі...»

Калі яго субкватаранты, пажылая бяздзетная пара, што і з падрыхтоўкай вячэры дапамагалі, сціпла развіталіся і пайшли, я нарэшце спытаўся — пачакаўшы і прыцішана:

— Дядя Павел, как же это с Володэй нашим случилось?

Стары, заслужаны рабочы, партрэт якога вісіць на вакзале, бацька двух камуністаў, старэйшы з якіх яшчэ і герой, ён адказаў мне зусім «па-стараэрэжымнаму», не вельмі і прыцішаючыся:

— Жыдова партейная погубила его, вот как!..

Так мы з жонкай другі раз за дзень пачулі тое, чаго не было ў пісьмах. Што нейкі М., партыйны сакратар, яўрэй, калі Валодзя, загадчык саўгаснага аддзялення, па справядлівасці выкрасліў яго са спісу на ўзнагароджанне, спадцішка наスマродзіў у гістарычнае «куды трэба». Былі ў яго і сувязі, і памагатыя, на беспартыйнага «палаяка», радня якога за мяжой, ды яшчэ і «памешчыкі», таго «куды трэба» хапіла...

Цяпер — пра тых, кім дзядзька папракнуў мяне, сказаўшы пра «раднейшых за яго».

Ігнат яшчэ вясной сорак пятага пісаў мне: «Дяде Павлу и Наде по некоторым причинам не пишу». Мае заходніцкае неўразуменне ён праясніў праз год пры сустрэчы. А нядаўна яго Шура, калі мы зноў закранулі гэтую тэму, яшчэ раз растлумачыў тыя «некаторыя

прычыны». Сам ён, Ігнат, сначатку свяшчэннік, пасля «перековки» на Беламорканале са сваёй папоўскай маланадзейнасцю схаваўся за ўральскім хрыбтом, а Валодзя наогул «вораг народа» — што гэта за сваяцтва для дзядзькі з яго сынам-камуністам? А для Надзі — мужаў брат і поп былы, і зэк? А для самога Ігната — з адзіным сынам, за якога дрыжалася ўсю вайну, які павінен далей вучыцца? І асцярожнасць тут, і ўсёмагутны *таварыш Страх!*..

Тыя «некаторыя прычыны», сцішнавате для нас з жонкай пачужэнне родных людзей паміж сабою мы ў нейкай меры адчуле і самі. У адносінах дзядзькі з удавой і сіротамі найстарэйшага пляменніка, сына «голубчика Антона», а тым больш да сваякоў па жонцы другога пляменніка, Ігната. Здалося нават, што ўсе яны, бліжэйшыя і далейшыя родзічы, нібы толькі дзякуючы нашаму прыезду і дачуліся адны пра адных, схамянуліся, што вось жа поблізу жывуць, а так даўно не сустракаліся, не ведаюць дакладней: хто, дзе, што...

На «Сквере 9-го Января», які я памятаю як «Старосенную плошчадь», дзе замест сённяшніх пастарэлых таполяў і акацыяў была праста бязмежная для малечы прастора, стаяць у рад некалькі аднатаўпных невысокіх камяніцаў з брамамі і тунельнымі ўваходамі на квадратныя «італьянскія дворыкі», замкнёныя сценамі — на тры паверхі адна, ад вуліцы, і на два з цокалем з трох іншых бакоў, з вялікімі вокнамі і балконамі — усярэдзіну. Мяркуючы па колішніх расказах старэйшых і па сваёй памяці, а цяпер і па некалькіх дзвярных візітках, якія паспелася зайважыць, кватэры тут здаўна і пераважна заселены беларусамі. Лейка, Літвінка, Радзюк, Шавейка, Стэльмах, Булдык, Пляскач... У большасці гэта ўжо дзеци і ўнукі тых, што наязджалі ў Адэсу-маму на лягчэйшы хлеб і часцей за ўсё ўладкоўваліся на «жалезнай дарозе». Удала сяліліся поблізу ад вакзала, які цяпер, пасля ваеннага разбурэння, адбудаваны па-сучаснаму, а дамы — тыя самыя.

Зайсці ў нашу былую кватэру, паказаць яе жонцы, а перш за ўсё пабачыць самому, я не змог, бо там не было нікога дома. Зайшлі мы толькі да Ігнатавых сваякоў па ягонай Веры Раманаўне. Старая мачаха, пажылая сястра па бацьку. Выпадкова, пасуседску пабачыўся там і з мамінай, нібы спрадвечнай сяброўкай, якая пляснула далонькамі і развяла іх, пачуўшы, чый я: «Господи, такой крошка был! Сколько же лет прошло?..» А ў іншым доме, цераз адзін, праясніўшы нумарацю, якая змянілася, мы знайшлі нарэшце і засталі дома тых, каго хацелі пабачыць першымі.

Вузкі, бедны пакойчык. На тое мае, у сорак дзесятым, яшчэ маладое ўспрыманне — немаладая жанчына, як пішацца даўно і часта,

са слядамі былое красы, не вельмі здаровая з выгляду. Надзя, «Надежда Ивановна Бриль». Беларуска, па бацьках зямлячка, з не надта далёкага ад Загора Бярозайца. У дзяўочым прозвішчы Трыбуць рускае вымаўленне даўно адкінула мяккі знак і пераставіла націск з другой на першую галосную — Трибуць. Нават такой беларускасці не засталося.

Праз нейкі месяц яна мне напіша: «...Вы все стоите перед глазами, особенно Вы, Ваничка (разрешите мне называть Вас так, как-то роднее), — как много общего у вас с Володей!..» А тады, спачатку, была таксама стрыманаасць. «По некоторым причинам? Аднак не доўта. Потым пайшлі і гутарка блізкіх людзей, і плач, і трохі смеху...

Віктар — бялявы, моцна загарэлы, быстры адэскі галубятнік і рыбак. У мамы,— яна мне сцішана расказвала,— быў клопат і страх, калі ён, у іхняй чуткай камунальной камеры з дзвюма койкамі, малым сталом каля сцяны і традыцыйнай «керосинкой» у кутку, аднойчы закрычаў... «подумайтэ только!» — пра Сталіна: «Я ненавижу его! Он убил моего папу!..»

Набліжалася першася верасня, яму трэба было ў сёмы клас, а яшчэ не сабраўся, падручнікаў ды сшыткаў не купіў. Я тады, ужо трэці год, быў «пры грашах»: за той час выйшлі два зборнікі, вясной апублікаўвалася ў часопісе першая частка рамана. Мы былі з Віктарам адны ў пакойчыку, жанчыны выйшлі ў магазін. І вось я з грошай, якія заставался да Мінска, працягнуў хлопцу купорыну: меншыя грошы былі ў жонкі. Ён сумеўся: «Мне никогда таких денег не давали. У мамы нет. Она мне не разрешила бы взять...» Заплакаць можна ад такога, але я стрымана і з няёмкасцю ўгаварыў яго ўзяць і пайсці, адразу цяпер, купіць усё, што трэба. Потым, калі ён хутка вярнуўся з бярэзэм кніжак і сшыткаў, мы і далей былі адны ў пакоі, зноў трэба было ўгаворваць пляменніка рэшту пакінуць сабе. «Нет, дядя, я отдаам их маме». Строгасць выхавання? Сталенне ў беднасці?.. Кранае гэта і помніцца. І вывад я для сябе зрабіў тады, на некалькі гадоў наперад...

Валя жыла асобна і з'явілася пазней. Сярод маіх пляменнікаў — большасць дзяўчат. Калі я ўпершыню ўбачыў «адэскую Валю» (ёсць і другія Валі, вясковыя), іх, пляменніц, было чатырнаццаць. Няёмка перабіраць, ацэньваць, але пятнаццатую, Валодзеву, я любіў, здаецца, найболыш. Перад усім, вядома, з-за яе трагічнага сіроцтва. Дый так, сама па сабе, яна была слайная. Добрая, шчырая, шчабяліва-вясёлая. І ўся наша радня яе любіла. Гэта — пазней ужо, пасля таго, як я ўлетку пяцьдзесят дзесятага ездзіў на толькі што купленай «Волзе» ў адэскі дом адпачынку ўкраінскіх пісменнікаў, а вяртаючыся адтуль, з прыемнасцю пачаставаў нашу Валю радзімай бацькоў. З жонкай, траіма дзецьмі і госцяй — на Кішынёў, Львоў, Брэст, з заездам у

Белавежскую пушчу, і — у нашу сталіцу, Загора. Дзе жылі яе цётка і дзядзька. Тады ў суседня Маласельцы, дзе яшчэ адзін дзядзька. Пасля ў «далёкае» па-ранейшаму, за цэльых семнаццаць вёрст, Палужжа, дзе найстарэйшая цётка. І ўсюды столькі дваорадных, і ўсе так шчыра рады ёй!..

А ў сорак дзеятым убачыў яе і сапраўды «з першага позірку» палюбіў я першы.

...Два здымкі ў альбоме. Гляджу на іх — праз сорак гадоў пасля той першай сустрэчы.

На адным — дзве сям'i, абедзвюх Трыбуцянак, Надзі і яе старэйшай сястры. У тое хлопец і дзве дзяўчынкі, у нашай толькі маленъкая Валя. Па выглядзе яе можна меркаваць, што было ў трывцаць трэцім або ў трывцаць чацвёртым годзе. Цыбаценъкая, тады светлагаловая, яна сядзіць на бацьковых каленях, тварыкам вельмі падобная на таго, каго абняла тонкай ручкай за шыю., замкнутая ў калыцы ягоных рук, счэпленах спераду ў «клямары» вялікіх далоняў. Вясёленъкая — побач з яго вялікай, пад машынку астрыжанай галавой і худым, чагосыці сумным тварам. Побач з тым, каго я ледзьледзь, «як праз сон», памятаю і не ведаю так, як трэба ведацца братам. Яна — як іскарка, што збліжае нас хоць так: з ім была ў маленстве, са мной у маладосці... Мець брата і так вось, больш як праз паўстагоддзя, пазнаваць яго вельмі здалёк, прыблізна, па здымках такое даўнасці — як гэта дзіўна, нязвычна да сцішнаватасці!

На другім здымку, таксама не пазначаным датай, Валі, адной тут, па выглядзе нейкіх дзеяць гадоў. Яна ўжо чарнявенъкая, паstryжаная пад хлопчыка, з непаслухмяна прыгладжанай направа грыўкай. Вялікія цёмныя очы, гатовыя бачыць не проста вельмі многа, але ўсё-усё. І стрыманая ўсмешка. Бацькава. Складзеныя рукі — локцямі на засланым стале, а далоні скаваныя. Шчаслівае дзіця ў сям'i, якой страшны лёс мноства іншых людзей яшчэ не пагражалаў сваім наканаваным набліжэннем...

Цяпер адной з маіх унучак, сынавай дачцэ, таксама шчасліва-весёленъкай, якраз столькі, колькі Валі на здымку. Я даўно прызывычаіўся да глыбейшага пазнавання жыццёвых з'яў такім чынам, што перш за ўсё і міжвольна стаўлю ў розныя незвычайнія сітуацыі сваіх найбліжэйшых, уяўляючы іх на тым месцы. І мне цяпер, праз унучку, балюча бачыць, як яе даўняя равесніца,— Надзяя расказвала мне і пра гэта,— кричала цераз бездапаможны плач:

— Ты не иди за ним! Ударь его! Прогони их! Папочка, не иди!..

Гэта — увосень трынцаць сёмага, калі Валодзю арыштоўвалі. Калі прыйшлі ў сям'ю і па нейкім «праве» забралі бацьку. У тых, для каго ён — *усё*.

Думаючы пра яго, бацьку *тое* дзяўчынкі, пра лёс яго, мне страшна, жудасна перайсці думкай і сэрцам да бацькі гэтай дзяўчынкі, ставіць унучку на месца пляменніцы, сына на месца брата. А ён жа, Валодзя, таксама быў сынам!.. Цераз сваіх найбліжэйшых — да разумення агульналюдскога. Тут мы становімся найбліжэй да спрадвечнага, найвярнейшага запавету чалавечнасці: палюбі бліжняга як самога сябе, як сваіх найраднейшых, такое хочацца дадаць.

У сорак дзеятым Валя была на сваім дваццатым першым. Мела сыночка, мужа. (Мы не пабачылі яго, ён паехаў да маці, у сяло.) Прывожаньская, стройная, бойкая адэсітка. Калі мы віталіся, упершыню ў жыцці, яна какетнула: «Я не целую вас, дядя, я накрашена». «А мне это совсем не мешает», — адказаў я, абняўшы яе, танклявую, модна-элегантную, ці то з нейкім дзіўным, невыразна светлым напамінам пра кагосці вельмі блізкага, любімага, ці то з прадчуваннем нашай сардэчнай дружбы, з перапіскай і спатканнямі.

На працягу наступных гадоў, да восені семдзесят другога,— да таго адвячорка, калі яна, касір невялікай аптэкі, маці двух сыноў і жонка хваравітага мужа, шафёра таксі, сумна вярталася з працы і... назаўсёды ўпала на тратуары свайго завулка. Падкошаная кровазліццём у без пары пасівелую галаву, бездапаможную ў жахлівым тупіку наркаманавай маці.

І ўсё гэта жыццё, жыццё!..

Дзядзька Павел яшчэ ў пяцьдзесят трэцім годзе пайшоў з дому і не вярнуўся, так ужо абяспамяцеў. Надзяя ледзьве знайшла яго ў адной з бальніцаў, на самым адыходзе.

Сама яна, сардэчніца, памерла ўлетку шэсцьдзесят сёмага.

Потым Валя. І ўжо таксама семнаццаць прайшло.

Мая Адэса для мяне пусцее...

Зрэшты, на гэты раз я меў толькі тры гадзіны вольнага часу, ад самалёта да вечара ў тэатры, дзе будзе Шаўчэнкава міжнароднае свята, дзе трэба будзе выступіць, а пасля вечара — на цеплаход і ў Херсон, і далей.

Я паспей толькі сустрэцца з Віктарам, пагаварыць ды памаўчаць удвух над Валіным фотаальбомам... Інжынер-будаўнік, і ён тым часам — куды мы, Божа, спяшаемся? — таксама ўжо добра на шостым дзесятку.

А бацьку не памятае зусім...

БРАТ № 17643

Быкаўнянскія сосны больш дародныя за нашы, што ў Курапатах, хоць і растуць таксама на пясчаным ґрунце. І лес як быццам чысцейшы, цяплейшы. Як у нас на Брэстчыне. Сярод соснаў сямтам акацыі, якім гадоў па дваццаць пяць. Трава і траўка, свежая, якою гэтай вясной пакрылі раскопкі, маскуючы сляды эксгумацыі. Яшчэ і бярозкі, таксама сёлета пасаджаныя,— у светлым дзіцячым няведанні яны хораша прыняліся, зелянеюць новай лістотай, пяшчотна стракацяць тоненыхімі стваламі і галінкамі.

Прастадушны румянец вялікіх півоніяў — букеты ў нашых руках. Я прыехаў сюды са сваім даўнім сябрам, украінскім пісьменнікам. Кветкі мы пакладзём да помніка з чырвонага گраніту, перад якім стаімо. На ім надпіс: «Вічна пам'ять», а што было яшчэ ў правым ніжнім кутку — пра ахвяры... нямецка-фашистыкіх зверстваў — акуратна здзёўбана. Нядаўна. Пад націкам грамадскасці.

«У мяне не забілі нікога — ні маці, ні жонкі, ні брата...» Успамінаеца такі пачатак ваеннага верша аднаго з нашых паэтаў. Гэты першы радок засеў у памяці даўно і частавата паўтараеца з нейкім няпростым сэнсам.

Успамінаеца і бліжэйшае, з тэлепередачы пра адкрыты, паказальны суд паміж старонікамі розных лагераў: прасталінскага і новага, сучаснага.

Слова сваё прагрэсіўны адказчык пачаў з таго, што ў сям'і яго нікто не быў рэпрэсіраваны, і таму ён будзе гаварыць зусім аб'ектыўна. Як і той, у каго не забілі нікога, і таму ён пра зверсты гітлераўцаў таксама гаворыць з вышэйшай пазіцыі.

І дзякую Богу, што не забілі, не рэпрэсіравалі.

А ў мяне тут брат, у сябра майго жончын бацька. Усенароднае мы адчуваєм праз сваіх. Мяркую так па сабе, бо мы, вядома, маўчым. Усе ж яны, якіх тут пад старой і новенькой травой толькі сямтам прыкрытая безліч, усе камусыці блізкія, а з гэтых блізкасцей і складаеца неабдымна жахлівая лічба сталінскіх ахвяр, пра якія так пранікнёна гавораць слова памінальной малітвы: «...имена же их Ты, Господи, веди...» Гад свайго, ад роднага ідучы, я неяк бачу, нібы ўяўляю мноства тых, каго не бачыў, не ведаў, а намагаюся адчуць іх жывымі, у невыносных пакутах. З яшчэ большай безліччу іхніх сем'яў, таксама ж ахвяр, пакутнікаў.

Зусім нядаўна я ўпершыню дакрануўся да братавай «справы».

Адзін з карэспандэнтаў «Літературнай газеты», не той, што званіў мене два месяцы таму назад, а цяпер у далёкім ад'ездзе,— другі,

старэйшы, знаёмы і паважаны даволі даўно, дапамог мне і кіеўскаму сябру скантактавацца з гарадской пракуратурай. Там нас прыняў следчы па Быкаўні, сярэдніх гадоў таварыш, інтэлігентны і сціплы.

Нечакана, адразу расхваляваўшыся, я пачаў гаварыць яму тое, што чуў і думаў дагэтуль пра брата, паўтараць паўвекавую сямейную легенду пра «сына польскага памешчыка», закатаванага ў белацаркоўскіх засценках, які на спатканні з жонкай сказаў,— я паўтарыў гэта ледзь не з прыплачам гордасці,— што ён *нічога не падпісаў...*

І тут таварыш следчы па асоба важных справах падсунуў злева да сябе нейкую папку, разгарнуў яе і ветла, сумна паведаміў страшнае, паваротнае:

— Падпісаў. Падпісаў...

І адразу дадаў пра вочную стаўку з братам у турме, пра што ў папцы маецца запіс.

Той чалавек, з кім была вочная стаўка, братай таварыш па працы, разам арыштаваны ў трывцаць сёмым па падазрэнні ў шкодніцтве, у пяцьдзесят шостым, калі рыхтавалася Валодзева рэабілітацыя, засведчыў — братава прызнанне ва ўсім, што яму навязвалі, *выбіта катаваннямі*.

А галоўная яго «віна», адно з трох абвінавачванняў,— славуты, універсальны *шпіянак*. Але не ў польскім варыянце, як можна было б па простай логіцы меркаваць, а... нямецкі, на карысць Германіі, яшчэ з дагітлерайскай пачаўшы, з дваццатых гадоў...

Здаецца, што не пазней, а іменна тады, у горкім ашаламленні такім паваротам трагедыі, я ўспомніў не толькі тое наша пісьмо пра градабой трывцатага года і слова з Валодзевага пісьма: «Вы пишете, что у вас побил град. А кто у нас побил — *черт его знает*». Калі ён мог такое пісаць за мяжу, дык мог жа і думаць так, і гаварыць з кім-небудзь. Я ўспомніў і іншае. Спачатку тое, як мы адъезджали з Адэсы, як Валодзя, плачучы, ніяк не мог закончыць развітвацца з бацькам, на хаду саскочыў з праёма таварнага вагона, у якім мы ўжо ціха паехалі, і доўта махаў услед сваёй студэнцкай шапкай. І тут жа ўспомніў я, як вясной дваццаты чацвёртага Валодзя нам пісаў, што, атрымаўшы вестку пра бацькову смерць, ён кінуў усё і паехаў да нас, у Загора, аднак на граніцы яго затрымалі, вярнулі назад. Гэта магло быт лічыцца доказам, не меншым за тое «черт его знает», але не стала, знайшлося *другое...*

Карэспандэнт, якога з намі не было, які папярэдне дагаварыўся са следчым пра наша спатканне і даў нам з сябрамі сваю службовую машыну, спачатку ў пракуратуру, потым у Быкаўню, гаварыў мне па

тэлефоне, што братаву справу хутчэй за ўсё, дый напэўна, мне не пакажуць: таямнічае «не положено...».

Папка ляжала перад следчым, разгорнутая на той вочнай стаўцы, а я глядзеў на яе здалёк, усётакі збіраючыся папрасіць — хоць кінуць вокам, хоць у руках патрымаць. Следчытым часам рабіў сваё. Паколькі справа пачыналася са знайдзенага муштука, ён спытаўся, ці пацвярджаю я, што брат мой курыў. Я сказаў, што па расказах маці і старэйшых братоў ведаю — курыў. Спачатку ўпотай, выходзячы на балкон. Ад матчынага вока цяжка штонебудзь утаіць. Калі бацька вярнуўся з чарговай паездкі, яна расказала яму пра патайныя папяроскі. І бацька вырашыў справу так, што падарыў даросламу любімцу партсігар — куры ўжо адкрыта.

Расказваючы гэта, я нібы раптам успомніў, што пазычыў у Віктара Валін фотаальбом, а там жа на адным са здымкаў — Валодзя якраз з цыгарэткай у муштуку. Не надта выразна, аднак...

— О, гэта вельмі важна,— сказаў следчы.— Альбом з вамі?

Ён папрасіў прынесці яго з гасцініцы. А я спытаўся пра муштук — ці можна паглядзець. Яго, аказалася, няма, ён у іншым месцы, вось толькі фотадздымак, але ў адным экземпляры, і даць мне хоць здымак нельга.

Калісьці пра аднаго з маіх літаратурных герояў я напісаў, што ён любіў часамі ісці да сэрца другога чалавека напрасткі. Гэтую рысу харектару я герою пазычыў. А цяпер, успомніўшы пра яе, вырашыў прымяніць. Пачаў з муштука, што вельмі хацеў бы яго не толькі ўбачыць, але атрымаць, як горкую сямейную рэліквію. А тады сказаў і пра папку. І потым дзякаваў сабе ў душы за тое *напрасткі*. Пра муштук следчы сказаў, што той, магчыма, пойдзе на экспертизу, аднак ён перадасць маю просьбу. А што да папкі, дык прамаўчаў, а потым знайшоў такі выхад:

— Пачнём з таго, таварышы, што вы цяпер, паколькі транспарт у вас ёсць, паедзэце ў Быкаўню, а пасля абеду пазваніце, каб я быў на месцы, і прыядзджайце з альбомам.

Я зразумеў, што тут не ўсё залежыць ад яго, хоць ён і па асона важных справах, аднак і на яго як чалавека можна разлічваць.

Сябру майму, паглядзеўшы даведку пра таксама пасмяротную рэабілітацыю яго цесця, медыка з дарэвалюцыйнай адукаций, ён сказаў «пакуль што» адно: расстраляны — бяспрэчна, але ці ў Быкаўні закапаны, ці ў іншым лесе каля Кіева — цяжка сказаць. Такіх захаванняў знайдзена некалькі, і яшчэ, трэба думаць, яны не ўсе...

Пасля абеду мы званілі з майго гасцінічнага нумара ў праکуратуру доўга і беспастяхова. «Найгорш даганяць і чакаць» — мудрасць з вялі-

кага вопыту. Толькі зусім пад канец рабочага дня панылыя працяглыя гудкі перасталі нас раздражняць — трубка падніта!

Следчы, яшчэ задыхана, расклумачыў простую прыгчыну: ездзіў па выкліку, толькі што зайшоў, і ясна, таварышы,— сустрэнемся ўжо заўтра ўранку.

Глядзенне на папку толькі здалёк і на наступны дзень закончылася не адразу. Сябру майму не было чаго рабіць у пракуратуры, і я прыехаў туды адзін. Следчы спачатку пазнаёміўся з «вельмі важным» фота ў прынесеным мною альбоме, папрасіў яго для пераразымкі, прыняў у мяне другія братавы фатаграфіі, копіі іх, захопленыя мною з Мінска, нібы з прадчуваннем патрэбнасці, а тады выклікаў падначаленага, даў яму ту ю балочную папку, а мяне папрасіў ісці з гэтым таварышам у яго кабінет. Я падзякаваў з пэўнай палёгкай, зразумеўшы, што і прасіць, і чакаць было вартага. І ўжо раскрыўся душой на чытанне, якім бы яно ні было для мяне...

У сваім кабінцы новы таварыш сядзеў не адзін, за другім сталом пісаў нешта яшчэ адзін супрацоўнік. А сам ён папрасіў мяне прысесці паўзбоч яго стала, на якім станкаром грувасцілася старая пішучая машынка. Таварыш сеў таксама. А папка лягла на стол — зноў здалёк... Таварышу трэба было спачатку апытаць мяне для справы па Быкаўні, пасля надрукаваць пратакол...

Праз месяц я зноў сядзеў у гэтым пакоі. Таварыш зноў апытаў мяне, дадаткова — пра тыя здымкі, якія я даў следству, а ён тады забыўся спытацца ў мяне, хто там яшчэ на тых здымках, калі яны, здымкі, рабіліся. За другім разам гутарка наша была карацейшая, і таварыш убачыўся больш сімпатычным, асабліва калі сказаў, што тады, у тыя трыццатыя, праста «уничтожалісь все мыслічаце людзі», калі да ўсяго, што мною чыталася ды чулася, ён дадаў і такое, новае для мяне, так сказаць — «чыста савецкае». Некаторым жанчынам яшчэ і цяпер паведамляеца пра пасмяротную рэабілітацыю мужоў, а гэтыя цёткі ды бабкі, аказваеща, не праста не ведалі пра тое, што іхня расстряляны або памерлі ў лагеры, а думалі столькі гадоў, што гэта яны, сволачы, пакінулі сям'ю, удала замёўшы сляды...

А першы раз таварыш апытаў мяне так няспешна, у два пальцы клацаў на сваім «станкачы» так марудна, даваў мне той пратакол прачытаць, падпісаць... А папка ўсё ляжала... і мне ўжо да болю хацелася выбухнуць, толькі ж баяўся, што напсую, і цярпеў, паглядаў. І нарэшце яна, тая ліовая папка з пяцізначным нумарам, чорна, выразна выведзеным пасля стандартна надрукаванага «ДЕЛО», лягла перада мною на суседнім невялікім стале.

Анкета. Ордэр на арышт. Другі — на вобыск. *Даносай няма, допытаў сведак таксама.* Пачата справа 27.XI. 1937 года. Пасля — паўза на цэлых чатыры месяцы, а 22.III.1938-га — «заявление» на імя начальніка аператыўнай группы «куста», падпісане вязнем белацаркоўскай турмы. Служыў дзянікінцам. Потым дэзерціраваў з Чырвонай Арміі. З 1928 года нямецкі шпіён, цераз консульства ў Кіеве. Шкодніцтва на працы заатэхнікам, знішчэнне маладняку. І перад подпісам вязня — подпісам іншым почыркам! — такая канцоўка:

«Моя работа как шпиона и двурушника заслуживает тяжелейшего наказания, сознавшись чистосердечно прошу даровать мне жизнь и дать возможность исправиться».

Гэта я запісаў.

Ашаломлены болем, ухапіўся пасля таго «заявления» за сведчанні братавых саслужыўцаў, узятыя пад канец 1956 года. Таксама выпісаў з некаторых галоўна. Перш за ўсё тое — з вочнай стаўкі.

Ветэрынар Л. Клісенка, у адзін дзень з Валодзэм арыштаваны за сумеснае шкодніцтва на рабоце, да чаго потым яму дадаўся яшчэ і «антысавецкая анекдоты», праз два месяцы пасля вочнай стаўкі быў выпушччаны з турмы, а ў кастрычніку пяцьдзесят шостага засведчыў, «як камуніст», што на той вочнай стаўцы:

«...Бриль подтвердил о тех анекдотах. На коридоре я возмущенно спросил, как же это ты сделал, и он мне сказал: «Если бы тебя так избивали, как меня, ты еще не то сказал бы». Наблюдая за Бринлем, я заметил, что он находился в крайне подавленном состоянии и был ко всему безучастен. Тогда он бросил такую фразу: «Если бы ты знал, что я на себя наговорил! Я уже не жилец на этом свете, я почти слеп». Более того, в тот момент Бриль производил впечатление полуумненяемого человека».

У пакой да таварыша, які здымаў з мяне пратакол, і да яго маўклівага супрацоўніка за трэцім стадом пачалі заходзіць то адзін, то другі, з пагаворваннем пра абед. Мяне з папкай пакінуць аднаго, вядома, не маглі, і я пачаў спяшацца. А ўсё ж і са сведчанняй іншых братавых саслужыўцаў у пяцьдзесят шостым паспей сёе-тое выпісаць.

Я сазваніўся з сябрам, да якога паабяцаў зайдзіці адгэтуль, і не падумаў адразу, чаму ён здзівіўся, што я не стаў слухаць, як мне лепш даехаць да яго, сказаў, што дайду пехатой.

А тады я ішоў — спачатку ўніз па крутым завулку, завужаным высокім плотам нейкага будаўніцтва, а потым доўга, вельмі доўга па люднай, шумнай вуліцы. І ў маёй утрапёнай душы паўтараліся то чорныя, то святлейшыя плямы з той акаяннай папкі, то запісаныя

мною, то не. Канцоўка «заявления», падпісаная іншым почыркам,— тая апошняя просьба.

Вузенькая паперына, не першы і не другі, а то і не трэці або чацвёрты, цьмяна-мурзаты экземпляр з-пад машынкі, куды персанальнае ўпісана ад рукі, а ўсё падпісана чырвоным алоўкам і замацавана трохкунтай пячаткай — пра тое, што «приговор прыведен в исполнение».

Братавы словаў ў двайнай падачы — цераз Клісенку і таго, хто пратаколіў: «Если бы ты знал, что я на себя наговорил!.. Я уже не жилем...»

Тады яшчэ словаў іншага саслужыўца, старшага заатэхніка В. Коваля, які ведаў Валодзю ў 1930-1937 гадах:

«Характеризуя Бриля с политической стороны, я могу сказать, что он был настоящий советский человек. Политикой он не интересовался, так как все время отдавал основной работе. Случаев вредительства в совхозе не было никогда. Один из лучших совхозов не только на Украине, но и в СССР...»

Яшчэ адзін, Ф. Гацэнка, дырэктар саўгаса, у якім Валодзя працаваў раней, у іншым кутку Кіеўшчыны:

«Работал Бриль добросовестно, все у него было в образцовом порядке. Всем своим поведением он создавал впечатление лояльно настроенного по отношению к советской власти человека».

Звычайныя, пратакольна будзённыя словаў. Можа, яны і гаварыліся людзьмі, якія сведчылі, даслоўна так, а хутчэй так службова запісваліся, А мне яны гучалі так па-людску, так высока, змястоўна, былі такою светлай разрадкай у невыноснай чарнаце, што я, як толькі выйшаў са старога цаглянага дома прокуратуры, яшчэ спускаючыся па крутым, пустым завулку, заплакаў ад шчасця такога выхаду ў справе, ад удзячнасці тым людзям...

Дайшоўшы нарэшце да сябра, я пачаў званіць па гарадской даведачнай, шукаць тэлефоны тых, чые адресы запісаў. Адзін з Васільхава, другія два кіяўляне. Аказалася, што тэлефонаў кватэрных няма. А ісці щукаць людзей я ў той дзень не мог.

Назаўтра ўранні, па тэлефоне развітваючыся са следчым, чаго я не змог зрабіць учора ў прокуратуре, бо ён кудысьці пайшоў, я спытаўся пра тых, каму хацеў падзякаўцаць. Ён адказаў, што ўсе яны ўжо не жывуць. Пра гэта я і сам учора, астыўшы, падумаў: дзе там — дзевяцьсот першы, дзевяцьсот трэці, дзевяцьсот шосты гады нараджэння... Палажыўшы тэлефонную трубку, я сказаў сам сабе — чамусыці па-польску, як выдыхнуў:

— Cześć ich pamięci!

ЧАМ У ТЫ ПАКІНУЎ?..

«Чаша сия» Ігната таксама не абмінула. Па-свойму. І на шэсць гадоў раней за Валодзю.

Пасля заканчэння гімназіі ў яго спачатку быў намер паступіць на медыцыну. Цымяна ўспамінаю мамін расказ пра тое, што ён ад гэтага намеру адмовіўся, не могуучы пераносіць анатамічкі. Сярод прысланага мне з архіва адэскага сельгасінстытута ёсьць таксама даведка, што «Бриль Ігнатій Антонович, 19 лет», працеваў у бальніцы санітарам. Магчымасць наглядзеца на розныя жахі была. Разам з Валодзем, нібы па іхнай спрэжканасці ў вучобе ад самага маленства, і ён паступіў у сельгасінстытут, але закончыў толькі два курсы. Бо паралельна і ледзь не падпольна рыхтаваўся да іншага. Вясной дваццаць другога экстэрнам здаў экзамены за духоўную семінарыю і неўзабаве быў рукапаложаны, перад гэтым, як належыцца, ажаніўшыся.

Гэта — знешні бок справы, частка біяграфічных даных. Як знешніе можна дадаць, зноў жа з матчынага расказа, што ён яшчэ гімназістам, ды нешта хутка пасля паступлення, уцёк быў у манастыр, а бацька знайшоў яго там і забраў, пасля чаго называў часамі трывнаццатым апосталам. Забягаючы наперад, ажно ў 1952 год, згадаю, як ён пісаў мне тады: «Радует твое трудолюбие в развитии дарования, печалит твое отношение к самому дорогому для меня и покойной матери». На ўвазе мелася «безбожие», праяўленае ў аповесці «У Забалоці днее», а таксама і наша з Мішам захапленне Талстым, пра што Ігнат ведаў яшчэ з даваеннага часу.

Хто з іх на каго больш уплываў у набожнасці, ён на маці пазней ці яна на яго раней, з маленства, мне цяжка сказаць. Мама, пры ўсёй наяўнасці ў яе натуры здаровага сялянскага сэнсу і гумару, і верыла, і малілася шчыра. Ад нашага з Мішам юначага вальнадумства, калі ўжо махры ў выхаванні не памагалі, яна, старая і нямоглая, з невылечна хворай нагой, магла часамі сысці на ранішнюю малітву ў каморку, дзе, стоячы перад цымяна-гарызантальнымі акенцамі, шаптала ўсесь немалы набор сваіх пацераў. Не памятаю, ці гэта я неяк аднойчы падгледзеў, ці потым, у палоне, у суме разлукі ўяўляў яе перад тым акенцам, цераз якое ў спакутаваны, адхойлены твар свяціла роднае сонца, таксама ня~ стомнае. Затое помніцца зусім выразна, як яна тады, калі лепш хадзілася, прыйшла аднойчы з мястэчка, за чатыры вярсты з царквы і, сеўшы каля стала адпачыць, сказала:

— Вось хоць ачалавечылася. А то і жыў бы чалавек без слова божага, як якая скаціна...

Кожны з нас, а я думаю перш за ўсё пра братоў, любіў яе па-свойму. Па праву старэйшага, бо Валодзі ўжо не было, Ігнат пісаў мне, але з надзеяй на перадачу Колю і Мішу, вясной сорак пятага, калі ўсе ваенныя злыбды закончыліся: «Дорогие братья, насколько возможно заботьтесь о маме, мы все в большом долгу перед нею. Она выносила в сердце все наши невзгоды». Гэта ўжо цяпер мне захацелася падкрэсліць, наўздангон, думаючы перш за ўсё пра нашага найстарэйшага,— колькі яна выплакала па ім, спачатку як прадчуваючы бяду, а потым і ведаючы пра яе...

Быў у адным з Ігнатавых пісьмаў і прыклад з геніяльным Пастэрнам, які, калі ў яго спытаўся, як ён сумяшчае свае веды з вераваннем, адказаў: «Я многа вучыўся і веру, як брэтонскі селянін, а калі б я мог яшчэ больш вучыцца, я верыў бы, як брэтонская сляянка».

Ігнат наш верыў — амаль з маленства і да смерці ў сане протаіерэя з акадэмічнай адукацыяй, закончанай у апошняй гады жыцця завочна.

Ягоны Шура ў бяздолным маленстве ізгоя-паповіча, калі бацьку забралі, быў пераведзены маткай на яе прозвішча, бо інакш не прымалі ў школу. Мабілізаваны на другі дзень вайны «са студэнцкай лаўкі», вярнуўся ардэнаносным параненым афіцэрам. Энергетык з грунтоўнай адукацыяй і шматгадовай практыкай на ўральскіх электрастанцыях, у канцы шасцідзесятых ён пераехаў з сям'ёй і з аўдавелай маткай у Мінск, «бліжэй да радні і радзімы». Праз нейкі час яго павысілі на пасадзе і адпаведна прапанавалі ўступіць у партыю. На прыёме знайшоўся, вядома, марксіст «с вопросиком»: «А скажыце, таварыш Лейка, як вы ставіцеся да таго, што ваш бацька быў папом?» Адказ чалавека на шостым дзесятку гадоў: «Я ўсё жыццё глыбока паважаў яго, і памяць яго паважаю». Такое ж магу сказаць і я — пра бацьку і пра сына. Дарэчы, «вопросик» не перашкодзіў на прыёме, бо і кандыдат — адпаведны работнік, і час быў ужо крыху не той, хоць і «застойны».

А ў даўнасці маёй, у тым дваццаць другім годзе, калі на адэскім пероне ішло развітанне перад разлукай, калі наша сям'я трагічна распалавіньявалася ўслед за падзелам і Беларусі на дзве палавіны, калі Валодзя ніяк не мог развітацца,— Ігнат адчуваў сябе як быццам спакайней. Удваіх са сваёю Верай яны развіталіся з усімі як належыцца хороша і сталі сабе на пероне, побач. «Той плача,— успаміналамне ў вёсцы мама, прадучы,— а гэты стаіць са сваёю матушкай, і абое маўчаць». «Матушка» — гэта пра Веру, маладзенъкую, вось-вось і пападдзю. Бо ён, Ігнат, быў яшчэ не ў расе.

Веру нашы бацькі любілі, я памятаю гэта па маме. Ціхая, сціплая сірата пры мацасе, дачка бацькавага саслужыўца і блізкага земляка. А з Ігнатам яны, маладыя, сябравалі, яшчэ ходзячы ў гімназіі, кожнае ў сваю. Дый жылі нашы сем'і — вокны ў вокны, цераз забрукаваны дворык, нават паверх той самы.

Яшчэ раз, і не апошні, вяртаючыся да розных дакументаў, якія Валодзеў Віктар сёлета што выпрасіў, а што спісаў для мяне ў архіве сельгасінстытута, адкуль і ён, як званіў мне, так нямала даведаўся пра свайго бацьку, я з прыемнасцю сустрэў даведку, выдадзеную Ігнату. Будучы студэнтам, ён, аказваеща, падзарабляў у садаводстве ў якасці «огороднага рабочага» і, як дадаў да гэтага Шура, калі мы глядзелі з ім тыя даведкі, «насіў маёй маме ружы. Яна расказвала мне». Тады, відаць, расказвала, калі яны, маці і сын, былі з Ігнатам разлучаны.

Шура прынёс мне яшчэ адзін цікавы і патрэбны дакумент, знайдзены ў маленъкім чамаданным архіве, што застаўся пасля яго набожнай мамы. Мне хочацца прывесці тое пасведчанне ў шэрых вокладачках праста поўнасцю:

«УССР. Губтрудсобес и Губкомтруд. Подотдел учета и распределения силы.

Личный учетный билет № 8292. Лейко Вера Романовна, 1901 г. р., возраст 19 лет. Педагог до школы. Белорусская труд, школа № 115. Судейский пер., 2.16.XII.1920 г.

Продлен до 9.V.1921 г.».

На Ігната такой даведкі няма, не захавалася. А ён таксама працаўшы тады вечарамі ў беларускай школе, можа, і ў той самай. У пачатку сорак пятага, калі я паслаў яму свае першыя публікацыі ў газете-плакаце «Раздавім фашысцкую гадзіну», ён мне пісаў, што яны з Верай чытаюць іх разам, бо «мы ведь с нею учительствовали в белорусских школах в Одессе».

Пішучы пра вучобу ў Мірскім гарадскім вучылішчы, я адзначаў, як мне прыемна было думаць, што ў адзін час з нашымі вучыўся Уладзімір Жылка... У верасні шэсцьдзесят сёмага мы, чатыры беларускія літаратары, будучы ў Маскве, паехалі ў Хімкі — наведаць старога Міхайлу Грамыку. Вучоны-геолаг, паэт і драматург, яшчэ адна ахвяра сталінскай барацьбы з беларускім «нацыяналізмам», ён быў яшчэ і вельмі змястоўны, абаяльны чалавек. Светла ўспамінаеца мне вечар, праведзены ў гасціннай сям'і гэтых маскоўскіх беларусаў, а перш за ўсё — сам белабароды, у белай доўгай кащулі, светлы душой гаспадар. Потым, прачытаўшы, што ён у пачатку двадцатых гадоў наладжваў і вёў у Адэсе беларускія школы, я сумна пашкадаваў, чаму не ведаў пра гэта ў той вечар. Тады старэнка гаспадыня сказала,

адкуль яна родам — з мястэчка Ярэмічы, што за шэсць кіламетраў ад маёй вёскі, і мы весела паўспаміналі роднае Наднямонне. Зноў жа неяк па-зямляцку шчымліва-светла думалася над Верыным даўнім адэсکім пасведчаннем пра тое беларускае настаўнічанне, і шкада (ох, ці мала чаго шкада!..), што і ў Грамыкаў пра гэта не згадалася, бо не ведаў, і з братавай не сабраўся пагаварыць як след пра гэта дый пра іншыя таксама...

Тая адэская моладзь, пераважна дзееці чыгуначнікаў, русіфікаваная царкоўнапрыходскімі школкамі ў вёсках, гарадскімі вучылішчамі ў мястэчках Беларусі, гімназіямі ды інстытутамі ў рускамоўным горадзе, дома чула беларускую мову бацькоў, адчувала роднасць яе такім чынам. Нашы хлопцы найбольш па маме, якая потым, у вёсцы, і мне дала вельмі нямала род нага ў пісьменніцкім станаўленні. І таму мне Ігнатава з Верай настаўнічанне бачыцца невыпадковым. Не думаю, што і ў Валодзі тое роднасці не было, хоць ён чамусыці не настаўнічаў.

Службу свяшчэннікам Ігнат пачаў — выразна помніцца гэта змалку па зваротным адресе яго пісьмаў адтуль — у сяле Візірка на Адэшчыне. Арыштавалі яго ў каstryчніку трыццаць першага года; Шура і дзень мне дакладна назваў — 31-га, страшны дзень іх сямейнай гісторыі. Спачатку рабілі вобыск. Хлопцу было тады восем гадоў, ён памятае, як адзін з чэкістай нават вядро памыйнае не абмінуў — выплюхнуў яго перад ганкам: ці не скаваны там якія доказы або каштоўнасці. Ігнат яшчэ заставаўся дома. Назаўтра, калі малы прачнуўся, то ўбачыў, што бацькаў ложак —засланы. Спытаўся, дзе папа, а мама заплакала. Зрэшты, яна, відаць, яшчэ і не спынялася ціхенъка плакаць.

Свяшчэнніка адправілі на лесанаraryхтоўкі, у тайгу каля Марыінска, адкуль пасля перавезлі на будаўніцтва Беламорканала.

Амаль праз сорак гадоў пасля таго будаўніцтва, падарожнічаючы па Карэліі, у драўлянай Кемі, перавалачнай перад Салаўкамі, я, наслухаўшыся расказаў пра частыя гукі начных адстрэлаў у той час, успамінаў Ігнатавы пісьмы з тых катаржных мясцін. Пісьмы — ужо без зваротнага адреса, з суровай тэлеграфнасцю тэксту, на няпоўную старонку са спытка, адкуль трэх словаў адчаканіліся ў маёй памяці, нібыта назва аповесці з таго жыцця: *«Одет, обут, накормлен»*. І подпіс: адно загалоўнае «*И*» з кропкай... (У лістападзе трыццаць дзесятага, мокры, халодны, галодны нявольнік, зусім нядаўні польскі салдат, я пісаў з «арбайтскаманды» маме — тымі самымі словамі пра сваё ўжо — «адэты, абыты, накормлены». Пісьмо гэтае, на стандартным лагерным бланку, першае мае пісьмо з палону, дайшло і захавалася...)

Успаміналіся ў Кемі і чатыры радкі Ігнатавага зэкаўскага вёрша, што трапілі ў маю памяць з яго пасляваеннага пісьма з Урала:

Малыша моего мне хотелось бы видеть портрет:

У меня, как вы знаете, ведь его нет.

Радость будет большая моя.

Ах, мой мальчик, порадуй меня!

Улетку трывцаць трэцяга года мы атрымалі ў Загоры яшчэ адно кароценькае нісъмо з подпісам И., і я са здзіўленнем убачыў на наштовым штэмпелі слова *Мінск* (а можа, і *Менск*: не запомнілася). Колькі розных здагадак і меркаванняў у нашай вясковай глухамані!.. Намнога назней стала вядома, дзе ён быў, адкуль вяртаўся. З «перековки», датэрмінова, як ударнік. Так успамінае яго сын. А я чытаў нядайна, што, калі тое славутае будаўніцтва было трывумфальна закончана, начальства атрышала ордэны, а кожны шосты зэк (там гэтае слова і ўзнікла) адпускаўся дахаты. Відаць, наш аказаўся шостым.

Забралі айца Ігнація ў расе, а вярнуўся ён у нейкім бушлаце, «лагерном сержке», разрэзаным на левым баку, дзе нутраная кішэнія. Расказаў, што ў вагоне ён засынаў на сярэдняй паліцы, а цераз праход ляжала нейкая жанчына. Нібыта праз сон, яна махнула рукой і — ён пачуў праз дримоту — ляпнула па левым баку яго грудзей. А потым, калі ён прачнуўся,— там было разрэзана, дакументы і сякія-такія грошы зніклі. Суседка — таксама. Праз нейкі час, ужо ў Адэсе, дзядзька Павел прынёс з вакзала яго паперы, знайдзеныя ў смещевай урні: па прозвішчы іх аддалі старому Брылю.

Неўзабаве прыехаў з Кіеўшчыны Валодзя. Шура бачыў тую сустрэчу. Мамы, фельчаркі, дома не было. Абдымаючы брата, дзядзьку Валодзя расплакаўся, але ж адразу тады і сказаў:

— Ну что, помог тебе твой Христос?

На што Ігнат адмахнуўся:

— Об этом не будем. Не будем.

Па харектары ён быў стрыманы, аскетычны. У маладосці купаўся ў моры зімой, правяраў сябе доўга галадоўкай, строга займаўся гімнастыкай па сістэме Мюлера. Бязлітасна муштраваў па ёй Колю і Мішу, з абліваннем халоднай вадой уключна. Толькі мяне яшчэ не чапаў, па малалецтве ці па матчынай забароне. Нават і ў вёску ён нам тое «пособие» палажыў у карзіну разам з іншымі кнігамі, і мы з Мішам, вярнуўшыся з вучобы на гаспадарку, у разгары самаадукацыі нават і таго Мюлера не абмінулі, што было смешна для юнакоў, скажам, пасля накідання гною або малацьбы цапамі. А Ігнату ён, Мюлер, і галадоўкі, і маржаванне, можна думаць, і ў тайзе, і на канале прыдаліся як набытая загартоўка.

Пра стрыманасць. У сорак шостым, калі яны з Шурам прыехалі да мяне, я быў на рабоце, у рэдакцыі. Прыйбег дахаты, куды было недалёка, задыханы, кінуўся вітаца і заплакаў. А брат, такі незнаемы і такі свой па рассказах ды пісьмах, у той час не святар, а часова, дзесяць гадоў, выкладчык рускай літаратуры, геаграфіі і нямецкай мовы ў Троіцкім рабфаку, саракапяцігадовы, трохі вусаты мужчына ў даўгавечнай выгаралай касаваротцы,— ён павітаў мяне стрымана, словамі першымі і ў памяць маю — назаўсёды:

— Спокойно. Спокойно.

Расказваючы пра тулю сустрэчу бацькі з дзядзькам, дзе быў закрануты Хрыстос, Шура мне сказаў, што бацька тады вельмі пакрыўдзіўся. Гэтую крыўду я памятаю і па Ігнатавым расказе пра сустрэчу са старэйшым, які ў той час, можна сказаць, быў у росквіце сваёй кар'еры: і прэміі атрымліваў, і на курорты ездзіў, нават з наркомам сустракаўся. І крыўда тая, справядлівая, усё-такі ў нечым была для мяне з нейкай горкай недаговоранаасцю...

Сухаром Ігнат не быў. У адзін з тых радасных дзён, над рэчкай і яго маленства, над нашай ціхай, маляўнічай Вушай мы сядзелі з ім удвух, з вудачкамі, глядзелі на паплаўкі, на родную красу, няспешна гаманілі. І вось ён пачаў спаквала падбірацца са сваім запаветным — угаворваць, каб я ахрысціў сваю Галю, якой не было яшчэ года.

Пасля «перековки» ёнбыў паспрабаваў зноўстаць свяшчэннікам, але яго зноў, ужо ў іншай вобласці, выклікалі і строга папярэдзілі. Прыйшлося падацца за Урал, балазе там былі знаёмыя па Адэсе, надзеіныя. Яны, самі ўжо там абжыўшыся, змаглі ўладзіць яго настаўнікам у іх рабфаку. Дырэктар, праўда, касавурыўся на той разрэзаны ды зашыты лагерны «серяк», аднак і выкладчыкі былі патрэбны, і рэкамендатар салідны,— новага прынялі. Настаўнічаў ён на добрым узроўні, карыстаўся пашанай студэнтаў і выкладчыкаў, аднак у душы заставаўся самім сабою. Што і ўсплыло наверх праз год пасля гасцівання ў нас. Ён па здароўі звольніўся ў рабфаку і зноў аблачыўся ў расу.

Але пакуль што мы з ім над ракой.

Мама жыла тады ў мяне, яна засталася ў Мінску, не з яе здароўем было ехаць у вёску на спадарожных грузавіках. На тэму святога хрышчэння яны з Ігнатам паспелі сам-насам пагаварыць. І вось ён прадоўжыў тэму на адпаведным узроўні:

— Не лишай ты свога ребенка благодати, которую сам получил...

Я ўжо добра асвойтаўся з ім і ў адказ, з ўплай рыбацкай ляютай, адказаў нешта так: я вельмі рад, што вы з Шурам прыехалі, што мы нарэшце ўбачыліся, і я магу табе, бадай, уступіць — ахрысціць малую...

І тут ён зусім нечакана сышоў з набожнага тону, засмяяўся свабодным мужчынскім смехам:

— Чудак! Да разве же это — для меня?

І стаў яшчэ бліжэйшым.

Аднак невыразна прыкрае ўражанне ад той яго сухавата-праведнай крыўды на Валодзю за Хрыста не толькі закранула мяне ў тыя нашы загорскія дні — я гэта ўспомніў і летась, пасля ракавога кіеўскага званка. Баюся браць грэх на душу, але быў, здаецца, і затоены працяг той праведнай ісрыйды: калі прыйшоў Валодзеў час — яму, маўляў, ніхто не дапамог, нічога не дапамагло!..

І горка думалася мне, пасля таго званка згадалася, што калі б і самому яму, Ігнату, пасля арышту,— Шура расказваў: *не бітamu*,— прыйшлося так пакутаваць у бясконцых, пякельна напрактикованых катаваннях, дык, можа, і ён сказаў бы *са свайго крыжа* — у душы ці ўголос:

— Божа мой! Божа мой! Чаму ты пакінуў мяне?

Як гаварыў гэта — нялёгка думаецца — і Валодзя.

ВАКОЛ ПАДТЭКСТУ

Сорак гадоў насіць у памяці вобраз брата, які не скарыўся ад катаванняў, «нічога не падпісаў», а потым уведаць, што адбылося *не так*,— гэта нялёгка...

Пасля дняпроўскага тыдня, на працягу якога столькі было вячэрняй і ранняй красы ўкраінскай прыроды, шматлюддзя сустрэчаў у некалькіх гарадах, столькі паэзii і музыкі, Шаўчэнкавай і народнай, пасля Быкаўні і папкі з пядзізначным нумарам — я апынуўся ў родным наднёманскім кутку, у прылясной цішыні.

І кожную раніцу абуджаўся з тым самым сумам і болем...

За тым, пра што я даведаўся, прыадкрыўшы заслону пайве кавое даўнасці, адчуваўся глыбокі, цёмны, студзёны *падтэкст*...

Я шукаў выхаду, і ён мне ўсё з большай ды большай настойлівасцю бачыўся ў тым, што трэба зноў ехаць у Кіеў, пагартаць тую папку яшчэ раз.

Было і тое, што адцягвала ўвагу *ад аднаго*, рассейвала яе і неяк супакойвала,— сякія-такія дачныя клопаты, чытанне вялікай карэктуры, глядзенне па тэлевізоры Першага з'езда народных дэпутатаў. Аднак жа праз некалькі дзён я ўжо званіў з Мінска ў Кіеў, следчаму, і дамовіўся пра сустрэчу. Справа была яшчэ ў яго.

Пачалося лета, курорты, канікулы, з білетамі ў паўднёвым кірунку стала туга, і самалёт быў мне ў Саюзе пісьменнікаў забяспечаны толькі

на дваццатае чэрвяня. Але і гэты дзень нарэшце прыйшоў. І вось я яшчэ з аэрапорта званю ў гарадскую пракуратуру, зноў чую знаёмы голас: калі ласка, чакаю.

Праз дзве гадзіны, уладзіўшыся ў гасцініцы і дачакаўшыся канца абедзеннага перапынку, я прыйшоў да следчага і, павітаўшыся яшчэ раз, прыседзіў да стала, у добрым настроі і поўнай гатоўнасці. А ён, усё-такі сімпатычны хлапчына, скажам па праву ўзросту, убачыўся нейкім стомленым ды маркотным. І зусім не спяшаўся даваць мне папку. На ягоным стале яе не было. І ён прыкметна змагаўся з няўмкай неабходнасцю штосьці сказаць. А потым і сказаў, з недагаворваннем ды невыразнасцю, што справу даць мне другі раз — не можа. Яна ўжо не ў яго...

Ясна стала адно — я прылягцеў дарма. І падумалася таксама, пачалася такая здагадка, што за дзве гадзіны, ад майго званка да прыходу, адбылося тое, што ён камусъці пазваніў, на ўсякі выпадак папрасіў дазволу паказаць мне яшчэ раз, і яму, таксама на ўсякі выпадак, не дазволілі.

Дзіўныя характар у мяне! — успрыняў я няўдачу... раптам спакойна, як быццам нават ці не з палёгкай. А ў апраўданне самому сабе падумаў: ну што ж, нічога не зробіш, можа, нічога я там больш і не выгытаў бы, хопіць і таго, што прачытаў месяц таму назад. Цудам паказаўшыся з таго страшнага часу, папка тая махнула ліловым хвастом і, нібы залатая дзедава рыбка, нырнула ў сваю, зноў таямнічую, недасягальную глыбіню — «пучину совершенной секретности», выкінуўшы на бераг «вешчок с индивидуальным признаком» — муштук.

Яшчэ раз успомніўся компас у маім палоне: як хітра мы з сябрам скавалі яго перад вобыскам у бараку — загарнулі ў шматок бруднай газецины і кінулі каля лагернай «лятрыны», так сказаць, адкрытай прыбіральні, даўжэзнай яміны з жэрдкамі на слупках, для доўтага, натужнага сядзення галодных нявольнікаў. Нехта яшчэ хітрэйшы прыкмеціў, як быў кінуты той шматок, падняў яго, компас узяў, а газецину штурнуў. Як жа абурыўся гэтым мой сябар па таямніцы, па намеры ўцякаць дахаты, як ён злаваў на мяне за... спакой! Ён той компас недзе (ужо не памятаю дзе) раздабыў, спачатку наsicу таямніцу адзін, потым даверыўся мне, а я... Што ж, я цяпер, праз сорак дзевяць гадоў, зноў успомніўшы тое, падумаў, што ў мяне, чаго добра, было і падсвядомае прадчуванне, чым закончыліся б на радзіміе нашы ўцёкі, калі б яны ўдаліся. Тады, улетку саракавога. Яшчэ на двух «нямецкіх шпіёнаў» стала б і больш, а потым і менш — адразу, у Еурапатах ці, спакваля, у якім-небудзь з ГУЛАГаў. Праўда, праз два месяцы я ўсё-такі

ўцякаў, з іншым сябрам, бо з тым разлучыла няволя, і праз тры тыдні нас злавілі, ужо на польскай зямлі. І яшчэ раз, відаць, трэба падзякаваць лесу, што не ўдалося стаць «інпёном»...

А якая ж тут аналогія з папкай? Так думаў я, ідучы з праクтуры. І адказаў самому сабе: ды проста тая, што ўжо не будзе больш так балюча рупіць, абы прачнуўся, што не прачытаў братаву справу з як найбольшай увагай, што павінен быў убачыць у ёй значна больш, чым убачыў. Хопіць, відаць, і таго, што ведаю, каб надежна сказаць сваё, напісаць патрэбнае. Нават канцоўка сама па сабе атрымалася. Тое, што называецца крывавай сталіншчынай, не канчаеца — ёсць яшчэ сілы, якім не патрэбна поўная ліквідацыя белых, чорных, чырвоных плямаў нашай жахлівой гісторыі, што не так легка сілы тыя пойдуць на ператварэнне ўсіх лубянак у музеі ці кнігасховішчы, як прапанаваў на з'ездзе адзін з народных дэпутатаў, не дадуцца яны, тыя сілы, і пад народны кантроль, як патрабаваў другі дэпутат. Хутчэй паставяць помнікі ў раскрытых Курапатах ды Быкаўнях, чым пойдуць на раскрыццё іншых захаванняў памардаваных, на рассакречанне цяжкаўяўной безлічы спраў — у папках і без іх...

Калі пра безліч, дык вось і прыклад: з адной Белай Царквы, з аднаго «куста раёнаў» — 17 643. А на Валодзю нашым і не пачалося, і не закончылася...

Канец майго сумнага дня прыйшоў у бесспяховых намаганнях дастаць на заўтра білет на самалёт або цягнік; пад вечар прыйшлося-такі звярнуцца ў Саюз пісьменнікаў.

А ўранні трэба было пазнаёміцца з тым Палацам культуры, дзе раней рыхтаваліся трупы для Быкаўні.

...Мой Kieў.

Першае ўражанне — у тым усё, не раз успомненым дваццаць другім — доўгі мост на шырокім Дняпры, які мы пераезджаєм, высокі бераг, густая зеляніна дрэў, золата купалоў з іскрыстымі крыжамі. Праз шэсцьдзесят сем гадоў бачу, як ён асцярожна сунецца па тым мосце, наш бруднаватабелы таварны вагон... І я ўдзячны таму, што тады разбудзіў мяне зарана, каб я панёс на ўсё жыщё ўспамін пра першае бачанне такой красы. А разбудзіў хутчэй за ўсё бацька. Маці пашкадавала б у сваёй больш практычнай любасці да найменшага, а бацька не мог не паказаць таго, чым сам неаднойчы любаваўся з правадніцкага акна. Так мне хочацца думаць. Бо так зрабіў бы і я, дык рабіў падобнае з дзецьмі, а цяпер з унукамі.

Пасля, у глухой заходніцкай вёсцы, Kieў быў для мяне на каляровай паштоўцы, забытай некім у адной з нашых адэскіх кніжак.

На ёй былі і Дняпро, і зеляніна на кручы, і залатыя купалы. На для кагосыці звычайнай, паднішчанай паштоўцы, з якое дзіцячае сэрца так многа бачыла. Гэта — пакуль навучыўся чытаць. Бо тады ён, мой Кіеў, пачаў адкрывацца ў кнігах, скажам — у Гогаля, з апісання Падола ў «Ві», а далей і ў многіх іншых.

Першы ў жыцці, дзіцячы прыезд у Кіеў адбыўся ў раннюю рань канца мая. Другою майскай ранню, і таксама з поўдня, летась я набліжаўся да любага горада па Дняпры. Пад салаўіны бой на абодвух церпка-зялёных, крыху прымглённых берагах, абалал шырокай, спакойнай вады. Пад гутарку з другім старым дзіваком, якому таксама не спіцца,— з кітайскім паэтам, перакладчыкам Кабзара. Таварыш і ў нас, у Мінску, бываў. У гутарцы на сыраватачысцен'кай, яшчэ пустой палубе, пад песні салаўёў, мы ўспомнілі, між іншым, і пра яшчэ аднаго салаўя — несмяротную дацкую казку з прастадушна чароўным пачаткам, які мы на мове Талстога, якога таксама згадвалі, працьтавалі, дапамагаючы адзін аднаму, амаль з дзіцячай прыемнасцю: «Ты, вेरно, знаешь, что в Китае все жители кітайцы и сам імператор кітаец». Без лішніх ды тучных слоў адчуваўся намі і мудрасць, і краса чалавечых, братніх адносін, да якіх яшчэ так далека...

А ў душы ў кожнага з нас было, вядома, і штосьці толькі сваё. Што ў яго — я магу вельмі прыблізна меркаваць. А ў мяне быў глыбінна прыглушаны боль, прадчуванне ўжо недалёкай сустрэчы з братній трагедыяй...

Побач са словам *Быкаўня*, з якім я нядайна зблізіўся, стаялі яшчэ трыв словы: *Жовтневый палац культуры*. За першым бачылася невымерная магіла, за другім — патайное месца забойстваў...

Палац гэты я ўбачыў спачатку толькі збоку, праездам. Першы раз едуchy ўранні з гасцініцы ў праクратуру, папрасіў таксіста паказаць мне яго, паехаць тою дарогай. І неўзабаве здзівіўся, што гэты будынак з выгляду я ведаю, што ён — цераз вуліцу ад высотнай гасцініцы на гары, дзе я некалькі разоў спыняўся. І ў падарожжы з найбліжэйшымі, вяртаючыся з чароўнага Закарпацця, і ў камандзіроўцы, калі мы прыехалі ў Кіеў удвух з маладым, ці не найбольш сімпатычным мне нашым пісьменнікам, а тут і з даунімі сябрамі сустрэліся, і новых набылі...

А наведаць Палац культуры ў маі мне не ўдалося, не хапіла часу.

Цяпер, уладжаны якраз у той, даўно знаёмай гасцініцы, я з найранейшага ранку быў гатовы да сустрэчы з палацам, перад вайной — галоўным падзямеллем братній Украіны. Гатовы і толькі стрымліваўся, каб не прыйсці зарана, калі там яшчэ не будзе яго цяперашніх гаспадароў. А ледзь прычакаўшы пачатку рабочага дня — пайшоў.

У даведніку «Кшв» пра «Жовтневий палац культуры» напісана, што ў дваццатьх — триццатьх гадах ХХ стагоддзя ў ім «розміщуваліся різні державны установы». І як даніна сучаснасці (год выдання даведніка — 1981) адзначана, што двойчы там выступаў Леанід Ільч Брэжнеў, уручаючы гораду і рэспубліцы ўзнагароды.

У іншай украінскай кнізе я прачытаў, што гэты колішні «Інститут благородных девиц», збудаваны ў пачатку мінулага стагоддзя, пераабсталяваны быў пад сядзібу Народнага камісарыята ўнутраных спраў УССР пасля таго, як у чэрвені 1934-га ў Кіеў з Харкава перанеслі сталіцу рэспублікі. У гэтым гмаху размясціліся і работнікі наркамата, і тыя, з кім яны «працаўалі». У турме гэтай было ціха, як у магіле. Наглядчыкі хадзілі перад камерамі ў валёнках па дыванах, вязняў на допыты выклікалі шэптам.

Падобнае, пра цішыню, чытаў я летась і яшчэ ў адной кнізе, рускай, у дачыненні да самых першых насельнікаў палаца «благородных девиц», якія тут «ходили бесшумно, как того требовал устав заведения».

Трэба думаць, што гэтай даўняй традыцыі прытрымліваліся і «тройкі» з усім дапаможным персаналам *інстытута ўсясільных каматаў*, і гукі расстрэлаў не парушалі рабочай цішыні паверхам — схаваныя глыбока, за тоўстымі сценамі.

Дзень абяцаў стаць зноў спякотным, але раніца была яшчэ толькі прыемна светлая, молада свежая пасля начной астыласці. Лістота дрэў і травы на адкосе ад вуліцы гусцела сакавітасцю. Урачыста яснелі кветкі. Чысценька ўсюды, злёгку росна. Перачырыкваліся верабі. Стары дворнік на ўзбочнай ад вуліцы алеі ішоў сабе па нядайна палітым асфальце. Мы павіталіся, пастаялі, ён паказаў мне, дзе, за вуглом, цэнтральны ўваход.

Даўні, класічны колер сцен — светла-жоўты. Белыя калоны, белая аблямоўка акон і дзвярэй. Тры паверхі і цокаль, пад якім падзямелле, куды мне трэба заглянуць.

Пажылы вахцёр, калі я пачаў гаварыць яму, што мне трэба, сказаў, што ён тут працуе даўно, але нічога такога не ведае. Аднак начальніку свайму, па маёй просьбе, пазваніў. Неўзабаве да нас спусціўся малады ветлы мужчына і, выслушаўшы мяне, павёў у падзямелле.

Бясконцы лабірінт. Былія камеры. І сцішна, як пад пірамідай. Хоць я пад пірамідамі і не бываў — проста такое адчуванне чагосьці аграмаднага, цяжкеннага над табою... Як быццам усе тыя асоба-тroeчныя фараоны яшчэ ўсё сядзяць наверсе, яшчэ ўсё «судзяць», ціснуць зверху ўсім сваім злавесным цяжарам... Там, дзе былі камеры, карцэры, бойні,— цяпер то нейкія майстэрні, дзе відаць адзін-два

чалавекі, а то ўсё дзверы, дзверы, ці так зачыненяя, ці пад навясным замком. Дзэ ж тут стралялі? Ад куль на паверхах, з дыванамі і валенкам!, не чуваць было наганных туканняў?.. Ветлы таварыш не ведае. Ідзём, ідзём... І вось ужо выхад — на задні двор.

Тут мой прыязны чыгчэронэ ўбачыў каля грузавіка старога без шапкі, з мноствам ордэнска-медальных планак, павітаўся з ім і папрасіў падысці.

Пазнаёміў нас. Чалавеку гэтаму, як аказалася, ужо за восемдзесят, сёе-тое ведае і раскажа.

І расказаў, што прыблізна, па чутках, а што і дакладней, вядомае яму. Вазьму з дакладнага.

У вайну гмах быў разбураны бомбамі. Аднаўляць яго сабраліся толькі ў пачатку пяцідзесятых гадоў. Прывіраючы, вымітаючы ацалелае падзямелле, *вёдрамі выносілі кулі*. Была тут у той час і *механізацыя*, транспарцёр для падачы трупаў на грузавікі. *Начамі...*

Так я выйшаў адтуль — з тою транспартнай стужкай, на якой мне бачыўся і *Валодзя*, з тымі кулям!, відаць, у большасці расплясканымі аб бетон, кожная з якіх 9 грамаў, стандартных, як і 100 грамаў, агульнанарадных, і адна з іх — ягоная, наша.

ПРАЦЯГ

Калі мы развітваліся са следчым, ён нараіў мне пра муштук напісаць у пракуратуру рэспублікі. Даў адрес і прозвішча.

«На гэтым будзе і ўсё», — падумалася, запісаўшы.

З пракуратуры той мне адказаў тыдні праз два, а паехаць па «вешодку» я сабраўся ажно праз трэы месяцы.

...У чорным канверце ад фотапаперы ў тумбе майго пісьмовага стала вось ужо хутка чвэртку стагоддзя ляжыць страшны здымак. Канверт гэты не адзін, у іншых таксама здымкі, у розны час атрыманыя ад сяброў-фатографаў. Але ж як толькі я, для чаго-небудзь перывіраючы фота, выпадкова ды памылкова заглянуў той канверт — заўсёды міжволі ахну!.. Там — наш, мой Міша на белым, пакуль прывязуць труну...

Здаецца, першая смерць, што так глыбока мяне ўразіла, нават у парадунні са смерцю бацькоў, Бацькаву смерць я, шасцігодак, усвядоміў не адразу. Маці памерла ў такім узросце, калі мы, пачуўшы ад знаёмага пра смерць каторага з яго бацькоў, міжволі пытаемся, а колькі ёй ці яму гадоў. Пачуўшы, што і нямала, гаворым, каб перакрыць няёмкасць: «Усё роўна шкада». А Міша памёр так нечакана, так без пары, так адчувальна нагадаўшы мне, што вось і гавары, і

спадзяўайся, плануй, а яна толькі пstryкне, як з-за вугла, і ўсё — назаўсёды, беспаваротна...

Пра здымак той я ўспомніў, думаючы, як жа сустрэнуся з муштуком. Стary ўжо, здаецца, і з вопытам, а наўна падумаў, што яго аддадуць мне ўсё-такі неяк больш-менш урачыста...

Праўда, таварыш, які адказаў мне замест таго, каму я пісаў, сустрэў мяне ветліва, нават здзівіўся, што я прыехаў, бо можна ж было і высласць мне муштук. Як быццам не сам ён, прокурор і кіраўнік адпаведнай трупы, пісаў мне, што «мундштук будзе вручэн Вам в удобное для Вас время», і нумар свайго кабінета паведаміў. Я сядзеў, ён шукаў, адамкнуўшы адзін з двух сейфаў каля сцяны. Шукаў марудна, шалпочучы раскалмачанымі папяровымі скруткамі, перрабіраючы, абшукваючы іх адзін за адным, некаторыя развязываючы, тады завязываючы, ўсё гэта няспешна, заклапочана, і толькі ў самым апошнім скрутку знайшоў патрэбнае. Падаў мне, а я... без хвалявання ўзяў яго, амаль зусім спакойна. Распіску напісаў пад дыктуюку, нібы атрымаўшы на складзе нейкую запасную частку.

І таксама спакойна спытаўся, ці можна мне паглядзець у іх братаву справу.

А яна, аказалася, была ўжо не тут, а там, адкуль бралася для следства. Я ўжо ведаў, што іменна гэты таварыш, з кім гавару, не дазволіў у чэрвені даць мне папку яшчэ раз. І я не паверыў яму, што справа не ў іх,— падумаў, што ён адводзіць убок. Але таварыш парадаў мяне самому зайсці ў Камітэт дзяржаўнай бяспекі і папрасіць. Назваў адрес, растлумачыў, як даехаць. І я, у тым самым — дзелавым, ці што,— спакой вырашыў сваё «ісці да сэрца напрасткі» прымяніць яшчэ раз.

Там, пакуль што ў прыёмнай, элегантны прафесійны працаваў мяне пасядзець. Намеснік старшыні камітэта якраз заняты іншым наведвальнікам. Мінут праз дзесяць мой папярэднік выйшаў, і я быў запрошаны ў кабінет. Яшчэ ўсё спакойна вылажыў сваю просьбу. Малады чалавек выслушала мяне, сказаў, што іменна сёння вырашыць гэта нельга. «Гэтаж не проста спусціцца ўніз ды папку ту ўзяць — архіў наш не тут, гэта справа некалькіх дзён». А ў мяне зваротны білет, цятнік праз тры гадзіны. Таварышу намесніку, вядома, трэба і парадаць. А мне, старому, з хворымі нагамі, не так ужо і зручна паехаць-прыехаць... І тут ён парадаў зрабіць прасцей: напісаць ім з дому, на імя старшыні камітэта (назваў імя, па бацьку, прозвішча), і папку мне, «у парадку выключэння», вышлюць для прачытання ў ваш, беларускі, Камітэт дзяржаўнай бяспекі.

Вунь на якім узроўні пайшло! Ажно, вядома ж, не верыцца...

Дома, адаспаўшыся пасля дзвюх начэй «пункцірнага» ад грукату колаў недасыпання, я павагаўся трохі, а ўсё ж такі напісаў у ту ю найвышэйшую інстанцыю — хай ужо будзе, што будзе. Адаслаў пісьмо ў панядзелак, а ў пятніцу пад вечар — чаго не бывае ў наш час! — сам старшыня камітэта пазваніў мне з Кіева, што папка будзе дніамі выслана. Пра «выключэнне» і намёку не было. Яшчэ больш — на развітанне ён ажно расчуліў мяне, пажадаўшы добрага здароўя... «от вашага читателя».

Яшчэ праз два тыдні мне пазванілі з нашага камітэта.

ПРАВА БОЛЮ

Ідучы на другое спатканне з братавай справай апоўдні, я думаў, што сёння, вядома ж, прачытаць яе як след не здолею. Так і сказаў супрацоўніку ў цывільным, які зачыніўся са мной у пакоі і, пакуль я чытаў, цярпліва, карэктна глядзеў на мяне з-за другога стала. Ці проста так сабе, ці хутчэй успамінаючы тое, што ён, трэба думашь, сам папярэдне вычытаў у гэтай кіеўскай папцы. Яго прысутнасць я, і заглыблены ў сумна знаёмы тэкст, адчуваў па ягоных вачах — не бачыў іх, а падсвядома адчуваў.

Першы раз, у Кіеве, справу чытаў я трохі больш за дзве гадзіны. Цяпер прайшло тры, калі я адчуў, што годзе, усё, больш не магу... І не здзівіў гэтым свайго наглядчыка: ён і гэта прыняў карэктна.

Выбух, што скалануў маю душу ў канцы мая, дэтаніраваў болем і сумам усе пяць месяцаў. Сёння боль паўтарыўся ці не з большай нават сілай, хоць і без выбуху. Здавалася, што я сваёй настойлівасцю вось і дамогся таго, што сам сябе падняў на новую, вышэйшую, паліцу, на якую цяпер паложана папка, і сам сябе гвазнуў адтуль аб падлогу. Потым — бяссонная ноч, блакнот, раз-поразу святло, ад якога не рабілася відней. Падтэкст, адчуты раней, заставаўся. Жахлівы падтэкст таго часу, а ў ім — ад наго чалавечага лесу. Спробы пранікнуць у той падтэкст зноў натыкаліся на глухату навечнага маўчання, у якое пайшли ўсе тыя, хто мог бы мне многае праясніць або сказаць хоць *неішта*, так неабходнае!..

Было і тое, што пры другім чытанні праяснілася. З муштуком. Але і гэта не адразу.

Чытаючы справу ў Кіеве, я не звярнуў увагі на дату на адной з самых першых паперак — 16.IX.937 г. Не звярнулі на гэта ўвагі і юрысты. Следчы, напрыклад, пытаўся, што яна азначае на муштуку, і я сказаў: братав дзень нараджэння. Раней, з маіх слоў, так было напісаны ў газедзе «Літаратура і мастацтва», а пазней, увосені, паўтарыў я гэта,

выступаючы ў Курапатах. Словам, нібы і ўзаконілася. Пры Шуравай дапамозе. Ведаючы абодва, што бацька яго маладзеўшы за дзядзьку большменш на пайтара года, мы пайшлі ад Ігнатаўага дня нараджэння 20.XII (ст.ст.) 1900-га і выйшлі на той загадкавы верасень. Бо дакладнейшай даты не было, ні ў нас, ні ў Віктара. А тут нібыта першы раз гляджу — у справе паперка — папярэдні, больш за два месяцы да арышту, выклік Валодзі да пракурора, іменна ўгэты дзень, 16 верасня.

Ну, а як жа дзень нараджэння?

Дапамога прыйшла з нечаканага боку. Пасля беспаспяховых тэлефонных перамоваў ды перапіскі з архівамі ў Мінску, Гродне, Наваградку я ўспомніў нарэшце пра адэскі сельгасінстытут, пазваніў Віктару, каб ён спытаўся, як там у іх з архівам. Праз месяц, у лютым, я атрымаў цэлы пакет дакументаў, сярод якіх пасведчанне пра заканчэнне шостага класа гімназіі і копія метрыкі, двойчы з дакладнай датай Валодзевага нараджэння — 10 (22) ліпеня 1899 года.

Муштук — касцяны, ім ні зарэзацца, ні парэзацца нельга, таму яго ў вязня і не забралі. Выскрабці на ім туо сакраментальную дату пасля таго, як той вязень зусім аслеп ад катаванняў, сам ён не мог. Выходзіць — або ён зрабіў гэта неўзабаве пасля арышту ў белацаркоўскай турме, або і раней, вярнуўшыся ад пракурора. Вялікапала-вецкага раёна, з гутаркі пра «шкодніцтва на рабоце», бо быў жа яшчэ два з палавінай месяцы дома. А магло быць і так, што па просьбe яго, аслеплага, калі ад пералому да смерці было яшчэ столькі дзён і начэй, гадзін і мінут для роздуму, успамінаў, адчаю, надзеі... хоць бы на лагер, можа, тады гэтую няхітрую гравіроўку мог зрабіць хто-небудзь з сяброў па камеры...

У Курапатах, у некалькіх правераных захаваннях, сярод мноства астанкаў не знайдзена ніводнага «рэчавага доказу з індыўідуальнай адзнакай», на якім стаяла б прозвішча ці хоць імя ахвяры. Толькі на адной расчосцы, таксама касцяной, ёсьць надпіс, таксама выскрабены нечым, на польскай мове:

Ciężkie są chwile więźnia. Minsk, 25.04.40. Myśl o was doprowadza mnie do rozpaczy. A na drugim baku rascoski: 26.IV.40. Rozplakałem się — ciężki dzień. Тут свой падтэкст, які мяне, пры пэўным веданні Польшчы наогул, а тым больш палякаў у Заходній Беларусі, хвалюе з іншымі здагадкамі ды меркаваннямі...

У Быкаўні, сярод знайдзеных імянных «вешчаков», чатырнаццаты па ліку — муштук. З прозвішчам, з ініцыяламі, з датай, але нічога на ім пра «цяжкія хвіліны», думкі пра родных, пра плач... Такое тут — зноў жа ў падтэксце. І ён, падтэкст гэты, не толькі ў лесе гэтих двух,

курапацкага паляка і быкаўнянскага беларуса,— усе народны ён, усясветны!..

Муштука, што цяпер затаіўся ў шуфлядзе майго пісьмовага стала, магло і не быць — ужо і знайдзенага, і авшчанага ў друку. Нібыта падказаў мне хтосьці мудры — папрасіць у следчага аддаць рэліквію родным. Ён сказаў тады пра экспертызу, а пазней, калі мне муштук аддалі, растлумачыў па тэлефоне, у чым яна, экспертыза, заключалася б. Вельмі проста — дзеля таго, каб навукова ўдакладніць, што муштук сапраўды касцяны, яго спачатку трэба было б раскрышыць...

А так ён сведка і катаўанняў, і падзямелых стрэлаў, і начнога закопвання, і сам выйшаў з таго палітычнага пекла, і мяне ўжо двойчы — цераз ліловую, з мноствам наклеек, крыху зацапаную папку — уводзіў туды ж...

Ці вытрымаў бы я яшчэ і трэці раз?

Выпісваю блакнотнае:

«Бывае так горка і цёмна ад тое папкі, што ўчора нават... праўда, упершыню, падумалася: няхай бы лепш я, ужо адзін, апошні з сясцёр і братоў, застаўся лепш пры тым варыянце Валодзевага канца, які мы ведалі да знайдзенага муштука!.. Хоць «ведалі» не падыходзіць — толькі меркавалі...»

За пятнаццаць месяцаў, падораных муштуком і папкай, я многа чытаў бліzkага майму болю, патрэбнага для маёй задумы. Турэмныя ды лагерныя ўспаміны тых людзей, што выжылі. Яны — і **намногія** з ліку забітых ды замучаных, іх адначаена і **многа**, калі далічыць і тых, пра каго яны расказалі, а ўлічыўшы іх права і абавязак гаварыць і за тых, што самі ўжо нічога не скажуць, іх — вялікае **мноства**. Бо праўда іх — **найвялікшая**.

Гэтая праўда свяціла і мне, дапамагаючы ад свайго, сямейнага ісці шырэй. І тое, чым я хачу падсумаваць свае пошукі, свой раздум, мне цяжка дый і не трэба аддзяляць ад таго, што я ўзяў ад народжанай у пакутах праўды другіх людзей, ад іх вопыту, што мне дапамагала ў цяжкія хвіліны.

Справу чытаў я двойчы, з пакутлівой пільнасцю. Раіўся з двума юристамі, у Кіеве і ў Мінску. Па маёй просьбe, з ужо адасланай папкі, мне прыслалі ксеракопіі чатырох вырашальных дакументаў: з аднаго боку — выпіска з **пратакола** пасяджэння «тройкі» і з **акта** пра выкананне прысуду, а з другога боку — **заключэнне** па архіўна-следчай справе па абвінавачанні і **акрэсленне** ваеннага трывбунала,— прысуд і забойства, расследаванне і рэабілітацыя, яшчэ ад на чалавечая гісторыя, заключаная ў векапомнных датах: 1937-1956. І шкодніцтва (артыкул 54-7 украінскага Крымінальнага кодэкса), і шпіянаж

(артыкул 54-6) юрыдычна палічаны поўнасцю бяздоказнымі. Так і падкрэслена: «*не нашло своего подтверждения*». Са спасылкамі на розныя архіўныя нумары і абрэвіятуры. А тое, што як між іншым, дадаткова, без якога-небудзь артикула, ушчэмлена паміж тымі «віnamі» — служба ў белых і дэзерцістраўства ад чырвоных — пры разглядзе справы на рэабілітацыю праігнаравана зусім, не згадваецца анік...

Што застаецца?

Жахлівы махавік круціўся ва ўсю няспынную сілу, жорны малолі, не бускуючы ў чалавечай крыві. І брату майму, як і многім, патрэбен быў *той*, хто штурхане пад махавік, у жорны, і *той* знайшоўся. Гэта мог быць і загадкавы М., яўрэй, і нехта рускі, украінец, беларус — у мярзотнікаў таксама ж ёсьць свой няпісаны інтэрнацыянал. Імёны членаў яго з надзейнай сакрэтнасцю, відаць, наперад ахоўваючы сакрэты метадаў, схаваны недзе ў іншых папках, кажуць: з паметкай «агентурные сведения», і папкі тыя не паказваюць нават «у парадку выключэння». Ба ўспамінах людзей, якія цудам ацалелі ў журнах «класавай барацьбы», мне двойчы сустрэлася такое акрэсленне «судоў» і «асобых нарад», — судзіл не за *что*, а дзеля чаго. Чалавека трэба было знішчыць, камусыці гэта было патрэбна, і яно рабілася. З усёй каравасцю крыважэрнага хамства, з тоўстымі белым! ніткамі юрыдычнага дылетанцтва, з магільнай неразгаданасцю падтэксту. Многа ўсялякіх варыянтаў у тым падтэксе, а вядома агульнае *адно* — такі быў *час і лад*.

Яшчэ два запісы з розных дзён.

Першы — зроблены адразу пасля другога чытання справы:

«...Душа мая зью́ дакранулася да бездані жаху, ужо ў большым спакоі, аднак і зноў яна смуткуе, няхай сабе не смяротна, як у Валодзі было, але блізка да гэтага. Хрысту было лягчэй: ён жа і Богачалавек, і трыв апосталы, найвярнейшыя з дванаццаці, былі пры ім. А брату майму не было каму сказаць у безвыходнасці чалавечай тугі: «Душа моя скорбит смертельно; побудьте здесь и бодрствуите со мною...»

І другі запіс, пазнейшы:

«І зноў, і ўжо даўно не ўпершыню вяртаецца бачанне страшэнна невымернай чалавечай крыўды і абрэзы. Ён працаваў сумленна, жыў сціпла, шчасліва ў сям'і, і вось яго бяруць, катуюць датуль, пакуль яму не стане абыякава, што перапісваць пад дыктоўку (тое «заявление»), што падпісваць, нібы нямоглай старэчай рукой (тыя трыв пратаколы), тады яшчэ паўгода — скатаванага да слепаты, зламанага, зганьбаванага — трymаюць за кратамі, каб потым завезці за сто з гакам кіламетраў, у галоўнае падзямелле, дзе ў рабочым парадку, на масавым канвееры застрэліць ва ўпор у скронь ці ў патыліцу, а потым

механізавана, на транспартнай стужцы выкаціць у грузавік,— ноччу! ноччу! — завезці далей за горад, у лес, і закапаць разам з мнóstвам таксама скатаваных, зламаных, зганьбованых, у скронь ці ззаду застрэленых, навекі,— бо так і лічылі каты-следчыя, атлусцелія «троечнікі» ірадавыязабойцы,— навекі, наглуха закапаных у «праклятае народам» небыццё. Разам з усімі бездапаможнымі пратэстамі, заклікамі да спрavядлівасці, з мільённадушным адчаем: за што? у імя чаго?..»

Пры той жахлівай масавасці генацыду — у адным чалавечым лёсе нічога надзвычайнага.

Апроч цуду з імянным муштуком, цуду — аднаго на сотні тысяч ці на мільёны. І мне так неабходна найясней убачышь, як расказачь пра гэта — пра звычайнасць і незвычайнасць, універсальнась трагедыі, заключанай, як у маленечкай кроплі, у гісторыі адной чалавечай сям'і. На прыкладзе свайго мне лепш, а можа, і найлепш відно, як гэта жудасна — замучышь, забіць *невінаватага*. Думаючи пра мільёны, адзін бачышца вельмі маленькім, у вялікай краіне, тым больш ва ўсім вялізным свеце гэта так мала — адзін. А ў сям'і, у душах родных гэта ж цэлы свет болю. А ў душы найраднейшай — у матчынай? Я памятаю, я чую зноў, як яна плакала начамі... Не ведаю, што адчуваў бы я як сын яго, як бацька, як шчыры друг. Я адчуваю сваё, як ледзь не па-сыноўняму малодшы брат. Так пазнаю, і яшчэ пазнаю свайго таямнічага, амаль зусім невядомага... Вось я чытаю пра допыты, пакуты, стойкасць і ламанне і ўвесі час міжволі думаю пра свайго. Ён трymаўся чатыры месяцы. Ён быў, як маці казала, «гаraчы і горды», і гэта раз'юшвала катаў, яшчэ ўзмацняла яго і так невыносныя пакуты. Сам ён зламаўся? Яго зламалі! Як многіх, вельмі многіх... Гляджу на фота яго, адно з апошніх, ужо, як мне здаецца, з *тым* сумам у вачах, гляджу найменшы на найстарэйшага, цяпер старэйшы за яго на паўстагоддзя, і хочацца бацьковым любімым словам сказаць, і я гавару: «Голубчик мой!..» І плачу за ўсіх, за бацькоў, за сясцёр і братоў. І за Валю ягоную, нашу мілую Валю, якая плакала б цяпер найболыш.

«Віна» з пакутнікаў пераходзіць на вішу над крэслена, без двукосся — на іхніх «суддзяў», на той час, на тую палітыку, аслепленасць, апантанасць, чуму, халеру... штосьці яшчэ горшое!.. І як ні многа я чытаў і слухаў пра той генацыд, не памятаю, каб сярод прыгын, якія спрыялі яму, накіроўвалі яго, была названая яшчэ ад на прычына, вельмі істотная, з найгалоўнейшых — *партыйная дысцыпліна*, што спараджала, натхняла, апраўдвала выканануцца...

У «Выпісцы з пратакола пасяджэння Тройкі», нібы незадуважна, сціпла, стаіць такая вышынскская фраза: «В проведении шпионаской деятельности сознался». І яна там, для «тройкі» — галоўнае. Агавор

самога сябе, выбіты катаўннямі, быў для ахвяры не праста небяспечны, а смяротны. Канцоўка ў «заявлении», трафарэтна прадыктаваная вязню, з тым «сознавшись чистосердечно прошу даровать мне жизнь и дать возможность исправиться» — гэта банальны інквізітарскі цынізм. Ужо само накіраванне следствам справы на «асобую нараду» азначала і суд і прысуд адразу...

А быў жа яшчэ і *нагавор*. На ветэрынара Клісенку, таварыша па працы. Таксама выбіты катаўннямі, а тым не менш такі мне балочы. І радасна, што нагавор Клісенку не зашкодзіў. Праз два месяцы пасля вочнай стаўкі з Валодзем ён быў выпушчаны з турмы пад распіску пра нявывезд, дапушчаны да ранейшых абавязкаў, каб потым, у маі трывцаць дзесятага, калі ўжо не было яжоўшчыны, а прыйшло берыеўскае ўступнае паслабленне, быць апраўданым прокуратурай «як няправільна арыштаваны». Не ўзяўся пад увагу і той «антысавецкі анекдот», які, дарэчы, не падняўся да самога Сталіна, а быў нібыта расказаны пра Калініна. Сяржант Сагалаеў, які і следства вёў, і пратакол вочнай стаўкі падпісаў, вышэй узняцца не асмеліўся...

З падтэкстам бачыцца мне ўвеселі той нагавор. Балюча было ад падазрэнняў, чытаючы і ў «заявлении», і ў пратаколах *перадсмяротнае трывзненне* блізкага чалавека... Няўжо і гэта было патрэбна толькі для таго, каб так ламаць і зламаць упартую ахвяру?

Я паўтараю — як гэта добра, радасна, што нагавор той не зашкодзіў, што Клісенка дажыў да часу, калі ў яго сталі зноў пытаяцца пра Валодзю, і сумленна сказаў пра яго тое, што так прычынілася да зразумення, да апраўдання хоць пасмяротнага. Свет не без добрых людзей, і шкада, што падзякаваць ім ужо нельга.

У прачытаным мною для тэмы маёй, занатаваным ёсць і развагі аднаго з *тэарэтыкаў мужнасці*. З вышкі сваёй ён «аб'ектыўна» прымервае ды акрэслівае, хто з пакутнікаў як зламаўся, як ён мог не зламацца і як гэта, бачыце, добра было б, каб і тут герояў было ў нас як найбольш. Такое адчуваеца ў гэтай дасужай філасофіі.

Назаву два імені.

У пісьме да Аляксандра Салжаніцына Варлам Шаламаў, турэмна-лагерны пакутнік з дваццацігадовым стажам, піша так:

«...Я за свае два следствы не падпісаў ніводнага пратакола супраць самога сябе і ніякіх прызнанняў не даваў — толк быў той самы. Далі тэрмін і так. Да таго ж на следстве мяне не білі. А калі б білі (як з другой палавіны 1937 года і пазней) — не ведаю, што я зрабіў бы і як бы паводзіў сябе». А праз два гады, у іншым пісьме, паўтарае: «Я не ведаю, як бы я трymаўся, калі б мне іголкі ўсаджвалі пад пазногці».

Аўтар «Архіпелага ГУЛАГ», з навуковай грунтоўнасцю апісаўшы пяцьдзесят два спосабы катаўанняў, кажа пра тых, хто не вытрымліваў:

«Чалавек дзейнічае напалавіну свядома або зусім несвядома, дык за яго паказанні не трэба на чалавека крыўдзіцца».

І далей, пры ўсёй эпічнай стрыманасті гэтага, таксама *нетэрэтыка* мужнасці,— такі прарыў у сардэчную, мудрую чалавечнасць:

«Брат мой! Не асуджай тых, хто трапіў у такое, хто аказаўся слабым і падпісаў лішняе...»

Не кожны мог быць героем. Аднак каму ж яно дадзена — права рабіць *такую праверку мужнасці*

Я не ведаю, колькі ён перанёс, мой брат, ці на долю яго выпалі *ўсе* катаўанні, *усепакуты*, якія можа вынесці чалавек. Мне вельмі прыкра, балюча, што ён зламаўся, і мне яго, роднага, вельмі шкада.

Аднаго з тых, каго было так многа, многа...

Праклён і ўсім катам, і кожнаму ладу, які на гэтым трymаеца!

СВАЁ

Я абавязаны яму жыццём.

Быў дзень, калі я, настолькі малы, што змог пралезці паміж радкаватымі металічнымі прутамі старога балкона, праціснуўся так і, з другога боку, упёршыся нагамі і ўчастіўшыся рукамі, пачаў пагайдвацца наперад ды назад. Пакуль не стала страшна і не закрычала!.. Валодзя выбег на мой крык, паспей скапіць за каўнер палічечка. Старога, сіняга, якое я даношваў пасля двух старэйшых.

Я той чорны каракуловы каўнерык запомніў на ўсё жыццё. А на балкон той і на брук пад ім глядзеў у сорак дзесятым. І яшчэ раз, праз сорак гадоў, калі мне пазванілі пра муштук, успомніў таксама...

А мог жа я таксама і памерці разам з ім, нашым найстарэйшым. Калі б здзейснілася тое, што бацька вырашыў, калі з жонкай і меншымі ад'язджаў у вёску. Каб Ігнат, уладзіўшыся на прыходзе, забраў на выхаванне, на вучобу Мішу, а Валодзя, калі закончыць свой інстытут і стане працаўца, а я тым часам падрасту, забраў мяне. Коля застанецца пры бацьках, каб вырасці гаспадаром.

Бацька памёр праз два няпоўныя гады. Мяжа паміж Загорам і Адэсай варожа ўмацавалася. І з нашай замежнай вучобай нічога не выйшла.

У Валодзевым *трыццаць сёмым* мне было дванаццаць. Многія там, куды мы меліся выехаць, у «ворагі народа» траплялі значна маладзейшымі. Курый бы я, жывучы пры Валодзю, ці не курый бы, як у

Загоры, цяжка сказаць. Застаўся б ад мяне які-небудзь «вештодок» ці не застаўся б — таксама не скажаш.

Ёсць і такое яшчэ.

У першым раздзеле гэтай журботнай *недасагі* я расказаў, як адзін з маіх паплечнікаў па пісьменніцкім гурце, убачыўшы пасведчанне пра Валодзеву пасмяротную рэабілітацыю, высокайдэйна спытаўся, чаму я маўчаў, што брат мой быў рэпрэсіраваны.

Другі паплечнік, па гурце партызанскім, таксама мой трохі начальнік, вычытаўшы ў газеце пра знайдзены муштук, пазваніў ноччу па міжгароднім, пастачуваў і... зноў жа спытаўся, чаму я пра брата не казаў нічога раней.

У пасляваенным, літаратарскім, варыянце гэта прыдалося б для належнага выпраўлення майго «складанага» жыццяпісу, дапамагло б патаемным біёграфам.

Ну, а ў ваенным, лясным, чаго добрага, прыдалося б яшчэ больш. Асабліва — калі б адразу не «польскі памешчык», а «нямецкі шпіён». Ды таму, хто і сам быў два гады ў Германіі...

Як тут не радавацца жыццю?!

Магло ж быць і трохі не так...

1990

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

З М Е С Т

Дасканаласць майстра. *Дэмітрый Бугаёў*

АПАВЯДАННІ

Цюцік

Марыля

«Ветэрынар»

Гала

Маці

Memento mori

Надпіс на зрубе

МІНІЯЦЮРЫ

Адкуль паэзія

Абы на здароўе

Трохі пра вечнае

МУШТУК І ПАПКА. Маленькая сага

Брыль, Я.

Муштук і палка : апавяданні, мініядюры, маленькая сага : для сярэд. і ст. шк. узросту / Янка Брыль; прадм. Дз. Бугаёва. — Мінск: Маст, літ., 2007. — 238 с. — (Бібліятэка школьніка).

ISBN 978-985-02-0909-2.

У кнігу народнага пісьменніка Беларусі Янкі Брыля ўвайшлі апавяданні і мініядюры, напісаныя ў розныя гады, і навейшая па часе напісання трагічна-ўзнёслая аповесць «Муштук і папка».

УДК 821.161.3-93

ББК 84(4Беи)-44